

ODESA **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 22. Issue 1 (43). 2017 Том 22. Випуск 1 (43). 2017
SERIES PSYCHOLOGY ***СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ***

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 22. Issue 1 (43). 2017

Odesa
«Astroprint»
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 22. Випуск 1 (43). 2017

Одеса
«Астропринт»
2017

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **В. О. Іваниця**, д-р біол. наук (*заступник головного редактора*), **С. М. Андрієвський**, д-р фіз.-мат. наук, **Ю. Ф. Ваксман**, д-р фіз.-мат. наук, **В. В. Глебов**, канд. іст. наук, **Л. М. Голубенко**, канд. філол. наук, **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук, **В. В. Заморов**, канд. біол. наук, **О. В. Запорожченко**, канд. біол. наук, **О. А. Іванова**, д-р наук із соц. комунікацій, **В. С. Круглов**, канд. фіз.-мат. наук, **В. Г. Кушнір**, д-р іст. наук, **В. В. Менчук**, канд. хім. наук, **М. О. Подрезова**, директор Наукової бібліотеки, **Л. М. Солдаткіна**, канд. хім. наук, **В. І. Труба**, канд. юрид. наук, **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук, **О. В. Чайковський**, канд. філос. наук, **Є. А. Черкез**, д-р геол.-мінерал. наук, **Є. М. Черноіваненко**, д-р філол. наук

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова — д-р психол. наук (*науковий редактор*), **В. І. Подшивалкіна** — д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*), **З. О. Кіреєва** — д-р психол. наук, **Т. П. Чернявська** — д-р психол. наук, **Н. В. Родіна** — д-р психол. наук, **Ж. П. Вірна** — д-р психол. наук, **Л. В. Засєкіна** — д-р психол. наук, **В. Й. Боцелюк** — д-р психол. наук

Відповідальний редактор **Кононенко Оксана Іванівна** — канд. психол. наук, доцент

Editorial board of the journal:

I. M. Koval, DrSc (Politicalology) (*Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia**, DrSc (Biology) (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andriievskiy**, DrSc (Physico-mathematical Sciences), **Yu. F. Vaksman**, DrSc (Physico-mathematical Sciences), **V. V. Hliebov**, CandSc (History), **L. M. Holubenko**, CandSc (Philology), **L. M. Dunaieva**, DrSc (Politicalology), **V. V. Zamorov**, CandSc (Biology), **O. V. Zaporozhchenko**, CandSc (Biology), **O. A. Ivanova**, DrSc (Social Communications), **V. Ye. Kruhlov**, CandSc (Physico-mathematical Sciences), **V. G. Kushnir**, DrSc (History), **V. V. Menchuk**, CandSc (Chemistry), **M. O. Podrezova**, Director of the Scientific Library, **L. M. Soldatkina**, CandSc (Chemistry), **V. I. Truba**, CandSc (Jurisprudence), **V. M. Khmarskiy**, DrSc (History), **O. V. Chaikovskiy**, CandSc (Philosophy), **Ye. A. Cherkez**, DrSc (Geological and Mineralogical Sciences), **Ye. M. Chernoiivanenko**, DrSc (Philology)

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova — DrSc (Psychology) (*Scientific editor*), **V. I. Podshivalkina** — DrSc (Sociology) (*Deputy scientific editor*), **Z. O. Kireyeva** — DrSc (Psychology), **T. P. Chernyavska** — DrSc (Psychology), **N. V. Rodina** — DrSc (Psychology), **J. P. Virna** — DrSc (Psychology), **L. V. Zasyekina** — DrSc (Psychology), **V. Y. Bocheilyuk** — DrSc (Psychology)

Executive editor **Kononenko Oksana** — CandSc (Psychology)

З 17-го тому
«Вісник ОНУ. Серія: Психологія»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

Бірон Богдан Володимирович Навчена ресурсність та психічне здоров'я: психометричний аналіз української версії шкали самоконтролю	7
Ткаченко Ніна Володимирівна, Каракаш Юліана Володимирівна Мотивація як фактор успішності в учбовій діяльності старшокласників	16
Мамічева Олена Володимирівна, Крюкова Марина Анатоліївна Особливості предметно-педагогічних здібностей викладачів ВНЗ гуманітарного профілю	24
Жигалкіна (Лебедева) Наталія Віталіївна Особливості особистісного потенціалу сучасної молоді	32
Сербін-Жердецька Інна Анатоліївна Чинники професійного вибору в структурі стратегій життєвих виборів працівників Національної поліції України	39
Васютинська Оксана Григорівна Особливості пасіонарності працівників Національної поліції України	46
Бабій Олександр Іванович Факторні моделі особистості із відчуттям особистісної безпеки/небезпеки	54
Форманюк Юлія Валеріївна Факторні моделі інфантильних проявів особистості	61
Данилюк Іван Васильович, Гресько Вікторія Володимирівна Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика	68
Санников Александр Ильич Соотношение рациональности и эмоциональности: регуляция жизненного выбора личности	79
Цибуркова Вікторія Юріївна Проблема толерантності у сучасній психологічній науці	88
Уханова Анастасія Игоревна Агрессивное поведение в контексте психического здоровья старших школьников	97
Богач Олена Володимирівна Особливості та чинники активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору	108
Литвиненко Ольга Дмитрівна Місце фізичного потенціалу в загальному конструкті адаптаційного потенціалу особистості	118

Волженцева Ирина Викторовна

Иерархизация уровней эмоционального реагирования
на полифункциональную регуляцию эмоциогенными способами127

Мартынюк Юлия Александровна

Проблема эмоциональных состояний личности
в психологической науке136

Данилюк Іван Васильович, Ларін Дмитро Ігорович

Становлення психологічної думки вітчизняної української
психології ХХ століття в структурі: інтеріоризація —
катарсис — екстаз145

Кашпур Юрій Михайлович

Еволюційно-історичні аспекти вірності особистості153

УДК 159.923

Бірон Богдан Володимирович

канд. психол. наук., ст. викладач кафедри диференціальної та спеціальної психології ОНУ ім. І. І. Мечникова

biron@i.ua

ORCID 0000–0002–9094–2610

**НАВЧЕНА РЕСУРСНІСТЬ ТА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я:
ПСИХОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕРСІЇ ШКАЛИ
САМОКОНТРОЛЮ**

Статтю присвячено вивченню питань про взаємозв'язки між психічним здоров'ям і ресурсами особистості в контексті надбань теорії навченої ресурсності. Метою статі є психометричний аналіз української версії шкали самоконтролю та оцінка взаємозв'язків навченої ресурсності із показниками психічного здоров'я на вибірці студентів ($n = 450$). Залишено 12 пунктів, що сформували остаточну версію шкали в однофакторному рішенні. Побудована шкала характеризувалась достатньою внутрішньою узгодженістю ($\alpha = 0,68$; $\omega_B = 0,71$) та ретестовою надійністю ($r = 0,79$). Встановлено, що студенти з високим рівнем навченої ресурсності рідше виявляли негативні поведінкові реакції ($r = -0,13$; $p = 0,01$) та у більшому ступені застосовували когнітивне оцінювання стресу ($r = 0,34$; $p < 0,001$).

Ключові слова: навчена ресурсність, психічне здоров'я, психометрична адаптація, конфірматорний факторний аналіз, ретестова надійність.

Постановка проблеми. Психічне здоров'я належить до найважливіших проблем сьогодення, визнане найважливішими складовими високого рівня якості життя, які дозволяють людині вважати своє життя повноцінним і значущим, бути активними і творчими членами суспільства. Психологічне здоров'я розглядається як один з критерієм якості життя особистості [1]. Проте залишається невирішеним питання про взаємозв'язки між психічним здоров'ям і ресурсами особистості в контексті надбань теорії навченої ресурсності.

Конструкт навченої ресурсності був введений у психологію Д. Майхенбаумом [8] з метою розрізнити поведінку, яка йде на користь особистості, від навченої безпорадності. Надалі він був операціоналізований М. Розенбаумом [12], який характеризує навчену ресурсність як надбаний репертуар, що інкорпорує набір переконань, добре засвоєних поведінкових актів та навичок самоконтролю. Цей репертуар використовується у регуляції внутрішніх реакцій, що взаємодіють між собою, для гарантування виконання цілеспрямованої поведінки. Елементи цього репертуару у різному ступені засвоюються протягом цілого життя [11].

Поняття про навчену ресурсність веде свій початок з теорії когнітивно-поведінкової терапії, де техніки самоконтролю, саморегуляції і самокерування використовуються щодо проблемних зон, пов'язаних з алкогольною чи наркотичною залежністю. Ключові припущення, що лежать у підґрунті цієї теорії, формулюються у вигляді чотирьох пунктів [13]:

- людська поведінка є цілеспрямованою;
- потреба у поведінці, що спрямована на самоконтроль, виникає, коли обставини протидіють цілеспрямованій поведінці;
- поведінка, що спрямована на самоконтроль, завжди пов'язана з певними процесно-регуляторними когніціями;
- численні чинники, які при цьому впливають один на одного, діють на процесно-регуляторні когніції і на поведінку, що спрямована на самоконтроль.

М. Розенбаум [13] замість того, щоб фокусувати увагу на хвороботворних чинниках, робить акцент на тих аспектах, які дають можливість людям залишатися здоровими в насиченому неминучими стресами середовищі. Замість того, щоб шукати фактори ризику, ним пропонується особистісна змінна, яка здатна пояснити, чому індивіди не піддаються впливу середовища, що продукує хвороби. Він, так само як і А. Антоновський, намагається відповісти на питання: що робить людей ресурсними, а не безпомічними. На думку М. Розенбаума, компоненти навченої ресурсності пробуджуються і формуються у багатьох ситуаціях і забезпечують базис для майбутнього навчання. Однак ступінь, у якому ці ресурси були надбані, є індивідуальним. Цей репертуар знаходиться у постійній взаємодії з фізичним і соціальним середовищем [13].

Аналіз останніх публікацій. Дж. Морінг [9] виявив і дослідив роль навченої ресурсності в тенденціях проактивного копінгу. Так, досліджені студенти, що характеризувалися більшою ресурсністю, краще впізнавали та ідентифікували потенційні джерела загрози, а також починали діяти до того моменту, як сталася стресова подія.

Аналогічно співвідношенню між загальною та академічною самоефективністю [14] можна проаналізувати і співвідношення між загальною та академічною навченою ресурсністю. Результати досліджень показали, що за умов однакового рівня стресового навантаження студенти з високим рівнем навченої ресурсності мають більшу самовпевненість, використовують більш ефективні копінг-стратегії, урізноманітнюють свої зусилля подолання у зв'язку з ситуацією і виявляють більш високу наполегливість, ніж студенти з низьким рівнем навченої ресурсності [3; 5; 7]. Студенти з більш високою навченою ресурсністю активніше використовують такі стратегії подолання стресу, як планування та вирішення проблеми, тоді як низька навчена ресурсність відповідає таким стратегіям, як прийняття бажаного за дійсне, самозвинувачення та невпевненість в собі [2; 5].

Підвищення навченої ресурсності не є прямою передумовою високих досягнень у коледжі [6]. Студенти з високим рівнем загальної навченої ресурсності не обов'язково є ресурсними стосовно академічної роботи. Вони можуть не приділяти достатньо часу для підготовки до занять та іспитів. Але студенти з навченою ресурсністю здатні засвоювати навички академічної ресурсності і одержувати високі оцінки. До того ж студенти з високою академічною ресурсністю, яка по суті є однією зі складових загальної навченої ресурсності, більш успішні у навчанні, ніж студенти з низькою академічною ресурсністю. Тобто академічна ресурсність уявляється більш

надійним і відповідним предиктором оцінок, що отримують студенти, ніж навчена ресурсність сама по собі [6].

Шкала самоконтролю (англ. *Self-Control Schedule — SCS*) розроблена М. Розенбаумом у 1980 році [10]. Вона є мірою одномірного конструкту навченої ресурсності. Шкала вимірює когнітивні навички індивідів для здійснення самовладання перед лицем стресових ситуацій. Кожному суб'єкту запропоновано відповісти на 36 тверджень з використанням 6-бальної шкали Лайкерта (від -3 до +3). Когнітивні навички, такі як сила волі, підтвердили себе як відносно стабільні індивідуальні характеристики в рамках одного індивідуума в часі і, таким чином, можна сказати, являє собою рису особистості, яку ми можемо називати рисою самоконтролю. М. Розенбаум вказував, що ретестова надійність тесту (період чотири тижні) складає $r = 0,83$, а коефіцієнти внутрішньої узгодженості $\alpha = 0,78-0,86$. Версія українською мовою не існує, її створенню присвячена ця стаття.

Отже, метою статі виступає психометричний аналіз української версії шкали самоконтролю, що вимірює навчену ресурсність, та оцінка взаємозв'язків цього конструкту із показниками психічного здоров'я.

Вибірку дослідження склали студенти українських вищих навчальних закладів. Загалом досліджені 523 студенти, а остаточна вибірка — 450 респондентів. Дослідження проводилось в Західному та Південно-Східному регіонах України. Середній вік досліджених студентів склав 19,29 року при стандартному відхиленні 2,53 року. Для діагностики застосовувались шкала самоконтролю (SCS) та опитувальник стресових подій студентського життя (SSI). Останній опитувальник (англ. *Student-Life Stress Inventory — SSI*) був розроблений у 1991 р. Б. М. Гадзеллою, Д. В. Гінтером та Г. Л. Фулвудом [4]. Він складається з 51 пункту. Пункти відносяться до дев'яти категорій (п'ять категорій стресорів і чотири категорії реакцій на стресори). П'ять категорій стресорів це: фрустрації (А), конфлікти (В), тиск з боку обставин (С), зміни (D) і власні особистісні якості, що можуть призводити до стресу (Е). Чотири категорії стресових реакцій — це фізіологічні реакції (F), емоційні реакції (G), поведінкові реакції (H), а також когнітивне оцінювання стресу (I). Респонденти мають відповідати на твердження за допомогою 5-бальної шкали Лайкерта. Пункти когнітивно-оцінної категорії мають зворотний ключ. В опитувальнику використовується шкала Лайкерта, оцінка за якою характеризує, як часто відбувається з досліджуваним та чи інша подія (1 — Ніколи, 2 — Рідко, 3 — Час від часу, 4 — Часто і 5 — Більшість часу).

Набір пунктів для психометричного аналізу української версії шкали навченої ресурсності складався з 36 тверджень. Причому пункти 1, 2, 3, 5, 7, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 36 були з прямим ключем, а пункти — 4, 6, 8, 9, 14, 18, 19, 21, 29, 35 зі зворотним. Описові статистики для пунктів наведені в таблиці 1.

Спираючись на дану таблицю можна зазначити, що всі досліджені пункти мали нормальний розподіл. Багатомірна нормальність розподілу підтверджена величиною коефіцієнта Мардіа, який дорівнював 150,69, що є значно меншим, ніж критичне значення 1368. Отже для конфірматорно-

го факторного аналізу можливим є моделювання з використанням методу найбільшої правдоподібності.

Таблиця 1

Описові статистики для пунктів шкали навченої ресурсності

№ пункту	M	SD	S	K	№ пункту	M	SD	S	K
1	4,25	1,22	-0,60	-0,01	19 (-)	2,85	1,56	0,37	-0,97
2	3,97	1,32	-0,56	-0,29	20	3,99	1,20	-0,57	0,00
3	4,04	1,35	-0,45	-0,43	21 (-)	3,41	1,56	0,06	-1,04
4 (-)	3,33	1,72	0,07	-1,31	22	4,02	1,42	-0,43	-0,66
5	4,55	1,35	-0,84	0,01	23	3,69	1,44	-0,16	-0,82
6 (-)	3,95	1,51	-0,31	-0,89	24	4,14	1,38	-0,59	-0,23
7	4,48	1,09	-0,77	0,60	25	4,18	1,21	-0,54	0,06
8 (-)	3,40	1,60	0,00	-1,18	26	3,82	1,36	-0,32	-0,57
9 (-)	3,21	1,43	0,15	-0,90	27	3,62	1,51	-0,09	-1,00
10	4,05	1,29	-0,48	-0,31	28	3,86	1,22	-0,23	-0,43
11	3,62	1,52	-0,07	-1,05	29 (-)	3,86	1,47	-0,18	-0,92
12	3,59	1,47	-0,12	-0,92	30	3,99	1,35	-0,38	-0,51
13	4,50	1,32	-0,85	0,14	31	3,79	1,42	-0,31	-0,72
14 (-)	3,13	1,89	0,23	-1,42	32	4,33	1,33	-0,67	-0,14
15	3,56	1,54	-0,10	-1,02	33	3,26	1,66	0,09	-1,23
16	2,42	1,59	0,80	-0,61	34	3,60	1,30	-0,22	-0,54
17	4,64	1,32	-0,90	0,11	35 (-)	3,92	1,50	-0,32	-0,86
18 (-)	3,83	1,47	-0,27	-0,76	36	3,74	1,49	-0,33	-0,85

Примітка: знаком (-) позначені зворотні пункти.

Початкова однофакторна модель, що включала всі 36 пунктів опитувальника, характеризувалася недостатньою відповідністю емпіричним даним (табл. 2, модель 1). Надійність за внутрішньою узгодженістю для шкали з 36 пунктів була задовільною ($\alpha = 0,67$; $\omega A = 0,63$). Ця модель відповідала вихідній концепції М. Розенбаума про структуру шкали навченої ресурсності. Модифікація початкової однофакторної моделі проводилася на двох етапах. На першому етапі зі складу шкали навченої ресурсності вилучались пункти з низькими за абсолютними значеннями навантаження на латентний фактор, на другому — за допомогою модифікаційних індексів виявлялись можливі кореляційні зв'язки, які здатні поліпшити модель, і ці зв'язки включалися до моделі.

Таблиця 2

Індекси відповідності для факторних моделей шкали навченої ресурсності

№	Модель	χ^2/df	RMSEA	SRMR	NFI	NNFI	CFI
1	1-факторна початкова	3,06	0,07	0,08	0,30	0,34	0,38
2	1-факторна модифікована*	0,98	0,00	0,03	0,91	1,00	1,00

Примітка: знаком * позначена модель, яка найбільше відповідає емпіричним даним.

Відповідно найменшими абсолютними навантаженнями на латентний фактор «Навчена ресурсність» характеризувалися наступні пункти шкали: всі ці пункти були вилучені з її складу, що у підсумку дало можливість сформуванню однофакторної моделі, що складається з 12 пунктів.

Відповідно всі зворотні пункти були вилучені, а також деякі прямі. Модифікаційні індекси дозволи встановити необхідні кореляції між залишковими дисперсіями пунктів для поліпшення адекватності моделі. Парами таких пунктів були: 10 та 28, 11 та 12, 12 та 32, 13 та 32, 11 та 28, 26 та 34. Ця модель наведена на рисунку 1, а її психометричні індекси — у таблиці 2 (модель 2). Всі критерії свідчили про високу адекватність моделі емпіричним даним.

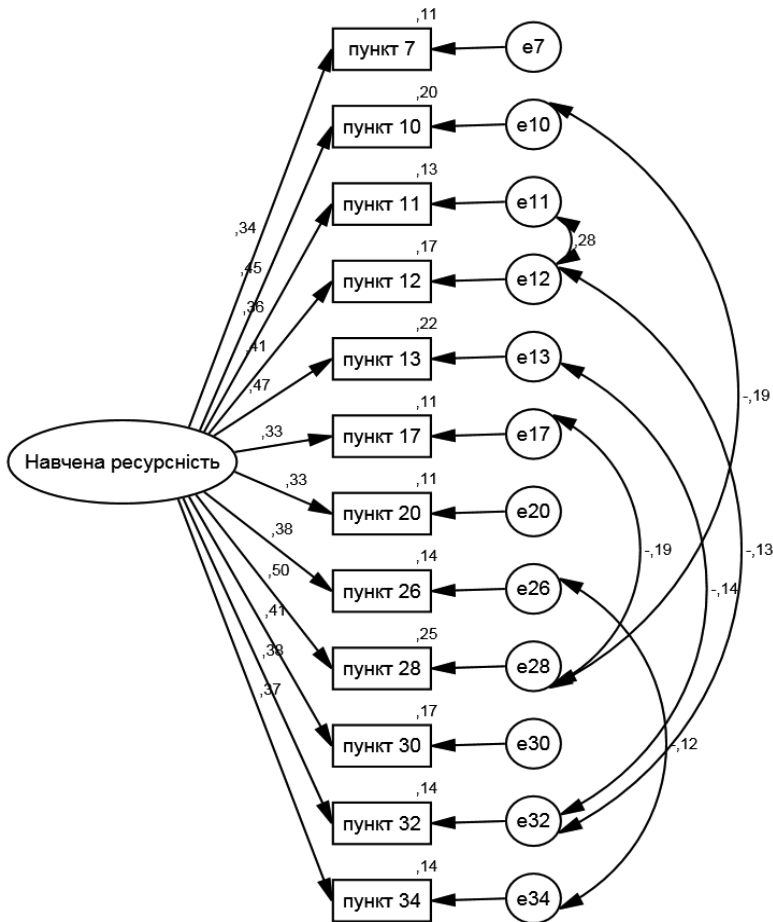


Рис. 1. Конфірматорний факторний аналіз для шкали навченої ресурсності.
Модифікована однофакторна модель

Примітка: нулі перед комами не наводяться; змінні з індексами *e* описують залишкову дисперсію

Залишено 12 пунктів, що сформували остаточну версію шкали в однофакторному рішенні. Побудована шкала характеризувалась достатньою внутрішньою узгодженістю ($\alpha = 0,68$; $\omega_B = 0,71$). Ця модель надалі буде прийнята за основну при розрахунку рівня навченої ресурсності як копінг-

ресурсу особистості. Останній етап психометричного аналізу цієї шкали полягає у дослідженні описових статистик.

Середнє арифметичне значення шкали навченої ресурсності склало 48,48 бала, стандартне відхилення — 7,42 бала. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на близькість емпіричного розподілу значень до нормального: $S = -0,36$, $K = -0,61$. Графічно розподіл значень шкали навченої ресурсності у вигляді гістограми та коробчатого графіка наведено на рисунку 2.

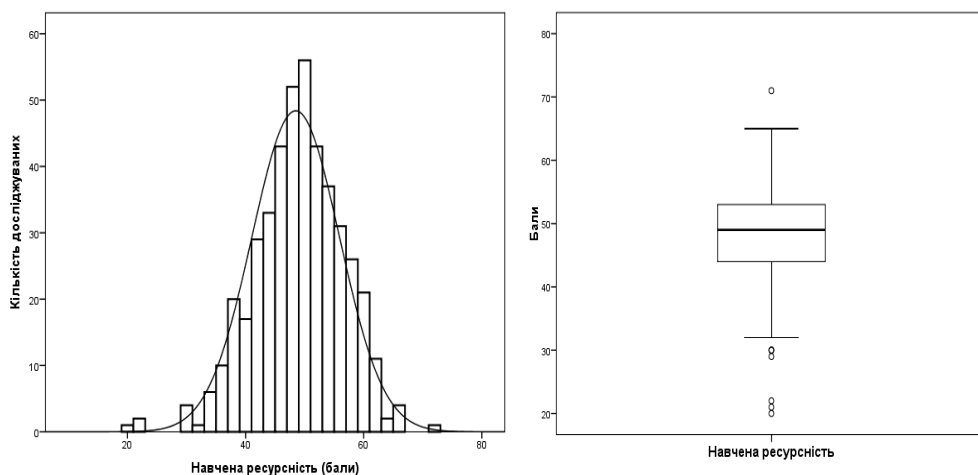


Рис. 2. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчатий графік (праворуч) для шкали навченої ресурсності

Після проведення повторного дослідження (за 4 тижні) розрахований коефіцієнт кореляції Пірсона свідчив про високий рівень ретестової надійності ($r = 0,79$).

Отже, психометричний аналіз підтвердив, що адаптована україномовна версія шкали навченої ресурсності характеризується високою конструктивною валідністю та надійністю.

Далі було проаналізовано взаємозв'язки між навченою ресурсністю та показниками психічного здоров'я за опитувальником подій студентського життя. Так встановлено, що коефіцієнт кореляції між шкалою навченої ресурсності та категорією Н був статистично значущим та від'ємним ($r = -0,13$; $p = 0,01$), а коефіцієнт кореляції між шкалою навченої ресурсності та категорією Н був статистично значущим та додатним ($r = 0,34$; $p < 0,001$). Відповідно студенти з високим рівнем навченої ресурсності рідше виявляли негативні поведінкові реакції та у більшому ступені застосовували когнітивне оцінювання стресу. Також встановлено наступні статистично значущі коефіцієнти кореляції шкали навченої ресурсності з пунктами опитувальника SSI, а саме з пунктом 34 «Ображав (-ла) інших (словами і/чи фізично)» ($r = -0,137$; $p = 0,004$), пунктом 36 «Кутив (-ла) понад міру» ($r = -0,137$; $p = 0,004$) та пунктом 37 Був (-ла) роздратований (-а) по відношенню до інших ($r = -0,101$; $p = 0,032$). Відповідно навчена

ресурсність виступала протективним чинником по відношенню до таких проявів нездорового стилю життя та дезадаптивної поведінки, як: куріння, образлива поведінка та схильність до роздратування. Це дозволяє вважати навчену ресурсність чинником психічного здоров'я.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, нам вдалося психометрично обґрунтувати українську версію шкали самоконтролю (англ. Self-Control Schedule — SCS), яка є мірою одномірного конструкту навченої ресурсності і розробленою М. Розенбаумом у 1980 році. Показано, що на першому етапі зі складу шкали навченої ресурсності вилучались пункти з низькими за абсолютними значеннями навантаженнями на латентний фактор, на другому — за допомогою модифікаційних індексів виявлялись можливі кореляційні зв'язки, які здатні поліпшити модель, і ці зв'язки включалися до моделі. Залишено 12 пунктів, що сформуливали остаточну версію шкали у однофакторному рішенні. Побудована шкала характеризувалась достатньою внутрішньою узгодженістю та високим рівнем ретестової надійності. Проведено кореляційне дослідження навченої ресурсності з показниками опитувальника стресових подій студентського життя. Встановлено, що студенти з високим рівнем навченої ресурсності рідше виявляли негативні поведінкові реакції та у більшому ступені застосовували когнітивне оцінювання стресу. Також навчена ресурсність виступала протективним чинником по відношенню до таких проявів нездорового стилю життя та дезадаптивної поведінки, як: куріння, образлива поведінка та схильність до роздратування. Це дозволяє вважати навчену ресурсність чинником психічного здоров'я. Перспективами подальшого дослідження виступає вивчення навченої ресурсності у взаємовідносині із психічним здоров'ям на інших контингентах.

Список використаних джерел і літератури

1. Галецька І. І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки / І. І. Галецька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. — 2012. — Вип. 2(1). — С. 49–58.
2. Akgun S. Learned resourcefulness moderates the relationship between academic stress and academic performance / S. Akgun, J. Ciarrochi // *Educational Psychology*. — 2003. — Vol. 23, No 3. — P. 287–294.
3. Akgun S. The effects of situation and learned resourcefulness on coping responses / S. Akgun // *Social Behavior and Personality* — 2004. — 32(5). — P. 441–448.
4. Gadzella B. M. Student-life Stress Inventory / B. M. Gadzella, H. L. Fullwood, D. W. Ginther // *Texas Psychological Convention*. ERIC. — San Antonio, 1991. — P. 345–350.
5. Gintner G. G. Learned resourcefulness and situation-specific coping with stress / G. G. Gintner, J. D. West, J. J. Zarski // *The Journal of Psychology*. — 2001. — Vol. 123, No. 3. — P. 295–304.
6. Kennett D. J. Academic self-management counseling: Preliminary evidence for the importance of learned resourcefulness on program success. / D. J. Kennett // *Studies in Higher Education*. — 1994. — Vol. 19, No. 3. — P. 295–307.
7. Kennett D. J. Impact of learned resourcefulness and theories of intelligence on academic achievement of university students: An integrated approach / D. J. Kennett, K. Keefer // *Educational Psychology*. — 2006. — Vol. 26, No 3. — P. 441–457.
8. Meichenbaum D. *Cognitive-behavior modification: An integrative approach* / D. Meichenbaum. — New York: Plenum, 1977. — 308 p.

9. Moring J. M. S. The role of learned resourcefulness in proactive coping tendencies / J. M. S. Moring. — San Antonio: The University of Texas, 2007. — 83 p.
10. Rosenbaum M. A schedule for assessing self-control behaviors: Preliminary findings / M. Rosenbaum // Behavior Therapy. — 1980 — Vol. 11, No 1. — P. 109–121.
11. Rosenbaum M. Learned helplessness: The role of individual differences in learned resourcefulness / M. Rosenbaum, Y. Jaffe // British Journal of Social Psychology. — 1983. — No 22. — P. 215–225.
12. Rosenbaum M. Opening versus closing strategies in controlling one's responses to experience / M Rosenbaum // Personal control in action: Cognitive and motivational mechanisms / M. Kofta, G. Weary, G. Sedek. — New York: Plenum, 1998. — P. 61–84.
13. Rosenbaum M. Learned Resourcefulness: On Coping Skills, Self-Control, and Adaptive Behavior / M. Rosenbaum. — New York: Springer, 1990. — 248 p.
14. Schwarzer R. Self-efficacy and health behaviors / R. Schwarzer, R. Fuchs // Predicting health behavior / M. Conner, P. Norman (eds). — Buckingham: Open university press, 1996. — P. 163–196.

REFERENCES

1. Haletska, I. I. (2012) Psykhologichne zdorov'ya yak problema natsionalnoyi bezpeky. Naukoviy visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutryshnikh sprav. Seriya psykhologichna [Scientific bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychological series]. 2(1), 49–58 [In Ukrainian].
2. Akgun, S., & Ciarrochi, J. (2003). Learned resourcefulness moderates the relationship between academic stress and academic performance. *Educational Psychology*, 23, 287–294.
3. Akgun, S. (2004). The effects of situation and learned resourcefulness on coping responses. *Social Behavior and Personality*, 32, 441–448.
4. Gadzella, B. M., Fullwood, H. L., & Ginther, D. W. (1991). Student-life Stress Inventory. Paper presented at Texas Psychological Association Convention, San Antonio, TX.
5. Gintner, G. G., West, J. D., & Zarski, J. J. (2001). Learned resourcefulness and situation-specific coping with stress. *The Journal of Psychology*, 123, 295–304.
6. Kennett, D. J. (1994). Academic self-management counseling: Preliminary evidence for the importance of learned resourcefulness on program success. *Studies in Higher Education*, 19, 295–307..
7. Kennett, D. J. & Keefer, K. (2006). Impact of learned resourcefulness and theories of intelligence on academic achievement of university students: An integrated approach. *Educational Psychology*, 26, 441–457.
8. Meichenbaum, D. (1977). *Cognitive-behavior modification: An integrative approach*. New York: Plenum.
9. Moring J. M. S. (2007) *The role of learned resourcefulness in proactive coping tendencies*. San Antonio: The University of Texas.
10. Rosenbaum, M. (1980). A schedule for assessing self-control behaviors: Preliminary findings. *Behavior therapy*, 11, 109–121.
11. Rosenbaum, M., & Jaffe, Y. (1983). Learned helplessness: The role of individual differences in learned resourcefulness. *British Journal of Social Psychology*, 22, 215–225.
12. Rosenbaum M. (1998) Opening versus closing strategies in controlling one's responses to experience In M. Kofta, G. Weary, G. Sedek (Eds.) *Personal control in action: Cognitive and motivational mechanisms* (pp. 61–84). New York: Plenum.
13. Rosenbaum, M. (1990). *Learned resourcefulness: On coping skills, self-control, and adaptive behavior*. New York: Springer.
14. Schwarzer, R., & Fuchs, R. (1996). Self-efficacy and health behaviors. In M. Conner & P. Norman (Eds.), *Predicting health behavior: Research and practice with social cognition models*. (pp. 163–196) Buckingham, UK: Open University Press.

Бирон Богдан Владимирович

канд. психол. наук., ст. преподаватель кафедры дифференциальной и специальной психологии ОНУ им. И. И. Мечникова

**ОБУЧЕННАЯ РЕСУРСНОСТЬ И ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ:
ПСИХОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УКРАИНСКОЙ ВЕРСИИ ШКАЛЫ
САМОКОНТРОЛЯ**

Резюме

Статья посвящена изучению вопросов о взаимосвязи между психическим здоровьем и ресурсами личности в контексте достижений теории обученной ресурсности. Целью статьи является психометрический анализ украинской версии шкалы самоконтроля и оценка взаимосвязей обученной ресурсности с показателями психического здоровья на выборке студентов ($n = 450$). Оставлено 12 пунктов, которые сформировали окончательную версию шкалы в однофакторном решении. Построенная шкала характеризовалась достаточной внутренней согласованностью ($\alpha = 0,68$; $\omega_B = 0,71$) и ретестовой надежностью ($r = 0,79$). Установлено, что студенты с высоким уровнем обученности ресурсности реже проявляли негативные поведенческие реакции ($r = -0,13$; $p = 0,01$) и в большей степени применяли когнитивное оценивание стресса ($r = 0,34$; $p < 0,001$).

Ключевые слова: обученная ресурсность, психическое здоровье, психометрическая адаптация, конфирматорный факторный анализ, ретестовая надежность.

Biron B. V.

PhD in Psychology Senior Lecturer, Department of Differential and Special Psychology, ONU named after I. I. Mechnikov

**LEARNED RESOURCEFULNESS AND MENTAL HEALTH:
PSYCHOMETRIC ANALYSIS OF UKRAINIAN VERSION
OF SELF-CONTROL SCHEDULE**

Abstract

The mental health is recognized the most important components of a high quality of life that allow people to consider their lives meaningful, to be active and creative members of society. However, the problem of relationship between mental health and personality resources in the context of learned resourcefulness theory remains unresolved. The aim of the article is a psychometric analysis of the Ukrainian version of the Self-Control Schedule and assessment relationships between learned resourcefulness and indicators of mental health on a students' sample ($n = 450$). It is shown that at the first stage from the scale were withdrawn items low in absolute value in latent factor loadings, at the second stage — the possible correlations were identified by the modification indices. These correlations were included into the model and improved it ($\chi^2/df = 0.98$; $RMSEA = 0.00$; $SRMR = 0.03$; $NFI = 0.91$; $NNFI = 1.00$; $CFI = 1.00$). The 12 items were left and shaped the final version of the scale in the one-factor decision. The final scale was characterized by sufficient internal consistency ($\alpha = 0,68$; $\omega_B = 0,71$) and test-retest reliability ($r = 0,79$). It was found that students with high levels of rarely showed negative behavioral responses ($r = -0,13$; $p = 0,01$) and more used cognitive assessment of stress ($r = 0,34$; $p < 0,001$). The future research in this field is outlined.

Key words: Learned resourcefulness, mental health, psychometric adaptation, confirmatory factor analysis, test-retest reliability.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2017

УДК 159.9

Ткаченко Ніна Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології і психології управління факультету психології

Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара

ORCID 0000–0001–5232–4339

Каракаш Юліана Володимирівна

студентка факультету психології

Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара

yuliana.karakash.94@mail.ru

ORCID 0000–0002–7499–4154

**МОТИВАЦІЯ ЯК ФАКТОР УСПІШНОСТІ В УЧБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ**

В статті розглядається особливість мотивації в досягненні успіху в учбовій діяльності старшокласників. Висвітлено роль мотивів у професійному самовизначенні. Теоретично розглянута роль вчителя та батьків у формуванні мотивації учбової діяльності. Розглянуто історичний вклад у розвиток понять мотивації та мотиву. Представлені результати емпіричного дослідження.

Ключові слова: мотивація, успіх, учбова діяльність, мотиви, старшокласники.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження полягає у тому, що мотивація відіграє одну з провідних ролей у процесі досягнення успіху, оскільки являє собою спонукання до дій та прийняття рішень. Мотивація — це чіткий образ того, чого особистість прагне досягти, тому даний аспект важливий тим, що його треба контролювати та навчитися тримати потрібний фокус для досягнення поставленої мети.

Мотивація починає свій прояв та ріст значущості у шкільні роки. Дитина ставить перед собою мету (наприклад: гарно вчитися, або покращити знання в якійсь певній науці) та отримує один з двох результатів: досягнення мети, тобто успіх; зазнає поразки, тобто невдачі. Кожен з результатів несе певну інформацію про те, скільки дитина доклала сил, щоб досягти мети та чи був її мотив сильною рушійною силою. У старших класах підліток стоїть на межі вибору подальшого життя. В цей період мотивація як ніколи важлива, тому що є велике коло цілей, яких треба досягнути в короткі строки. Якщо в цьому віці підліток навчився правильно мотивувати себе та тримати певний курс, тоді досягнення успіху стане більш швидким та точним, та при цьому буде витрачено менше сил.

Успіх в учбовій діяльності є результатом добре розвиненої мотивації, коли школяр вміє концентруватися на обраній меті. Успіх — явище, яке важко передбачити, але якщо знати його складові, то на його досягнення можна вплинути. Власне це й обрано основною проблемою даного дослідження, що визначає його актуальність як у загальнопсихологічному, так і у прикладному аспектах.

Мета статті: теоретично та емпірично дослідити взаємозв'язок між отриманими високими академічними балами старшокласників та мотивацією до учбової діяльності.

Була запропонована концептуальна гіпотеза про те, що існують певні мотиваційні фактори, пов'язані з успішністю в учбовій діяльності старшокласників. Також були запропоновані емпіричні гіпотези:

1. Якщо досліджувані мають високі оцінки, то їхня мотивація направлена на досягання успіхів в учбовій діяльності.

2. Якщо старшокласники характеризуються високими пізнавальними мотивами, то їх результати в навчальній діяльності будуть високими, на відміну від старшокласників, що не характеризуються такими мотивами.

3. Якщо старшокласники характеризуються високими соціальними мотивами, то їх результати в навчальній діяльності будуть високими, на відміну від старшокласників, що не характеризуються такими мотивами.

Були використані наступні методи дослідження: *теоретичні*: аналіз наукової літератури за темою дослідження; методи логіко-психологічного аналізу (класифікація, систематизація, порівняння, узагальнення) — для розкриття психологічного змісту мотивації як фактора успішності в учбовій діяльності старшокласників; *емпіричні*: особистісний опитувальник Т. Елерса — для діагностики мотиваційної спрямованості особистості на досягнення успіху; особистісний опитувальник І. С. Домбровської — для визначення рівня і типу мотивації навчальної діяльності; для порівняння та встановлення зв'язку між мотивацією на успіх та мотивацією учбової діяльності були взяті середні значення за академічними балами з таких дисциплін: українська мова, математика, історія України, іноземна мова. Ці предмети є основними та передбачають, що старшокласник з високим рівнем мотивації повинен ними володіти.

Отримані в ході дослідження дані оброблялися методами математичної статистики (критерій р Спірмена) з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням даних.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять теоретичні відомості про поняття мотиваційних регуляторів життєвого шляху людини (А. Г. Маслоу, Х. Хекхаузен, К. Роджерс, Р. Фрейджер), проблеми мотиваційної діяльності (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв), мотивація навчання школярів старшого шкільного віку (Є. П. Ільїн, П. М. Якобсон, А. К. Маркова, С. Д. Максименко), мотивація як компонент успішності людини (Д. Рон, Д. Макклелланд, Р. Френкін).

Теоретична значущість роботи полягає у розширенні теоретичних знань про залежність успішності від мотивації, мотивації підлітка в учбовій діяльності, мотивування на успіх та невдачу.

Практична значущість роботи визначається в тому, що результати дослідження можуть бути використані: у практиці шкільного психолога, сімейного психолога, практичного психолога; у психокорекційній роботі, психотерапії, у психодіагностичній роботі, у психологічному консультуванні та у психопрофілактичній роботі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивація, за визнанням багатьох психологів, є стрижнем психології особистості, обумовлює особливості поведінки і діяльності особистості.

Розвиток пізнавальної мотивації розглядається такими вченими, як Б. П. Єсіпов, М. А. Данилов, М. М. Скаткін, І. Я. Лернер, М. І. Махмутов, Т. І. Шамова, В. І. Андреев, Л. О. Казанцева, О. І. Савенков. Пізнавальна активність досягає високого рівня за умови, якщо школярі будуть усвідомлювати себе суб'єктами діяльності і виконувати дії, спрямовані на вирішення проблемних ситуацій у сфері самовизначення [3–5].

Мотивація як структурна освіта розглядається В. І. Ковальовим, Л. І. Анциферовою як багатомимірне психічне утворення, що будується особистістю на основі рефлексивних процесів.

Розгляд мотивації як процесу можна зустріти в роботах Д. М. Узнадзе, С. Л. Рубінштейна. Згідно з С. Л. Рубінштейном, мотивація — це опосередкована процесом її відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом, співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов [13].

Важливу роль у мотивації старшокласника грає стиль поведінки педагога. Йому потрібно визначити домінуючі мотиви старшокласника, які спонукають його до дії, а також спрямованості особистості [3; 4].

Поведінка ж дорослого, особливо батьків, не завжди відрізняється коректністю відносно власної дитини, оскільки часто не враховується самостійність особистості у виборі і побудові освітньої траєкторії відповідно з її можливостями і здібностями [4].

Результати дослідження. На основі вивчених літературних джерел ми зробили висновок, що мотивація являє собою важливий компонент навчальної діяльності старшокласника та сприяє його успішності у досягненні поставленої мети. В нашому дослідженні в якості *концептуальної гіпотези* ми припустили, що існують певні мотиваційні фактори, пов'язані з успішністю в учбовій діяльності старшокласників.

Для досягнення поставленої мети та перевірки гіпотез було сформовано вибірку досліджуваних: учні 11-го класу СЗШ № 75, м. Дніпро, 30 осіб віком від 16 до 17 років.

На першому етапі нашого дослідження ми намагалися дослідити особливості взаємозв'язку між мотивацією та академічним балом старшокласників. Отримані нами результати свідчать про наявність статистично значимого зв'язку між мотивацією на досягнення успіху та високим/середнім академічним балом старшокласників (таблиця 1).

Як видно з таблиці 1, існує зв'язок між високим академічним балом старшокласників та їх високим рівнем мотивації на досягнення успіху. Можливо, це пов'язано з тим, що учні, які характеризуються мотивацією на досягнення успіху, направленні на здобуття високих результатів в учбовій діяльності. Водночас старшокласники з середнім академічним балом характеризуються як такі, що мають середні мотиваційні здібності. Якщо говорити про старшокласників з низьким академічним балом, то їх можна охарактеризувати як таких, що володіють низьким рівнем мотивації.

Таким чином, отримані результати свідчать про вплив мотивації на успіх, на академічну успішність та частково підтверджують гіпотезу нашого дослідження.

Таблиця 1

Дослідження взаємозв'язку між мотивацією на досягнення успіху та академічним балом серед старшокласників

	Мотивація на досягнення успіху. Значення r Спірмена
Високий академічний бал	0,67*
Середній академічний бал	0,98*
Низький академічний бал	1,98

*кореляція значуща при $p \leq 0,05$.

На другому етапі нашого дослідження на меті ми мали дослідити специфіку зв'язку між академічним балом старшокласників та їх мотивацією за допомогою методики «Мотивація навчальної діяльності: рівні і типи» (розробка Домбровської І. С.). Отримані результати свідчать про наявність статистично значущого зв'язку (Таблиця 2).

Таблиця 2

Дослідження взаємозв'язку між мотивацією та академічним балом серед старшокласників

	Широкі пізна- вальні мотиви	Навчаль- но-піз- навальні мотиви	Мотиви самонав- чання	Широкі соціальні мотиви	Вузькі соціальні мотиви	Мотиви соціаль- ної спів- праці
Високий ака- демічний бал	0,36*	0,5*	0,45*	0,37*	1,186	1,325
Середній ака- демічний бал	0,73*	0,97	0,87	0,77	1,47	2,62
Низький ака- демічний бал	1,73	1,97	1,92	1,84	2,5	3,75

*кореляція значуща при $p \leq 0,05$.

Як видно з таблиці 2, серед старшокласників з високим академічним балом прослідковується тенденція до мотивації, до складу якої входять широкі пізнавальні мотиви, навчально-пізнавальні мотиви, мотиви самонавчання, широкі соціальні мотиви. Можливо, це пов'язано з прагненням даної групи старшокласників до високих пізнавальних звершень у навчанні. Водночас старшокласники з мотивом самонавчання характеризуються як такі, що мають високі когнітивні здібності. Старшокласники з високим рівнем прагнення до широких соціальних мотивів характеризуються високим рівнем академічних досягнень. Якщо ж говорити про старшокласників з середнім академічним балом, то слід зазначити, що у них спостерігається тенденція до широких пізнавальних мотивів. Водночас статистично значущих зв'язків з іншими мотивами не встановлено. Можливо, це пов'язано з їх орієнтацією на пізнання широких соціальних мотивів. Старшокласники

з низьким академічним балом не є такими, яких можна було б охарактеризувати як потенційно прагнучих до звершень у навчанні та навчальній діяльності. Таким чином, старшокласники з направленістю на досягнення успіху в навчальній діяльності характеризуються високими показниками в успішності навчальної діяльності, що свідчить про те, що мотивація виступає фактором успішності учбової діяльності, що й підтверджує гіпотези нашого дослідження.

Висновки та перспектива подальшого дослідження. Мотивація — теоретичний конструкт, що позначає матеріальний чи ідеальний предмет, досягнення якого виступає сенсом діяльності. Феномен мотивації розглядався з боку гуманістичних, біхевіористичних, когнітивних та психоаналітичних теорій.

Пізнавальна активність досягає високого рівня за умови, якщо школярі будуть усвідомлювати себе суб'єктами діяльності і виконувати дії, спрямовані на вирішення проблемних ситуацій у сфері самовизначення. Важливу роль у мотивації старшокласника грає стиль поведінки педагога вищої школи та батьків.

Найголовнішим мотивом у старшокласника виступає підготовка до вступу у ВНЗ. Так за його допомогою проявляється мотивація до навчальної діяльності. Мотиви, пов'язані з прагненням за допомогою гарних оцінок завоювати певне положення в класі, типові для підлітків, у старших класах відходять на другий план.

У ході емпіричного дослідження було використано такі методики: «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху» Т. Елерса, «Мотивація навчальної діяльності: рівні і типи» (розробка І. С. Домбровської). Для обробки та інтерпретації даних було застосовано метод рангової кореляції р Спірмена. Для порівняння та встановлення зв'язку між мотивацією на успіх та мотивацією учбової діяльності були взяті середні значення за академічними балами з таких дисциплін: українська мова, математика, історія України, іноземна мова.

Частково підтвердилася гіпотеза за методикою Т. Елерса про те, що мотивація на досягнення успіху пов'язана з високими академічними досягненнями.

Було підтверджено гіпотези за методикою І. С. Домбровської про те, що якщо старшокласники характеризуються високими пізнавальними мотивами, то їх результати в навчальній діяльності будуть високими, на відміну від старшокласників, що не характеризуються такими мотивами. Якщо старшокласники характеризуються високими соціальними мотивами, то їх результати в навчальній діяльності будуть високими, на відміну від старшокласників, що не характеризуються такими мотивами.

Старшокласники з високим рівнем прагнення до широких соціальних мотивів характеризуються високим рівнем академічних досягнень.

Перспектива подальшого дослідження може бути реалізована у лонгitudному дослідженні рівня мотивації цих старшокласників після вступу до вищих навчальних закладів.

Список використаних джерел і літератури

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. — СПб. : Питер, 2003. — 256 с.
2. Аткинсон Дж. Теория о развитии мотивации / Дж. Аткинсон. — М. : Акварель, 2006. — 367 с.
3. Божович Л. И. Психическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. — М. : Знание, 1999. — 270 с.
4. Божович Л. И. Изучение мотивации поведения детей и подростков / Л. И. Божович, Л. В. Благоннадёжная. — М. : АСТ — Пресс, 2002. — 460 с.
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — 512 с.
6. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2011. — 701 с.
7. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1982. — 207 с.
8. Максименко С. Д. Експериментальна психологія / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. — К., 2008. — 296 с.
9. Маркова А. К. Формирование мотивации учения / А. К. Маркова. — М. : Просвещение, 2003. — 405 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. — СПб. : Питер, 2009. — 352 с.
11. Ноева Л. Н. Педагогические условия развития положительной мотивации у школьников : дис. .. канд. пед. наук: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Ноева Л. Н. — Я., 2001. — 138 с.
12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. — М. : Прогресс, 1994. — 219 с.
13. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2000. — 712 с.
14. Скрипченко О. В. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. — К. : Либідь, 2005. — 464 с.
15. Скворцов С. Ю. Математические методы в психологии / С. Ю. Скворцов. — К. : ВСЭИ, 1999. — 69 с.
16. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. И. Фельдштейн. — М., 1995. — 304 с.
17. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций / З. Фрейд. — М. : МГУ, 1992. — 372 с.
18. Хекхаузен Х. Мотивация деятельности / Х. Хекхаузен. — СПб. : Питер, 2003. — 860 с.
19. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации человека / П. М. Якобсон. — М. : Наука, 2005. — 267 с.

REFERENCES

1. Adler A. (2006). *Praktika i teoriya individualnoy psihologii* [The practice and theory of individual psychology]. SPb. : Piter [in Russian].
2. Atkinson Dzh. (2006) *Teoriya o razvitii motivatsii* [The practice about development of motivation]. M. : Akvarel [in Russian].
3. Bozhovich L. I., & Slavina L. S. (1999). *Psihicheskoe razvitie shkolnika i ego vospitanie* [Mental development of student and his upbringing]. M. : Znanie [in Russian].
4. Bozhovich L. I., & Blagonadyozhnaya L. V. (2002). *Izuchenie motivatsii povedeniya detey i podrostkov* [The study of motivation of behavior of children and adolescents]. M. : AST — Press [in Russian].
5. Ilin E. P. (2000). *Motivatsiya i motivy* [Motivation and motives]. SPb. : Piter [in Russian].
6. Ilin E. P. (2011). *Psihologiya individualnyih razlichiy* [Psychology of individual differences]. SPb. : Piter [in Russian].
7. Kon I. S. (1982) *Psihologiya starsheklassnika* [Psychology of upper — form pupils]. M. : Prosveschenie [in Russian].
8. Maksimenko S. D., & Nosenko E. L. (2008). *Eksperimentalna psihologIya* [Experimental psychology]. K. : [in Ukrainian].

9. Markova A. K. (2003). Formirovanie motivatsii ucheniya [Forming of motivation of studies]. M. : Prosveschenie [in Russian].
10. Maslou A. Motivatsiya i lichnost (2009). [Motivation and personality]. SPb. : Piter [in Russian].
11. Noeva L. N. (2001). Pedagogicheskie usloviya razvitiya polozhitelnoy motivatsii u shkolnikov [Pedagogical terms of development of positive motivation for schoolchildren]. Extended abstract of candidate's thesis. Yaroslavl [in Russian].
12. Rodzhers K. (1994). Vzglyad na psihoterapiyu. Stanovlenie cheloveka [The therapist's view of psychotherapy. On becoming a person]. M. : Progress [in Russian].
13. Rubinshteyn S. L. (2000). Osnovy obschey psihologii [Fundamentals of general psychology]. SPb.: Piter [in Russian].
14. Skvortsov S. Yu. (1999). Matematicheskie metody v psihologii [Mathematical methods in psychology]. K. : VSEI [in Russian].
15. Skripchenko O. V., Dolinska L. V., & Ogorodniychuk Z. V. (2005). Zagalna psihologiya [The general psychology]. K. : Libid [in Ukrainian].
16. Feldshteyn D. I. (1995). Problemy vozrastnoy i pedagogicheskoy psihologii [Problems of developmental and pedagogical psychology]. M. [in Russian].
17. Freyd Z. (1992). O psihoanalize. Pyat leksiyy [Five Lectures on Psycho-Analysis]. M. : MGU [in Russian].
18. Hekhaizen H. (2003). Motivatsiya deyatelnosti [Motivation on activity]. SPb. : Piter [in Russian].
19. Yakobson P. M. (2005). Psihologicheskie problemy motivatsii cheloveka [Psychological problems of human's motivation]. M. : Nauka [in Russian].

Ткаченко Нина Владимировна

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры социальной психологии и психологии управления факультета психологии Днепропетровского национального университета имени О. Гончара

Каракаш Юлиана Владимировна

студентка факультета психологии Днепропетровского национального университета имени О. Гончара

МОТИВАЦИЯ КАК ФАКТОР УСПЕШНОСТИ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАРШЕКЛАСНИКА

Резюме

В статье рассматриваются особенности мотивации к достижению успеха в учебной деятельности старшеклассника. Освещена роль мотивов в профессиональном самоопределении. Теоретически рассмотрена роль педагога и родителей в формировании мотивации учебной деятельности. Рассмотрен исторический вклад в развитие понятий мотивации и мотива. Представлены результаты эмпирического исследования.

Ключевые слова: мотивация, успех, учебная деятельность, мотивы, старшеклассники.

Tkachenko Nina Volodymyrivna

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Social Psychology and Psychology of Management of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University
Psychology Department

Karakash Yuliana Volodymyrivna

student of psychology department of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

MOTIVATION AS A FACTOR OF SUCCESS IN LEARNING ACTIVITY OF UPPER-FORM PUPILS

Abstract

Timeliness of the research is that motivation plays a leading role in achieving success as it is stimulation to act and making decisions especially in school years. According to many psychologists motivation is personality psychology foundation of behavioristic characteristics and individual's activity. There were some scientists who researched this phenomenon, especially B. Spinoza, W. James, H. Hekhauzen, J. Rotter, G. Kelly, J. Atkinson, D. McClelland, S. Freud, A. Maslow, E. Fromm, A. Adler, S. Rubinstein, A. Leontiev, R. Freydzher, E. Ilyin, P. Jacobson, A. Markova, S. Maksimenko.

Motivation begins its manifestation and growth of importance in school years. The most important motive for senior high school student is the preparation for entry into university. It helps to evince motivation for learning activity. High school students do not have that sort of motivation for achieving good marks in order to conquer certain position in a class as children of secondary school age. This kind of motivation fades into insignificance for senior high school students.

The role of teacher and parents in motivation manifestation has been examined.

The aim of the study was to analyze theoretically and empirically the role of motivation in learning activities of high school students.

A number of hypotheses were suggested to explore the relationship between motivation for learning activities with academic scores. The results of our analysis point a link between motivation for success with high academic achievements. High results in educational activities are characterized by wide cognitive motives and broad social motives.

Key words: motivation, motif, learning activity, high school students, success.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2017

УДК 159.9:37.3

Мамічева Олена Володимирівна

доктор психол. наук, професор,
декан факультету спеціальної освіти
Донбаського державного педагогічного університету
lena_sk74@mail.ru
ORCID 0000–0002–0625–6587

Крюкова Марина Анатоліївна

канд. психол. наук, доцент кафедри загальної психології та психології
розвитку особистості ОНУ імені І. І. Мечникова
mar@breezein.net
ORCID 0000–0002–0613–6456

**ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ
ВИКЛАДАЧІВ ВНЗ ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ**

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження деяких особливостей предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Розглянута проблема вивчення професіоналізації, яка спрямована на вивчення самого процесу професійного становлення людини, на психологічні зміни, що відбуваються з нею у ході професійного становлення, і дослідження, спрямовані на розробку способів і засобів управління даними процесами у рамках професійної орієнтації, професійного відбору та професійного навчання.

Ключові слова: професіоналізація, професійне становлення, професійне навчання, професійна діяльність, педагогічні та предметні здібності.

Постановка проблеми. Розвиток українського суспільства шляхом демократизації, нові тенденції, які зумовлюють розвиток вищої школи і науково-педагогічних працівників (світова глобалізація, євроінтеграція, диверсифікація та ін.), ведуть до посилення гуманістичного начала, що обумовлює підвищений інтерес до індивідуальності людини і визначає найбільш пріоритетні напрямки сучасної психологічної науки. Особливо гостро у цих умовах окреслюється проблема здібностей людини, їхньої природи та умов розвитку. Тому одним із пріоритетних напрямків дослідження особистості і професійної діяльності викладача є вивчення її здібностей. Для сучасного етапу розвитку психологічної науки характерним є пошук провідних, ядерних, стратегічних, термінальних та інструментальних і т. п. компонентів здібностей на основі системного підходу, здійснюваного з позиції теорії системогенезу, комплексного та індивідуально-типологічного підходів, системно-цільової концепції, теорії інтегральної індивідуальності.

На жаль, у науковій літературі відсутні характеристики предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів; відсутні описи ще однієї з форм спеціальних здібностей, а саме — предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів; не один із

авторів до структури педагогічної діяльності не включає як самостійний компонент педагогічні здібності, і в цьому полі предметно-педагогічні, а педагогічні здібності та їх структура розглядаються окремо одна від одної.

Мета статті: здійснити емпіричне дослідження деяких особливостей предметно-педагогічних здібностей викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

Виклад основного матеріалу. Емпіричним шляхом встановлені предметно-педагогічні здібності викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного та негуманітарного профілів за предметами, які вивчались нами (психологія, дефектологія, українська мова та література, образотворче мистецтво і математика); проведено порівняльний аналіз між показниками та компонентами цих предметів.

Констатуючий експеримент був проведений у декілька етапів. На першому етапі на підставі аналізу наукової літератури нами обрано за даними наукової літератури п'ятдесят два показники педагогічних здібностей, які були надруковані на папері та роздані магістрам і викладачам з різним досвідом роботи.

На другому етапі проведення дослідження були обрані тільки ті показники, які набрали більш 50 % відсотків від загальної кількості досліджуваних за кожним з предметів.

На третьому етапі з метою підтвердження правильності обраних нами показників було проведено ранговий кореляційний аналіз (за Спірменом) і визначено рівень статистичної значущості зв'язку між показниками та досліджуваними з урахуванням їх досвіду (стажу) роботи. Коефіцієнт кореляції рангів визначався також за Спірменом. Показники педагогічних здібностей чи предметно-педагогічних здібностей обирались нами в тому випадку, коли коефіцієнт кореляції був не менше 0,450 одиниць. Всі інші кількісні величини коефіцієнта кореляції трактувались нами як відсутність кореляції. Кількість виборів, зроблених досліджуваними, визначалась нами не як номінальна, а як середня величина. Ця величина була обрана у зв'язку з тим, що показники здібностей вибрали досліджувані з різних навчальних закладів, розташованих у різних містах України, та з різним досвідом роботи. Середня величина дозволила нам узагальнити вибір показників педагогічних здібностей.

На четвертому етапі, з метою визначення найбільш значимих показників предметно-педагогічних здібностей, нами був проведений факторний аналіз. Він дозволив визначити загальні показники педагогічних здібностей не тільки за предметами, а й загально-педагогічні здібності в цілому.

На п'ятому етапі, з метою визначення напрямків розвитку педагогічних здібностей, був проведений аналіз інтеркореляцій (кореляція між визначеними нами показниками педагогічних здібностей). Кількісні показники коефіцієнта кореляції, які були менше 0,450 одиниць, свідчили про необхідність якісного розвитку даного показника педагогічної здібності.

На шостому етапі були визначені показники предметно-педагогічних здібностей викладачів негуманітарного циклу (на прикладі викладачів математики) з метою проведення порівняльного аналізу та визначення різни-

ці між показниками педагогічних здібностей гуманітарного та негуманітарного профілів.

На сьомому етапі визначені педагогічні здібності, які залежать від предметно-педагогічних здібностей, та надані рекомендації щодо розвитку тих здібностей, що мають низький коефіцієнт інтеркореляції.

Проведений констатуючий експеримент дозволив встановити, що кожний з предметів мав різну кількість показників, причому частина з них мала показники, які притаманні для всіх предметів; друга частина — тільки для одного з предметів. Найбільша кількість показників виявлена з предмету «образотворче мистецтво» — 21 показник. Друге місце за кількістю показників зайняв предмет «дефектологія» — 18. Показники з предметів «психологія» та «українська література» мали майже рівну кількість — 14 та 15 (відповідно). Предмети «психологія та дефектологія» мали два провідних фактора, а предмети «українська мова і література» мали по чотири фактора. В середньому предмети гуманітарного циклу мали три провідних фактора. Причому кожний фактор мав різну кількість показників: від двох до тринадцяти.

З метою визначення першочерговості у розвитку предметно-педагогічних здібностей нами встановлена ієрархія вибору показників предметно-педагогічних здібностей за предметами, яка дозволила віднести їх до першого, другого і третього рівнів. Критеріями віднесення показників до певного місця як відмінною ознакою були кількісні величини коефіцієнта кореляції: до першого місця відносилися показники — від 0,900 до 1,000, до другого — від 0,800 до 0,899, третього — від 0,799 та нижче. Для негуманітарного циклу: перше місце від 0,800 до 0,900 і вище, друге — від 0,700 до 0,799, третє місце — 0,699 і нижче. Показники, які займають перше місце, мають більшу значущість для викладачів, ніж інші.

Проведене дослідження дозволило встановити, що у викладачів гуманітарного профілю кількість предметних, тобто специфічних показників, зростає, а у негуманітарного — зменшується.

Всі показники систематизовані нами у чотири компонента: соціальні, психологічні, педагогічні, предметні. Для визначення показників, які потребують розвитку в першу чергу, з метою підвищення успішності педагогічної діяльності нами розроблені три рівні їх розвитку: високий, середній та низький. Критеріями віднесення до певного рівня були кількісні величини коефіцієнта інтеркореляції: низький рівень — від 0,200 до 0,299, середній — від 0,300 до 0,399, вищий — від 0,400 до 0,449.

Показники, які мають ці кількісні величини, потребують найбільшої уваги при їх розвитку. Порівняльний аналіз результатів дослідження викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного та негуманітарного профілів показав, що при вибірці показників предметно-педагогічних здібностей практично відсутня різниця: всі викладачі обирають показники як професійно-педагогічні, так і предметно-педагогічні. Встановлено, що математики незалежно від стажу роботи на перше місце відносять не предметно-педагогічні, а професійно-педагогічні. При порівнянні результатів факторного аналізу в усіх викладачів визначені провідними ті фактори, що

характеризують професійно-педагогічні здібності. В той же час викладачі гуманітарного профілю, наприклад, викладачі психології (табл. 1) відносять до розкриття фактору як професійно-педагогічні, так і предметно-педагогічні.

Таблиця 1

**Значимі показники предметно-педагогічних здібностей викладачів психології
(за результатами факторного аналізу)**

Показники	Магістри		Викладачі психології			
			(стаж 5–10 років)		(стаж 15–20 років)	
	F1	F2	F1	F2	F1	F2
Схильності до професії у сфері «людина — людина»		0,923	0,743		0,795	
Емпатія				0,727	0,837	
Комунікативні схильності	0,887		0,870		0,893	
Організаторські схильності			0,798			0,599
Задоволеність педагогічною професією	0,764	0,814	0,816			0,863
Педагогічна культура	0,905			0,894	0,683	
Рівень розвитку педагогічних здібностей	0,830	0,875	0,572			0,414
Успішність педагогічної діяльності	0,856	0,788				
Рівень розвитку психологічних здібностей						0,714
Психологічне прогнозування						
Об'єктивно-цілісне уявлення особистості	0,629					
Психологічне бачення людини		0,788			0,684	
Психологічна мова			0,814			
Успішність з психології						0,607

Примітка: для магістрів — F1 — педагогічна культура, F2 — схильність до професії; для викладачів психології зі стажем 5–10 років — F1 — задоволеність педагогічним процесом, F2 — педагогічна чутливість; для викладачів психології зі стажем 15–20 років — F1 — комунікативна чутливість, F2 — задоволеність організацією педагогічної діяльності.

На відміну від них у викладачів негуманітарного профілю більше використовуються професійно-педагогічні показники (табл. 2).

Крім того, тільки у математиків (магістрів) було виділено фактор «організаційно-педагогічна діяльність». Ми пояснюємо цей факт тим, що, на наш погляд, математикам-магістрам більше притаманна логічність мислення та чітка послідовність виконання завдань, що й дозволило вивести цей показник на перше місце.

При порівнянні результатів аналізу інтеркореляцій встановлено, що кількість показників, які необхідно розвивати, більша у викладачів гуманітарного профілю ніж у негуманітарного. Виключення складають показники високого рівня у викладачів негуманітарного профілю, які потребують більшої уваги, ніж показники такого ж рівня у викладачів гуманітарного

профілю. Слід зазначити, що у викладачів негуманітарного профілю зовсім відсутній низький рівень. Проведене дослідження дозволило встановити тенденцію зменшення кількості показників, які необхідно розвивати, у викладачів гуманітарного профілю з ростом їх досвіду роботи. А у викладачів негуманітарного профілю — навпаки: з ростом стажу збільшується кількість показників, які також необхідно розвивати. Встановлену нами тенденцію ми пояснюємо тим, що викладачам негуманітарного профілю більш притаманне емоційне викладення предмету, що не зовсім характерно для викладачів негуманітарного профілю. Але визначена нами тенденція потребує додаткових досліджень на базі більшої кількості вnz та предметів негуманітарного профілю.

Таблиця 2

Значимі показники предметно-педагогічних здібностей викладачів математики (за результатами факторного аналізу)

Показники	Магістри			Стаж 5–10 років			Стаж 15–20 років		
	F1	F2	F3	F1	F2	F3	F1	F2	F3
Організаторські схильності	0,798			0,713					0,810
Комунікативні схильності				0,825					0,651
Емпатія								0,619	
Педагогічна культура			0,727			0,859	0,744		
Педагогічний такт			0,728			0,676			
Задоволеність професією							0,528		
Схильність до професій у сфері «людина — людина»				0,757					0,682
Рівень емоційного вигоряння				0,552		0,606		0,600	
Педагогічна компетентність	0,626				0,739			0,520	
Педагогічна ефективність		0,726			0,728			0,658	
Рівень розвитку математичних здібностей		0,812			0,721			0,664	
Просторово-логічне мислення						0,538		0,590	
Практичне математичне мислення	0,520					0,523		0,441	0,476
Індуктивне мислення	0,868					0,507		0,529	
Просторове мислення						0,430		0,568	

Примітка: для магістрів — F1 — організація педагогічної діяльності, F2 — здібності до процесу педагогічної діяльності, F3 — педагогічна культура; для викладачів зі стажем 5–10 років — F1 — педагогічна спрямованість, F2 — педагогічна ефективність, F3 — педагогічна культура; для викладачів зі стажем педагогічної діяльності 15–20 років — F1 — педагогічна культура, F2 — педагогічна ефективність, F3 — педагогічна спрямованість.

У результаті порівняльного аналізу виявлено, що педагогічні і предметні здібності викладачів детерміновані різними наборами психологічних властивостей їхньої індивідуальності. При цьому професійно-педагогічні здібності, особливо на етапі отримання професії більшою мірою обумовлені властивостями особистості, а предметно-педагогічні — властивостями нейро- і психодинамічними. В процесі професійної діяльності викладача збільшується роль особистісного опосередкування педагогічних здібностей.

Встановлені розбіжності у внесках індивідуальних властивостей пояснюються нами самою специфікою етапу професіоналізації. Тобто найбільш ефективний у професійній діяльності той випускник, який активно її завоює, наполегливо і послідовно вдосконалює свої предметно-педагогічні здібності та має можливість для творчої самоти; той молодий викладач, який емоційно стабільний, відкритий людям, енергійний і гнучкий у вирішенні педагогічних ситуацій, має особливу чутливість до навколишнього світу, позитивно ставиться до студентів та інших учасників освітнього процесу; той досвідчений викладач, що зберігає професійну конкурентоспроможність, упевнений у собі, позитивно сприймає педагогічну діяльність.

Висновки. Оскільки в основі різних компонентів педагогічних здібностей викладачів лежать різні, часом протилежні прояви індивідуальних властивостей або їхніх сполучень, правомірно говорити про існування різних шляхів досягнення успіху у професійній діяльності. Ці шляхи, цілком ймовірно, є стильовими характеристиками даного викладача. Професійно-педагогічні і предметно-педагогічні здібності викладачів детерміновані різними наборами психологічних властивостей їхньої індивідуальності. При цьому професійно-педагогічні здібності, особливо на етапі отримання професії, більшою мірою обумовлені особистісними властивостями, а предметно-педагогічні — нейродинамічними та психодинамічними. Професійна успішність молодого викладача обумовлена розвитком його предметно-педагогічних здібностей; зрілого викладача — професійно-педагогічних здібностей та індивідуально-психологічних властивостей. Детермінантами професійної успішності молодого викладача можна розглядати першу сигнальну систему, сильний процес збудження, високу адаптивність і нормативність поведінки, зрілого викладача — активність та адаптивність, сміливість, радикалізм, спрямованість на взаємодію.

Список використаних джерел і літератури

1. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. — Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1999. — 280 с.
2. Зимняя И. А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. — М.: Педагогика, 2003. — № 5. — С. 34–42.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. — К.: Радянська школа, 1989. — 608 с.
4. Максименко С. Д. Професійне становлення молодого вчителя / С. Д. Максименко С. Д. — Ужгород: Закарпаття, 1998.

REFERENCES

1. Zeer, E. F. (1999). *Psihologia professiy [Psychology professions]*. Ekaterinburg: izd-vo Ural. gos.prof.-ped.un-ta [in Russian].
2. Zimniaia, I. A. (2003). *Kluchevye kompetencii — novaia paradigmy rezultata obrazovaniia [Key competences — new paradigm of education result]*. M.: Pedagogika [in Russian].
3. Kostyuk, G. S. (1989). *Navchalno-vyhovnyi process i psyhichnyi rozvitok osobystosti [The educational process and mental development of the individual]*. K.: Radianska shkola [in Ukrainian].
4. Maksymenko, S. D. (1998). *Professiine stanovlennia molodogo vchitelia [The professional formation of the young teacher]*. Uzhgorod: Zakarpattia [in Ukrainian].

Мамичева Е. В.

доктор психологических наук, профессор,
декан факультета специального образования
Донбасского государственного педагогического университета

Крюкова М. А.

кандидат психологических наук, доцент,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ ГУМАНИТАРНОГО ПРОФИЛЯ

Резюме

Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования некоторых особенностей предметно-педагогических способностей преподавателей высших учебных заведений гуманитарного профиля. Рассмотрена проблема изучения профессионализации, которая направлена на изучение самого процесса профессионального становления человека, на психологические изменения, происходящие в нем в ходе профессионального становления, и исследования, направленные на разработку способов и средств управления данными процессами в рамках профессиональной ориентации, профессионального отбора и профессионального обучения.

Ключевые слова: профессионализация, профессиональное становление, профессиональное обучение, профессиональная деятельность, педагогические и предметные способности.

Mamitcheva E. V.

DrSc in Psychology, professor dean of faculty special education
Donbass state pedagogical university

Kryukova M. A.

PhD CanSc in Psychology, associate professor
Odesa I. I. Mechnikov National University

FEATURES SUBJECT AND PEDAGOGICAL ABILITIES OF THE TEACHERS OF THE INSTITUTES OF HUMANITARIAN PROFILE

Abstract

For the current stage of development of psychological science characteristic is the search for the leading, strategic, terminal, and instrumental components of the ability on the basis of a systematic approach carried out from the standpoint of the theory of system Genesis, comprehensive and individually-typological approaches of the theory of integral individuality.

Since the different components of pedagogical abilities of the teachers are different, sometimes opposite manifestations of individual properties, it is legitimate to speak of the existence of different ways of achieving success in their professional activities. Professional pedagogical and subject-pedagogical abilities of teachers are determined by different sets of psychological properties of their individuality. While professionally-pedagogical abilities, especially at the stage of obtaining the profession, largely due to the personal qualities, and subject-pedagogical — neyrodinamiki and psychodynamically. Professional success of a young teacher due to the development of his subject and pedagogical skills; Mature teacher — vocational and pedagogical skills and individual psychological characteristics. Determinants of professional success of the young teacher can be considered the first alarm system in the strong excitation process, the high flexibility and normativity of behavior, Mature of teacher — activity and adaptability, boldness, radicalism, orientation to interaction.

Key words: professionalization, professional development, professional training, professional activity, pedagogical and subject matter skills.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2017

УДК 159.923

Жигалкіна (Лебедева) Наталія Віталіївна

директор центру підтримки успішних відносин «Вместе»

lebedyspex@rambler.ru

ORCID 0000–0002–0635–6599

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження основних структурних компонентів потенціалу особистості. Виявлено наступні особливості особистісного потенціалу сучасної молоді: середня активність життєвої позиції, певна схильність до негативного тону та емоційної спрямованості, відчуття тривоги у власній поведінці, здатність до прийняття рішень та відповідальності за них, а також відвертість у оцінці власних здібностей та можливостей.

Стан фізичного та психологічного здоров'я, як складових гармонійного існування та розвитку людини, характеризувався недостатнім рівнем життєвої енергії та можливими певними проявами проблемних зон власного здоров'я. **Ключові слова:** особистість, потенціал особистості, домінуючий настрій, психологічне здоров'я, саморегуляція, особистісна зрілість, реалізація Я, мотивація.

Постановка проблеми. Дослідження потенціалу особистості є синтезом загальнопсихологічних знань та психології особистості та містить низку підходів: комплексний (Т. Д. Данчева, М. Мюррей та ін.), нормоцентричний (О. С. Васильєва, Ф. Р. Філатов та ін.), феноменологічний (К. Ясперс, І. Ялом та ін.), холистичний (С. Гроф, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.), еволюційний (В. І. Вернадський, В. П. Скарбников та ін.), соціально орієнтований і крос-культурний (Ж. Ж. Руссо, З. Фрейд, Е. Фромм та ін.), дискурсивний (В. М. Розін, М. Фуко та ін.), аксіологічний (А. Кемпінські, А. Маслоу та ін.), акмеологічний (Г. Т. Ганжин, А. О. Деркач та ін.). Не дивлячись на широку представленість проблеми, означені підходи мають низку значних обмежень, що утруднює побудову комплексних моделей потенціалу особистості, основних його складових.

Мета статті — здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження проблеми особистісного потенціалу сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу. Схильність респондентів до переважання негативного емоційного фону було визначено описовими характеристиками досліджуваного показника «батьорість — зневіра», частота визначення негативного емоційного фону підтверджувала визначену тенденцію.

Скупчення значень оцінок показника «батьорість — зневіра» свідчило про найбільшу однаковість думки студентів щодо оцінки власного емоційного стану серед інших показників визначення домінуючого настрою. Характерні втомленість та млявість за даними показником тону підкреслюють спрямованість до пасивної поведінки, зниження життєвої енергії та визначають загальний рівень втрат особистісних ресурсів. Такий розподіл

вимальовує істотну гетерогенність групи студентів, різний рівень оцінки власних сил серед студентів. При цьому ця картина наочно добре спостерігається за найменшим значенням частоти вибору низьких оцінок.

Таблиця 1

Описові характеристики за опитувальником домінуючого настрою

Показники	M	Me	Mo	SD	IQR
Активне — пасивне відношення до життєвої ситуації	48,977	50,000	51,000	9,914	14,000
Бадьорість — зневіра	46,328	47,000	48,000	7,440	10,000
Тонус високий — низький	47,258	48,000	29,000	10,760	15,000
Розкутість — напруженість	49,258	48,000	48,000	11,370	18,000
Спокій — тривога	48,797	48,000	44,000	10,237	15,000
Стійкість — нестійкість емоційного тону	47,414	47,000	53,000	12,149	18,000
Задоволеність — незадоволеність життям в цілому	50,898	51,000	56,000	11,029	14,000
Позитивний — негативний образ власне себе	50,273	50,000	47,000	10,743	16,000

Описові характеристики за показником «розкутість — напруженість» зображують певне комфортне відчуття у стані. Такий стан досить яскраво зображує поведінку сучасної молоді як знаходження у приязних умовах студентського життя та набуття практичних та теоретичних знань, небажання та неготовності до прийняття певних життєвих рішень та активних дій.

Рівень генералізованої тривоги як показника шкали «спокій — тривога» визначає незначно наближений до полюсу тривоги, проте процес інтеграції та адаптації у студентське життя завжди супроводжується певним переживаннями, що також може виступати певним особистісним ресурсом.

Забарвлення емоційного фону студентів мало негативні нотки, проте в цілому характеризувало досліджуваних рівним емоційним тоном з можливими проявами дратівливості та втрати емоційної рівноваги, проте за частотними показниками певні студенти віддавали перевагу стійкості емоційної поведінки.

При цьому дослідженні прагнень та здібностей до самореалізації студенти продемонстрували здатність до прийняття рішень та відповідальності за них. Також студентів можна охарактеризувати як тих, що здатні до подолання зовнішніх труднощів та внутрішніх конфліктів, чим виявили потенціал до майбутніх досягнень.

Показник «позитивний — негативний образ власне себе» як індикатор адекватного ставлення до самого себе та соціально бажаного образу особистості. В нашому випадку дослідження студентів за опитувальником домінуючого настрою можна констатувати, що досліджувані були відверті у власних відповідях.

Надалі розглянемо дані за опитувальником «Оцінка рівня задоволення якістю життя» Н. Є. Водоп'янової як складову частину визначення потенціалів студентів.

Таблиця 2

Описові характеристики за опитувальником задоволеності якістю життя

Показники	M	Me	Mo	SD	IQR
Робота	27,852	28,000	33,000	7,016	11,000
Особисті досягнення	26,648	26,000	30,000	7,025	10,000
Здоров'я	27,203	27,000	27,000	6,902	9,750
Спілкування з друзями та близькими	27,047	27,000	26,000	7,374	11,500
Підтримка	26,594	27,000	22,000	7,064	10,000
Оптимістичність	25,336	24,500	21,000	5,493	8,000
Напруженість	25,047	25,000	19,000	6,090	8,000
Самоконтроль	24,664	25,000	27,000	4,864	6,000
Негативні емоції	23,531	23,000	22,000	6,243	7,750

За першим показником за опитувальником «Оцінка рівня задоволення якістю життя» Н. Є. Водоп'янової виявлено відповідність оцінок студентів середньогруповим значенням. Такі студенти не були певною мірою задоволені процесом роботи, визначенням та значенням власної особистості в процесі трудової діяльності. Проте, враховуючи значення моди та медіани за цією шкалою, не можна говорити про односторонні тенденції до знецінення власної діяльності. За значеннями стандартного відхилення та міжквартильного інтервалу можна визначити достатньо гетерогенний склад оцінок студентів з визначення рівня власної задоволеності роботою.

Результати визначення рівня задоволення особистісними досягненнями мали Поріднений характер із попереднім показником. За середнім рівнем групи студенти демонстрували відповідність середнім тестовим нормам. Проте значення моди виявили певних студентів із високим рівнем оцінки власної успішності. Гетерогенні ознаки складу групи були тому підтвердженням.

За показником «Здоров'я» студентами були виявлені певні риси наявності проблем із власним самовідчуттям. Стан фізичного та психологічного здоров'я, як складових гармонійного існування та розвитку людини, характеризувався недостатнім рівнем життєвої енергії та можливими певними проявами проблемних зон власного здоров'я. За показниками стандартного відхилення та міжквартильного інтервалу ($SD=6,902$, $IQR=9,750$) був визначений гетерогенний характер вибірки за цим показником, що свідчило про різноманіття бачення та відношення до власного здоров'я студентів.

Незадоволення студентів спілкуванням із друзями та близькими, як оцінка широкого кола контактів, свідчить про наявність незамаскованих проблем соціалізації та адаптації. Такі проблеми притаманні студентам на перших курсах навчання, проте із часом проблеми зникають — студенти пристосовуються до нової атмосфери та характеру спілкування, з іншого боку, відбувається переоцінка та перебудова характеру внутрішньосімейних відносин. Також гетерогенність вибірки за цим показником свідчить про досить різний рівень глибини проявів вищевказаних проблем.

Рівень підтримки відповідав середньогруповим нормам. Студенти відчували достатню підтримку та розуміння у складних час особистісного розвитку та адаптації до самостійного життя. Розподіл оцінок задоволеності

підтримкою відповідав характеру розподілу інших показників емоційно-вольової сфери та викривав різноманіття способів отримання підтримки та оцінки її якості.

Наближення до верхньої межі середньогрупових норм за показником «Оптимістичність» визначило в цілому добрий потенціал майбутніх досягнень та власних сил. Проте частота виявлення нижніх меж групи у деяких студентів виникала певні сумніви у власному майбутньому. Певна гомогенність вибірки в цілому характеризувала групу з явним оптимістичним уявленнями майбутніх досягнень.

Показник напруженості в емоційній та вольовій сферах виявляв себе схожим із показником оптимістичності. Студенти разом із оптимістичними намірами відчували низький рівень напруженості, на шляху майбутніх прагнень не надаючи надмірної уваги можливим зовнішнім перепонам та внутрішнім конфліктам. За показниками стандартного відхилення та міжквартільного інтервалу групи не характеризувалася певною єдністю в питанні оцінки власного рівня напруженості.

Визначення показника самоконтролю за нижніх межах середньогрупових норм свідчить про брак емоційної та вольової витривалості серед досліджуваних студентів. Нездатність контролю власних бажань та емоційних проявів притаманна більшості молоді сучасного світу, проте може стати на заваді майбутніх планів досягнення та становлення успішної та професійної особистості. Проте частота оцінок верхньої межі не позавляє молодь шансів на утримання стабільності емоційно-вольової сфери. Найбільша гомогенність групи за інших показників методики демонструє єдність студентів у оцінці власного рівня самоконтролю, чим фокусує наявність однакової проблематики самоконтролю сучасної молоді.

Негативні емоційні прояви не становили істотної частини формування задоволеності якістю життя досліджуваних студентів та значення за цим показником групувалися на нижній межі середньогрупових норм. Присутність негативних емоцій у житті студентів суттєво не впливала на зальний рівень задоволеності якістю життя. За показниками стандартного відхилення та міжквартільного інтервалу вибірка характеризувалась певними ознаками гетерогенності групи досліджуваних. Оцінки присутності негативних емоцій мали певні відмінності у складі емоційно-вольової сфери студентів.

За визначенням творчого потенціалу студентів за методикою «Оцінка рівня соціальної креативності» також було проведено процедури визначення відповідності вибірки нормальному закону розподілу та дослідження описових характеристик.

Наведення описових характеристик розподілу оцінок соціальної креативності в таблиці 3 визначає середньогруповий творчий потенціал досліджуваної молоді. Визначений рівень соціальної креативності може свідчити про своєрідну «консервацію» творчих здібностей за тимчасових труднощів адаптації та соціалізації в умовах студентського середовища. Проте, враховуючи частотні показники описових характеристик, можна говорити про наступне подальше розкриття творчого потенціалу майбутніх фахівців.

Таблиця 3

Описові характеристики за опитувальником оцінки рівня соціальної креативності та рівня онтогенетичної рефлексії

Показники	M	Me	Mo	SD	IQR
Рівень соціальної креативності	105,070	107,000	115,000	25,202	39,750
Рівень онтогенетичної рефлексії	67,852	70,000	70,000 ^a	15,931	23,750

За значеннями стандартного відхилення та міжквартильного інтервалу можна сказати про певну гетерогенність вибірки, що природно пояснюється індивідуальними рисами проявів творчих здібностей.

Надалі розглянемо аналіз дослідження нормальності розподілу та описових характеристик опитувальника «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії».

Студенти виявили обережність, з якою респонденти приймають життєві рішення, та наявність певного страху перед можливими помилками ($M=67,852$, $Me=70,000$, $Mo=70,000$). Така картина пояснюється відсутністю життєвого досвіду у студентів та страхом засудження та несхвалення з боку батьків та родинного кола.

Значення стандартного відхилення та міжквартильного інтервалу ($SD=15,931$, $IQR=23,750$) визначають певне різноманіття власних оцінок студентами здатності рефлексії до подій минулого.

Висновки. Таким чином, виходячи із нашого розуміння особистісного потенціалу, було виділено: середня активність життєвої позиції, певна схильність до негативного тону та емоційної спрямованості, відчуття тривоги у власній поведінці. Натомість студенти продемонстрували здатність до прийняття рішень та відповідальності за них, а також відвертість в оцінці власних здібностей та можливостей.

Студенти не були певною мірою задоволені процесом роботи, значенням власної особистості та особистісними досягненнями в процесі навчальної та трудової діяльності. Стан фізичного та психологічного здоров'я, як складових гармонійного існування та розвитку людини, характеризувався недостатнім рівнем життєвої енергії та можливими певними проявами проблемних зон власного здоров'я. Наявність проблем спілкування із близькими була продиктована переоцінкою та перебудовою характеру внутрішньосімейних відносин, проте студенти відчували достатню підтримку та порозуміння у складний час з боку близьких. Студенти визначили в цілому оптимістичний погляд на можливості майбутніх досягнень та самореалізації. Студенти разом із оптимістичними намірами відчували низький рівень напруженості, не надаючи надмірної уваги можливим зовнішнім перепонам та внутрішнім конфліктам. Неможливість контролю власних бажань та емоційних проявів притаманна більшості молоді сучасного світу, проте може стати на заваді майбутніх планів досягнення та становлення успішної та професійної особистості. Також можна висвітлити схильність студентів до розвитку творчого мислення та нешаблонних поглядів.

Список використаних джерел і літератури

1. Ананьев В. А. Психология здоровья — новая отрасль человекознания / В. А. Ананьев. — СПб.: Питер, 1998. — 298 с.
2. Брехман Н. Н. Введение в валеологию — науку о здоровье / Н. Н. Брехман. — Л.: Слово, 1987. — 214 с.
3. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики / Л. П. Гримак. — М.: Наука, 1989. — 326 с.
4. Панкратов В. Н. Искусство управлять собой (Практическое руководство).— М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. — 138 с.

REFERENCES

1. Ananiev, V. A. (1998). *Psihologia zdorovia — novaia otrasl chelovekoznanania [Psychology of health is new industry of man of knowledge]*. SPb.: Piter [in Russian].
2. Brehman, N. N. (1987) *Vvedenie v valeologiy — nauku o zdorovie [Introduction to valeology — science about a health]*. L., 1987. 345 p.
3. Grimak, L. P. *Rezervi chelooovocheskoj psihiki [Backlogs of human psyche]*. M.: Nauka [in Russian].
4. Pankratov, V. N. (2001) *Iskusstvo upravliat soboi [Art to manage itself]*. M.: Izd-vo instituta Psihoterapii [in Russian].

Жигалкина (Лебедева) Наталия Витальевна

директор центра поддержки успешных отношений «Вместе»

ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Резюме

Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования основных структурных компонентов потенциала личности. Выявлены следующие особенности личностного потенциала современной молодежи: средняя активность жизненной позиции, определенная склонность к негативному тону и эмоциональной направленности, ощущение тревоги в собственном поведении, способность к принятию решений и ответственности за них, а также открытость в оценке собственных способностей и возможностей.

Состояние физического и психологического здоровья, как составляющих гармоничного существования и развития человека, характеризовалось недостаточным уровнем жизненной энергии и возможными определенными проявлениями проблемных зон собственного здоровья.

Ключевые слова: личность, потенциал личности, доминирующее настроение, психологическое здоровье, саморегуляция, личностная зрелость, реализация Я, мотивация.

Zhyhalkina (Lebedeva) Natalia V.

director of the Center for successful relationships «TOGETHER»

FEATURES OF PERSONAL POTENTIAL OF MODERN YOUTH

Abstract

The research potential of a personality is a synthesis of sagaminopteron knowledge and psychology of the person and contains a number of approaches: integrated, normotensive, phenomenological, holistic, evolutionary, socio-oriented and cross-cultural, discourse, axiological, acmeological. Despite the broad representation of the problem, certain approaches have some significant limitations, making it difficult to build integrated models of potential of the personality, its basic components.

Based on our understanding of personal potential has been allocated: the average active life position, a certain tendency towards a negative tone and emotional focus, feelings of anxiety in your own behavior. But the students demonstrated the ability to make decisions and responsibility for them, as well as openness in the assessment of their abilities and capabilities.

Students were not to some extent satisfaction with the process of work, value of self and personal achievements in the process of training and employment. Physical and psychological health, as components of harmonious existence and human development, was characterized by lack of energy level and possible manifestations of certain problem areas of their own health. There are problems of communication with loved ones was dictated by the reassessment and restructuring of the nature of family relationships, however, students felt that sufficient support and understanding in a difficult time with it. Students identified the overall optimistic view on the future of achievements and fulfillment. Students together with optimistic intentions felt a low level of tension, not giving too much attention personal possible external and internal conflicts. No strength to control his desires, and emotional manifestations inherent in most of the youth of the modern world, however, can hamper the future plans of achieving and becoming successful and professional personality. You can also highlight the propensity of students to develop creative thinking and unconventional views. Caution in taking decisions and fear the mismatch of expectations can save students from wrong actions.

Key words: identity, the individual's potential, the dominant mood, psychological health, self-regulation, personal maturity, realization I, motivation.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2017

УДК 159.923-051.11

Сербін-Жердецька Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук,

ст. психолог відділу психологічного забезпечення

Головного управління Національної поліції України в Одеській області

s.v.odessa@mail.ru

ORCID 0000–0003–2800–4727

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИБОРУ В СТРУКТУРІ СТРАТЕГІЙ ЖИТТЄВИХ ВИБОРІВ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню суб'єктивних та соціальних чинників професійного вибору в структурі стратегій життєвих виборів працівників Національної поліції України.

Встановлено, що переважна обумовленість життєвих виборів такими суб'єктивними чинниками, як зацікавленість, порада друзів та покликання вказує на адекватність стратегій життєвих виборів досліджених працівників органів внутрішніх справ.

Ключові слова: життєвий вибір, життєвий шлях, ситуація вибору, стратегія вибору, професійне самовизначення.

Постановка проблеми. Життєвий шлях залежить не лише від знання, свідомості, самосвідомості, але від особистості в цілому, життєві вибори як відповідь особистості на ті або інші обставини і події є ефектом її цілісної структури, яка заломлює, опосередковує усі зовнішні дії — події і обставини життя. Сьогодні психологічні процеси життєвих виборів необхідно розглядати як ядро, системотворний чинник особистості. Під ситуацією вибору ми розуміємо не тільки сам момент вибору, а й соціально обумовлені обставини його вчинення.

Мета статті: аналіз результатів емпіричного дослідження суб'єктивних та соціальних чинників професійного вибору в структурі стратегій життєвих виборів працівників Національної поліції України.

Короткий огляд публікацій за темою. В сучасній психологічній науці часові аспекти розвитку свідомості особистості, її життєвого шляху широко представлені як класичними (К. О. Абульханова-Славська, Т. В. Березіна), так і новітніми дослідженнями (З. О. Кіреєва, Т. М. Титаренко), які розкривають різні аспекти життєвого світу особистості. У зарубіжній психології найбільш цікавим проблемам вибору були присвячені дослідження Л. Фестінгера, К. Левіна, П. Шутца та ін.).

Виклад основного матеріалу. Нами було проаналізовано суб'єктивні чинники життєвих виборів працівників Національної поліції. Результати частотного аналізу наведені в таблиці.

Наведена таблиця свідчить, що найбільш важливим чинником є *зацікавленість професією* працівника поліції (57,2 % респондентів). Другим

за значущістю є такий чинник, як *порада друзів* (40,9 %). Цінність наявності вірних друзів виступає як соціальний ресурс молодого фахівця і пов'язана з потребою у підтримці та взаємодопомозі. Третє місце в ієрархії суб'єктивних чинників займає *покликання* (35,2 %). Наступним за ієрархічною позицією суб'єктивним чинником життєвого вибору професійного самовизначення виступала категорія *популярність* (29,6 %).

Таблиця

Ієрархія суб'єктивних чинників життєвого вибору стосовно професії працівниками органів внутрішніх справ

Чинники, що зумовили вибір	Частка респондентів (%)		Кількість респондентів (n)	
	Так	Ні	Так	Ні
1 Зацікавленість	57,2	42,8	182	136
2 Порада друзів	40,9	59,1	130	188
3 Покликання	35,2	64,8	112	206
4 Популярність	29,6	70,4	94	224
5 Не було вибору	20,8	79,2	66	252
6 Порада батьків	20,1	79,9	64	254
7 Для вмінь та навичок	15,1	84,9	48	270
8 Для кар'єри	10,7	89,3	34	284
9 Байдужість	4,4	95,6	14	304
10 Для зв'язків	3,1	96,9	10	308

Серед опитаних працівників поліції лише 20,8 % осіб зазначили, що при здійсненні життєвого вибору стосовно майбутньої професії в них як такого вибору не було (категорія «*відсутність вибору*»). Такі відповіді свідчать про складності з рефлексією власних стратегій життєвого вибору. *Порада батьків* виступала чинником, який також мав середній рівень значущості в ієрархії суб'єктивних чинників (20,1 %). Важливість ролі сім'ї, зокрема характер відносин між дітьми та батьками в процесі професійного самовизначення відзначають і багато видатних дослідників. Інструментальні суб'єктивні чинники життєвого професійного вибору, а саме *для вмінь та навичок*, *для кар'єри*, *для зв'язків*, а також *байдужість* — характеризувались низьким пріоритетом в розглянутій ієрархії. Вони займали відповідно сьому (15,1 %), восьму (10,7 %), десятю (3,1 %), та дев'яту (3,1 %) позиції в рейтингу. Отже переважна обумовленість життєвих виборів такими суб'єктивними чинниками як зацікавленість, порада друзів, покликання, вказує на адекватність стратегій життєвих виборів досліджених працівників поліції. Встановлено, що життєвий вибір стосовно майбутньої професійної діяльності визначається різними суб'єктивним чинниками. Ці чинники існують в певній ієрархічній структурі: ті передумови, що реалізують суб'єктивність працівників органів внутрішніх справ, завжди знаходяться на більш високому місці, вони відображають провідні мотиви та установки особистості.

Проведемо аналіз вибірки працівників внутрішніх справ і проаналізуємо особливості структури суб'єктивних чинників життєвого вибору. Необхідно зауважити, що параметр *зацікавленості* був дуже сильно пов'язаний із параметром *покликання*. Очевидно, що досліджені працівники поліції

пов'язували власний інтерес до правоохоронної діяльності із відчуттям покликання до цієї професії. Можливо, для них складно було розрізнити, які суб'єктивні смисли свідчили про зацікавленість роботою працівника органів внутрішніх справ, а які — про покликання. Отже ці суб'єктивні чинники є дуже близькими за змістом. До зазначених чинників є близькими такі параметри, як *популярність* та *для вмінь та навичок*. Часто зацікавленість або відчуття покликання до професії викликались у респондентів її популярністю, престижем, позитивним іміджем у суспільстві. Суб'єктивний чинник *порада батьків* був тісно пов'язаний із *байдужістю* респондентів стосовно їхнього професійного вибору. Відповідно зв'язок між цими категоріями можна пояснити тим, що часто вплив батьків на професійне самовизначення має не тільки консультативно-дорадчий характер, але й може приймати форму тиску та безпечелічного вирішення долі власної дитини. З цими параметрами виявив просторову близькість такий параметр, як *не було вибору*. Показник суб'єктивного чинника *порада друзів* був досить близько розташованим до таких показників як: *для кар'єри* та *для зв'язків* — які характеризували прагматичні установки при здійсненні життєвого вибору стосовно професії.

Отже нами було встановлено наступні тенденції. Додатній полюс першої розмірності формують такі суб'єктивні чинники, як *популярність*, *зацікавленість*, *покликання* та *для вмінь та навичок*. Від'ємний полюс першої розмірності формує такий суб'єктивний чинник, як *не було вибору*. Додатній полюс другої компоненти складають такі параметри, як *порада друзів*, *для кар'єри*, *для зв'язків*. Від'ємний полюс створюють такі параметри: *порада батьків*, *для вмінь та навичок*, *байдужість*.

Психологічним змістом першої компоненти є протиставлення автономії, суб'єктності, самодетермінації особистості її пасивному реагуванню на середовищні чинники. Відповідна перша компонента була означена як «*Самодетермінація — реактивність*». В свою чергу психологічним змістом другої компоненти є два взаємопов'язані конструкти. Перший конструкт характеризує дихотомія, що описує джерело впливу на здійснення життєвого вибору: з одного боку, це вплив друзів, з іншого — вплив батьків. Другий конструкт характеризує дихотомія сприйняття цінності професії, а саме орієнтація на зовнішню цінність професії (для зв'язків та кар'єри), або орієнтація на внутрішню цінність професії (для власних знань, умінь та навичок). Назва для другої компоненти були комплексною: «*Вплив друзів (зовнішня цінність) — вплив батьків (внутрішня цінність)*».

З метою побудови класифікації досліджених працівників поліції за суб'єктивними чинниками життєвого вибору застосовувався кластерний аналіз. Найбільш оптимальною виявлялася чотирьохкластерна модель. Усього в кластерні групи були об'єднані 318 випробуваних, що склало 100 % від усієї вибірки. До першого кластеру з даного числа було віднесено 66 досліджених працівників поліції (20,75 %), до другого — 70 респондентів (22,01 %), до третього — найбільшого за кількістю досліджених — 96 (30,19 %), до четвертого — 86 (27,04 %).

Якісними характеристиками першого кластеру були такі суб'єктивні чинники, як *не було вибору та байдужість*. Цей кластер отримав назву «Реактивний вибір». В нього увійшли працівники поліції, життєвий вибір яких стосовно професійного самовизначення характеризували ситуативні реакції або їхня тотальна відсутність. Якісними показниками другого кластеру виступали показники *порада батьків, порада друзів та для зв'язків*. Даний кластер був означений як «Зовнішній вплив». Респонденти, що сформувавши його, інтеріоризували суб'єктивні критерії інших осіб і керувались ними як власними суб'єктивними чинниками. Третій кластер був відокремлений такими якісними критеріями, як *зацікавленість та для кар'єри*. Його було названо «Когнітивне самовизначення». Досліджувані, що увійшли до вказаного кластеру, формують свій професійний вибір на основі бажання дізнатись нового у процесі бажаної професійної діяльності. Склад четвертого кластеру формувався високою часткою таких параметрів, як *покликання, популярність та для вмінь та навичок*. В цей останній кластер увійшли правоохоронці, що орієнтувались на емоційно забарвлені суб'єктивні чинники при здійсненні життєвого вибору стосовно майбутньої професії. Даний кластер дістав відповідну назву — «Емоційне самовизначення».

Для аналізу взаємозв'язків між соціально-демографічними показниками використовувався критерій ϕ_c Крамера. Аналіз за допомогою даного критерію дозволив встановити, що місце народження працівників пов'язане з такими суб'єктивними чинниками, як *не було вибору* ($\phi_c = 0,187$, $p = 0,025$) та *байдужість* ($\phi_c = 0,057$, $p = 0,850$). Серед тих, хто народився в Одесі, 38,9 % респондентів зазначили, що в них не було вибору в ситуації обирання професії. У тих, у кого місцем народження був інший обласний центр, ствердну відповідь на це питання дали 18,5 % працівників органів внутрішніх справ, передмістя Одеси — 0,0 %, райцентр — 6 %, інший населений пункт — 20,7 %. Також серед тих правоохоронців, хто народився в Одесі, 16,7 % респондентів відповіли, що їм було байдуже стосовно власного професійного вибору. У тих, у кого місцем народження був інший обласний центр, на байдужість вказали 0,0 % працівників органів внутрішніх справ, передмістя Одеси — 0,0 %, райцентр — 8,7 %, інший населений пункт — 4,4 %. Отже реактивним вибором стосовно важливих життєвих подій (на прикладі прийняття рішення про професію працівника органів внутрішніх справ) характеризуються в першу чергу мешканці крупного міста. Показник *зацікавленості* був тісно пов'язаним із кількістю дітей в батьківській родині ($\phi_c = 0,157$, $p = 0,020$). Якщо в родині була єдина дитина, то вона, тобто респондент, зазначала свою зацікавленість як суб'єктивний чинник вибору професії у 63,6 % випадків, якщо дві дитини, то у 61,0 % випадків. В багатодітних родинях зацікавленість професією відзначали лише 43,2 % респондентів. Таким чином, чим більше було дітей в родині, тим менше вони використовували когнітивне самовизначення для свого професійного вибору. Якщо батько респондента працював в органах внутрішніх справ, то це сприяло тому, що респонденти при своєму професійному виборі намагались прислуховуватись до порад батьків.

Зв'язок між питанням «Чи працював батько в органах внутрішніх справ?» та показником *порада батьків* був статистично значущим ($\phi_c = 0,217$, $p < 0,001$). В таких сім'ях 44,4 % респондентів відповіли, що для них при професійному самовизначенні важливими є поради батьків, тоді як в родинах, де батько не працював правоохоронцем, лише 17,0 % звертали увагу на пораду батьків. У випадку, коли батько досліджуваного правоохоронця не працював в органах внутрішніх справ, то це сприяло тому, що респонденти при своєму професійному виборі намагались прислуховуватись до порад друзів. Коефіцієнт асоціації між питанням «Чи працював батько в органах внутрішніх справ?» та показником *порада друзів* був статистично значущим ($\phi_c = 0,176$, $p = 0,002$). В сім'ях, де батько був правоохоронцем, лише 16,7 % респондентів прислуховувались до порад друзів, тоді як в контрастній групі — 44,0 %. З досліджень, присвячених мотивації працівників органів внутрішніх справ, відомо, що позитивне ставлення членів сім'ї співробітника гарантує йому психологічний комфорт.

Розглянувши вплив соціально-демографічних передумов на суб'єктивні чинники життєвого вибору працівників органів внутрішніх справ, розглянемо які існують стійкі типи правоохоронців стосовно здійснених життєвих виборів. Вибір розглядається як діяльність, яка має свої етапи протікання і регулюється актуальними та потенційними життєвими цінностями. Основна функція вибору — це смислове регулювання життя, яке здійснюється через вибір діяльностей. З метою побудови класифікації досліджених працівників органів внутрішніх справ за здійсненими життєвими виборами також, як і вище, застосовувалась процедура двокрокового кластерного аналізу. Його параметрами були всі показники, що характеризують здійснені життєві вибори працівників органів внутрішніх справ, а саме:

1. Життєвий вибір стосовно *отримання вищої освіти*;
2. Життєвий вибір стосовно *укладення шлюбу*;
3. Життєвий вибір стосовно *народження дітей*.

Найбільш оптимальною виявлялася двохкластерна модель. Для даної моделі критерій Акайке був рівний 2100,968, а відношення мір відстані було максимальним — 3,130 (при трьохкластерній моделі 1,329, при чотирьохкластерній моделі — 1,667). Усього в кластерні групи було об'єднано 318 випробуваних, що склало 100 % від усієї вибірки. До першого кластеру — найбільшого за кількістю досліджених — з даного числа було віднесено 204 досліджених працівників органів внутрішніх справ (64,2 %), до другого — 114 респондентів (35,8 %).

З метою розкриття психологічного змісту отриманих кластерів нами було проаналізовано співвідношення життєвих виборів в виділеній кластерній структурі.

До першого кластеру увійшли ті досліджені працівники поліції, які вже здійснили власні життєві вибори: переважна кількість з представників першого кластеру отримали вищу освіту, уклали офіційний шлюб та народили як мінімум одну дитину. Представники другого кластеру у переважній більшості зволікали зі здійсненням вказаних виборів.

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу нами було з'ясовано, що представники першого та другого кластеру відрізняються один від одного за показником віку ($F = 168,186$; $p = 0,001$). Середній вік представників першого кластеру склав $34,000 \pm 5,845$ років. Середній вік представників другого кластеру склав $25,597 \pm 4,949$. Очевидно, що чим більше вік представників дослідженої вибірки, тим більше шансів, що вони здійснять свої власні життєві вибори. Тому нас цікавлять респонденти, що являють собою крайні варіанти: ті, що здійснили власні життєві вибори в молодому віці, і ті, що зволікали зі здійсненням зазначених життєвих виборів, навіть знаходячись у середньому віці.

Висновки. Були досліджені суб'єктивні та соціальні чинники професійного вибору в структурі стратегій життєвих виборів працівників поліції. Встановлено, що переважна обумовленість життєвих виборів такими суб'єктивними чинниками як зацікавленість, порада друзів та покликання, вказує на адекватність стратегій життєвих виборів досліджених працівників органів внутрішніх справ. Інструментальні суб'єктивні чинники життєвого професійного вибору, а також байдуже ставлення характеризувались низьким ієрархічним пріоритетом. Виявлено структуру взаємозв'язків між суб'єктивними чинниками життєвого вибору, яка описується двома ортогональними компонентами: «Самодетермінація — реактивність» та «Вплив друзів (зовнішня цінність) — вплив батьків (внутрішня цінність)».

Список використаних джерел і літератури

1. Андреева Г. В. Професійна мотивація співробітників органів внутрішніх справ: особливості інституційного впливу / Г. В. Андреева // Право і Безпека. — К.: Наукова думка, 2009. — № 2. — С. 206–211.
2. Салихова Н. Р. Ценностно-смысловая организация жизненного пространства личности / Н. Р. Салихова. — Казань: Казан. ун-т, 2010. — 452 с.
3. Тищенко С. П. Покликання — свідчення обдарованості / С. П. Тищенко // Обдарована дитина. — К.: Педагогіка, 2014. — № 10. — С. 38–50.

REFERENCES

1. Andreeva, G. V. (2009). *Profesiynna of motivaciya spivrobotnikov organiv vnutrishnih sprav: osoblivosti instituciynogo vplivu* [Professional motivation of employees of organs of internal affairs: features of institutional influence]. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Salihova, N. R. (2010). *Cennostno — smislovaya organizaciya zchiznennogo prostranstva lichnosti* [Valued-semantic organization of vital space of person]. Kazan : Kazan. in -т [in Russian].
3. Tischenko, S. P. (2014). *Poklikannia — svidchennia obdarovanosti* [Calling is a certificate of gift]. K.: Pedagogika [in Russian].

Сербин-Жердецкая Инна Анатольевна

кандидат психологических наук,

ст. психолог отдела психологического обеспечения

Главного управления Национальной полиции Украины в Одесской области

**ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА В СТРУКТУРЕ
СТРАТЕГИЙ ЖИЗНЕННЫХ ВЫБОРОВ СОТРУДНИКОВ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ**

Исследованы субъективные и социальные факторы профессионального выбора в структуре стратегий жизненных выборов работников органов внутренних дел. Установлено, что обусловленность жизненных выборов такими субъективными факторами, как заинтересованность, совет друзей и призвание указывает на адекватность стратегий жизненных выборов исследованных работников органов внутренних дел.

Ключевые слова: жизненный выбор, жизненный путь, ситуация выбора, стратегия выбора, профессиональное самоопределение.

Serbin-Zcherdecka Inna

candidate of psychological Sciences,

senior psychologist Department of psychological support

Chief Directorate National police of Ukraine

in the Odessa region

**THE FACTORS OF OCCUPATIONAL CHOICE IN THE STRUCTURE
OF ELECTIONS STRATEGIES OF EMPLOYEES OF THE NATIONAL
POLICE OF UKRAINE**

Abstract

Way of life depends not only on knowledge, consciousness, self-consciousness, but of the whole personality, life choices as a response of the individual to certain circumstances and events are the effect of its holistic structure that refracts, mediates all external actions, events and circumstances of life. Today psychological processes life choices need to be considered as the core sistematiki personality factor.

In modern psychological science temporal aspects of the development of consciousness of the individual, its life is widely represented as a classical (Col. A. Abulkhanova-Slavskaya, T. V. Berezina), and the latest research (Of. A. Kireeva, T. M. Titarenko), which reveal different aspects of the life-world of the individual.

Were investigated subjective and social factors of occupational choice in the structure of elections strategies of police officers. Established, that the conditionality of life choices such subjective factors as the interest, advice from friends and the vocation, indicates the adequacy of the strategies researched life choices of employees of bodies of internal Affairs. Tool subjective factors life professional choices, as well as indifferent attitude was characterized by low hierarchical priority. We have identified the structure of the relationships between subjective factors of life, which is described by two orthogonal components: «Semideterminate — reactivity and Influence of friends (external value) — the influence of parents (intrinsic value)».

Key words: vital choice, course of life, situation of choice, strategy of choice, professional self-determination.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2017

УДК 159.920.2:319

Васютинська Оксана Григорівна

канд. психол. наук,

начальник відділу психологічного забезпечення

Головного управління Національної поліції України в Одеській області

Одеса, Oksana_v07@list.ru

ORCID 0000–0001–5542–7464

ОСОБЛИВОСТІ ПАСІОНАРНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена виділенню та психологічній характеристиці основних внутрішніх детермінант становлення особистісної пасіонарності працівників Національної поліції України, які можуть виступати емпіричними гарантами та структурними компонентами пасіонарності як диференціально-психологічного явища.

До них віднесено потребу особистості у самоактуалізації, особливості локалізації відповідальності, персоніфікації та стилю міжособистісної взаємодії. У статті показано кількісне співвідношення пасіонаріїв, гармонійних особистостей та субпасіонаріїв.

Ключові слова: пасіонарність, субпасіонарність, гармонійна особистість, внутрішня структура пасіонарності, самоактуалізація, локус контролю, персоніфікація, стиль взаємодії.

Постановка проблеми. Поняття «пасіонарність», введене Л. М. Гумільовим, описує активних ідеалістів, творців, людей, наповнених позитивною енергією, з активною життєвою позицією, що з'являються в різній пропорції на різних етапах розбудови держави. Пасіонарії — це особистості, які можуть здійснювати значущі вчинки та не залишати місця бездіяльності і спокійній байдужості. На жаль, в сучасній науці не склалося єдиного розуміння суті пасіонарності. Більше того, концепція пасіонарності після Л. М. Гумільова не отримала скільки-небудь помітного розвитку, не дивлячись на її очевидну значущість для розуміння розвитку особистості на доленосних етапах розвитку суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Представники психологічної науки рідко звертаються до проблеми пасіонарності, а у нечисленних роботах з даної проблеми виявляється прагнення пояснити різноманітні прояви пасіонарної поведінки вже готовими психологічними концепціями (поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість суб'єкта до екстремальних чинників, запропоноване О. Р. Маклаковим, поняття про особистісний потенціал, що розробляється Д. О. Леонтьєвим на основі синтезу філософських ідей М. К. Мамардашвілі, Е. Фромма і В. Франкла та ін.). Однак у цих працях пояснення замінюється редукацією поняття «пасіонарність» до інших психологічних термінів — темпераменту, акцентуації, альтруїзму, адаптації, волі та ін. (Л. Л. Васильєв, М. В. Голіков, Д. Г. Давидов, І. С. Зіміна, К. П. Іванов, В. О. Мічурин, Л. П. Павлова, В. М. Русалов та ін.).

Мета статті — на основі проведеного теоретико-емпіричного дослідження виділити та семантично наповнити основні групи пасіонаріїв.

Виклад основного матеріалу. За Л. М. Гумільовим, пасіонарний імпульс математично може виступати кількісною мірою, на підставі якої можна побудувати типологію, тобто правочинно класифікувати особистості: на пасіонаріїв, гармонійних, субпасіонаріїв [1]. У гармонійних особистостей імпульси пасіонарності й інстинкту самозбереження врівноважуються. Пасіонарії та субпасіонарії — надмірно активні і надмірно пасивні категорії населення — у суспільстві, що переживає стаціонарну фазу розвитку, становлять статистичні меншості — по 15 %. Середину статистичного континуума, що підкоряється закону великих чисел, становлять індивіди, у яких обидві крайності з'єднуються таким чином, що врівноважують одна одну. Ми припускаємо, що в окремих, рандомізованих і достатньо великій вибірці частки пасіонаріїв, гармонійних особистостей, субпасіонаріїв мають співвідноситися у відсотковому вираженні, як 15:70:15. Тому ми, мабуть, мали припустити, що в дослідженій вибірці частка пасіонаріїв становитиме 15 %.

Субпасіонаріїв Л. М. Гумільов характеризує як людей з негативною пасіонарністю, вчинками яких керують імпульси, вектор яких є протилежним пасіонарній напрузі [1]. Вони не займаються виробничою працею, тобто поводяться як соціальні паразити, існуючи за рахунок інших представників етносу. Якщо припустити, що вибірка досліджених складається лише з пасіонаріїв та гармонійних особистостей, частка пасіонаріїв має складати $15:(70+15) \cdot 100 \% = 17,6 \%$.

Треба враховувати, що згідно з уявленням Л. М. Гумільова, пасіонарність має важливу властивість: вона «заразлива». Це значить, що люди гармонійні, виявившись у безпосередній близькості від пасіонаріїв, починають поводитися так, ніби вони були пасіонарні. Тому розрахована частка у 17,6 % уявляється такою, що адекватно відображає мінімальну кількість осіб у дослідженій вибірці, які здатні на яскраву пасіонарну поведінку.

Відповідно, щоб виокремити групу пасіонаріїв та провести аналіз їх особистісних якостей, з усієї вибірки було виокремлено 17,6 % досліджуваних з найбільшим рівнем за шкалою пасіонарності. Для цього вибірку було розділено на дві половини межею у 82,4 процентіля. Значенням, що відповідає процентілю 82,4 % є точка у 33,783 балів на шкалі пасіонарності. Отже всі досліджені, в яких рівень пасіонарності був вищим цієї критичної точки, були віднесені до пасіонаріїв, а ті, в яких цей рівень був меншим, — віднесені до гармонійних особистостей. Співвідношення пасіонаріїв і гармонійних складало 35 і 164 осіб відповідно.

Для аналізу особистісних якостей, властивих пасіонаріям, були розраховані описові статистики для показників чотирьох психодіагностичних методик: особистісного опитувальника Кеттелла, методу діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, методики «Рівень суб'єктивного контролю», опитувальника «Самоактуалізаційний тест». Описові статистики для факторів особистісного опитувальника Кеттелла для пасіонаріїв наведені у вигляді стовпчикової діаграми у рисунку 1.

З рисунку 1 видно, що профіль особистісних якостей пасіонаріїв, що працюють в органах внутрішніх справ, характеризується дуже високими значеннями факторів С (сила Я — слабкість Я) та Н (смівливість — боязкість) (в цій підвибірці значення цих факторів варіювало у межах від 8 до 10 стень, а медіанне значення було рівним 10 стеном). Це вказує на стабільне тяжіння до спілкування, вміння будувати стосунки за своїм сценарієм, здатність протистояти складним ситуаціям та долати перешкоди. Все це в цілому вказує на стеничний стиль реагування на зовнішні стимули.

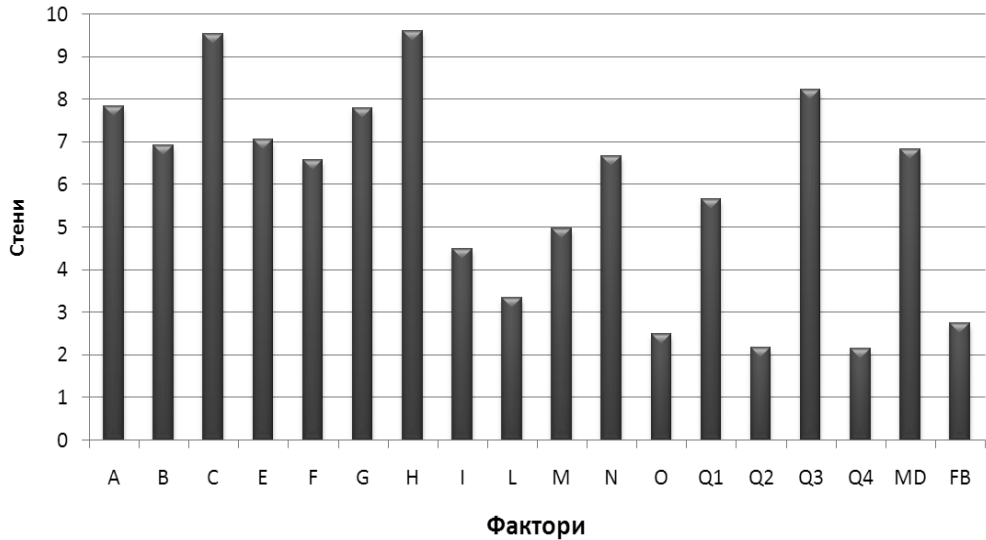


Рис. 1. Середній профіль пасіонаріїв за методикою Кеттелла

Звертає на себе увагу провідна роль факторів самоконтролю Q3 (контроль бажань — імпульсивність), G (сила Над-Я — слабкість Над-Я») (вони мали високі значення, як середні, так і медіанні). Дані тенденції свідчать про те, що пасіонаріїв характеризують такі якості, як організованість, відповідальність, здатність до контролю своїх емоцій, прагнення дотримуватися існуючих соціальних норм і правил. Такі особистості піклуються про свою професійну репутацію. Підвищені значення фактора В свідчать про те, що для пасіонаріїв важливими якостями є здатність до навчання, здатність до абстрактного синтезу інформації, виражені інтелектуальні інтереси. Поряд із цим підвищені значення фактора Q1 (радикалізм — консерватизм) у групі пасіонаріїв свідчать про те, вони прагнуть бути інформованим про всі події, що відбуваються, отримувати нові знання, мотивованими до експериментування, новаторських форм професійної діяльності.

Поєднання середньогрупових високих значень за фактором Е і низьких значень за фактором Q2 (самостійність — залежність від групи) вказує на здатність пасіонаріїв вести за собою інших людей, але при цьому не втрачати з поля зору колективні інтереси.

Описові статистики для показників методу діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі у пасіонаріїв наведені у вигляді стовпчикової діаграми на рисунку 2: пасіонарії характеризуються найбільшими середньогруповими та медіанними показниками за владно-лідуючим октантом методики Лірі. Але ні середньогрупові, ні медіанні значення не перевищували критичну межу у 12 балів, тобто можна вважати, що виявляючи свій стиль міжособистісного спілкування, пасіонарії адаптують його до умов зовнішнього середовища. Вони виявляють впевненість у собі, вміння бути хорошим наставником і організатором, якості керівника.

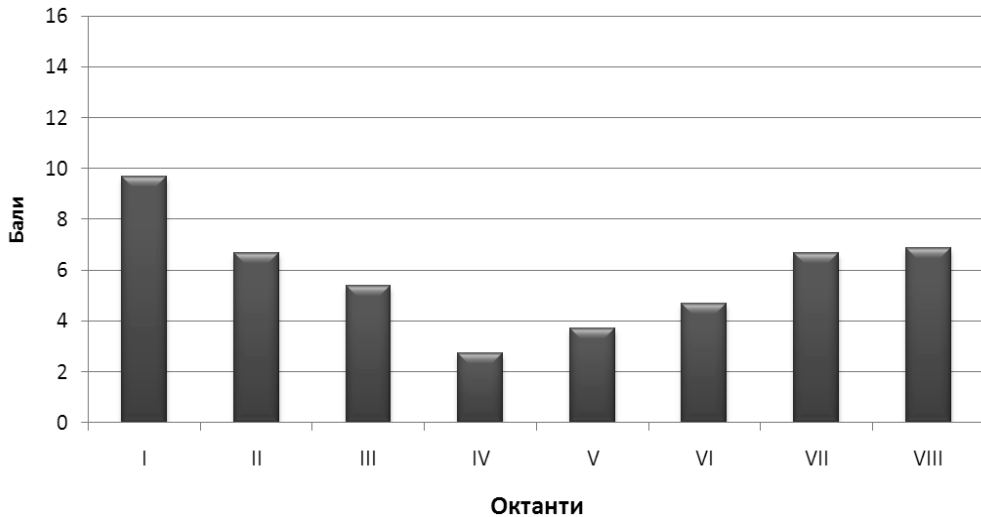


Рис. 2. Середній профіль пасіонаріїв за методикою Лірі

Примітка: I — владно-лідуючий октанти; II — незалежно-домінуючий; III — прямолінійно-агресивний; IV — недовірливо-скептичний; V — покірно-сором'язливий; VI — залежно-слухняний; VII — співправцюючий-конвенційний; VIII — відповідально-великодушний

Октанти I, VII та VIII знаходилися за своїми середніми та медіанними значеннями у межах від 6 до 8 балів. Незалежно-домінуючий стиль міжособистісних відносин знаходить своє вираження у пасіонаріїв як впевнена, незалежна поведінка. Співпрацюючий-конвенційний у прагненні до тісної співпраці з референтною групою, до дружніх стосунків з оточуючими. Відповідально-великодушний варіант міжособистісної поведінки виявляється у вигляді готовності допомагати оточенню, розвиненого почуття відповідальності. Низькі середньогрупові значення у групі пасіонаріїв за октантами IV (недовірливо-скептичний) та V (покірно-сором'язливий) свідчать про досить довірливе ставлення з їх боку до оточення, яке поєднується з певним нон-конформізмом, небажанням підкорятися волі інших.

Описові статистики для показників методики «Рівень суб'єктивного контролю» у пасіонаріїв наведені у вигляді стовпчикової діаграми у рисунку 3. Слід зазначити, що рівень загальної інтернальності в групі пасіона-

рів' є середнім. Тобто найбільш пасіонарні працівники ОВС характеризувалися балансом між інтернальністю та екстернальністю. Дана тенденція може свідчити про те, що пасіонарії дотримуються думки, що певна частина важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних дій, і що вони можуть ними керувати, і у такий спосіб почувають відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому.

Найбільш вираженою тенденцією для пасіонарів є інтернальність в області досягнень. Таким чином, вони вважають, що вони самі домоглися всього того хорошого, що було і є в їхньому житті, і що вони здатні з успіхом переслідувати свої цілі в майбутньому, що відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями.

Низькі значення за шкалами інтернальності відзначаються в області невдач та виробничих відносин. Пасіонарії більш схильні приписувати відповідальність за негативні події іншим людям або вважати їх результатом невдачі. Вони також схильні приписувати важливе значення щодо ситуацій на роботі зовнішнім обставинам — керівництву, колегам по роботі, везінню-невдачі. Але за показниками за цими шкалами пасіонарії є більш інтернальними, ніж гармонійними особистостями.

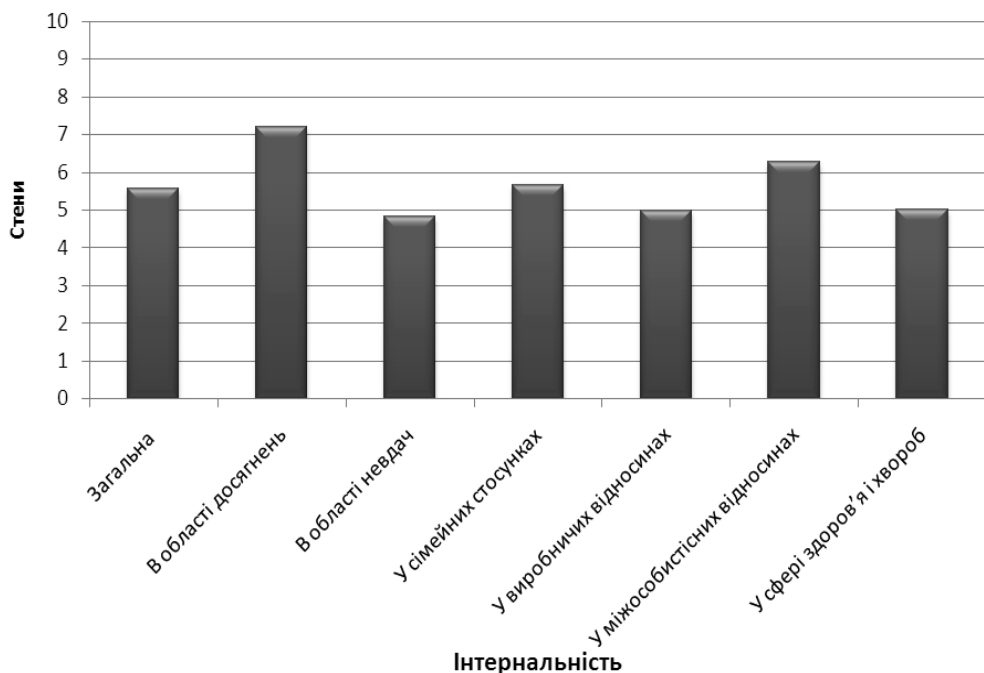


Рис. 3. Середній профіль пасіонарів за методикою УСК

Дані методики «Самоактуалізаційний тест» у пасіонарів показали наступне. Найбільш виразними у групі пасіонарів є такі шкали самоактуалізаційного тесту: самоповага (70,7 %), орієнтація в часі (66,7 %) та

самоприйняття (59,5 %). Наступними по мірі зменшення були такі шкали: гнучкість поведінки (58,5 %), синергія (57,6 %), ціннісна орієнтація (55,3 %), підтримка (53,8 %), спонтанність (53,7 %), уявлення про природу людини (53,4 %), контактність (50,7 %), прийняття агресії (50,4 %), пізнавальні потреби (49,6 %), сензитивність (46,4 %), креативність (44,9 %).

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз особистісних якостей працівників ОВС, необхідно відзначити, що вони характеризуються наступними якостями. Яскраві пасіонарії вміють будувати стосунки за своїм сценарієм, вести за собою інших людей, але при цьому не втрачати з поля зору колективні інтереси. Для них властива організованість, відповідальність, здатність до контролю своїх емоцій, прагнення дотримуватися існуючих соціальних норм і правил. Вони фрустраційно толерантні, здатні протистояти складним ситуаціям та долати перешкоди, приймають рішення з урахуванням моральних норм і правил, воліють раціонально планувати свою діяльність. Пасіонарії виявляють впевненість у собі, незалежність, вміння бути хорошим наставником і організатором. Вони виявляють інтернальність в області досягнень і в області міжособистісних відносин. Для них характерна здатність цінувати свої достоїнства, позитивні якості характеру, поважати себе за них, вони сприймають своє життя цілісно у часовій перспективі та ухвалюють себе такими, якими вони є, незалежно від оцінки своїх власних достоїнств і недоліків (можливо, і всупереч ним).

Список використаних джерел і літератури

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и проблемы этнической психологии / Л. Н. Гумилев, М. И. Коваленко // Актуальные проблемы этнической психологии. — Тверь: Научная мысль, 1992. — С. 43–47.
2. Голиков Н. В. Важнейшие проблемы, поднятые А. А. Ухтомским, и их значение для современной физиологии / Н. В. Голиков // 90-летие академика А. А. Ухтомского. — Л.: Слово, 1975. — С. 30–44.
3. Русалов В. М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека / В. М. Русалов // Вопросы психологии. — М.: АПН СССР, 1985. — № 1. — С. 45–58.

REFERENCES

1. Gumilov, L. N. (1992). *Etnogenez i problemi etnitcheskoy psihologii [Ethnogenesis and problems of ethnic psychology]*. Tver: Nauchnaia Mysl [in Russian]
2. Golikov, N. V. (1975). *Vazhneichie prodlemi, podniatie Uhtomskin, I ih znachenie dlia sovremennoy fiziologii [Major problems, heaved up A. A. Uhtomskin, and their value for modern physiology]*. L.: Slovo [in Russian].
3. 3. Rusalov, V. M. (1985). *O prirode temperamenta I ego mesta v strukture individualnyh svoystv cheloveka [About nature of temperament and his place in the structure of individual properties of man]*. M.: APN SSSR [in Russian]

Васютинская Оксана Григорьевна

канд. психол. наук,

начальник отдела психологического обеспечения

Главного управления Национальной полиции Украины в Одесской области

**ОСОБЕННОСТИ ПАССИОНАРНОСТИ СОТРУДНИКОВ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ**

Резюме

Статья посвящена выделению и психологической характеристике основных внутренних детерминант становления личностной пассионарности сотрудников Национальной полиции Украины, которые могут выступать эмпирическими гарантиями и структурными компонентами пассионарности как дифференциально-психологического явления.

К ним отнесены потребность личности в самоактуализации, особенности локализации ответственности, персонификации и стиля межличностного взаимодействия. В статье показано количественное соотношение пассионариев, гармоничных личностей и субпассионариев.

Ключевые слова: пассионарность, субпассионарность, гармоничная личность, внутренняя структура пассионарности, самоактуализация, локус контроля, персонификация, стиль взаимодействия.

Vasyutinskaya Oksana

**FEATURES OF PASSIONARITY OF THE NATIONAL POLICE
OF UKRAINE**

Abstract

The concept of «passionarity» introduced by L. M. Gumilev, describes active idealists, creators, people filled with positive energy, with active life position, appear in different proportions at different stages of development of the state. Passionaries are individuals who can make meaningful actions and not to leave places of inaction and calm indifference. Unfortunately, modern science has not developed a unified understanding of the essence of drive.

Representatives of psychological science rarely addresses the issue of drive, but in the few works on this issue reflected the desire to explain the varied manifestations of the passionate behavior ready psychological concepts.

For the analysis of personal qualities, inherent in pasalary was calculated descriptive statistics for four indicators of psychodiagnostic methods: personality questionnaire Cattell, methods of diagnostics of interpersonal relationships T. Leary, techniques «Level of subjective control», questionnaire «Samostoyateljny test».

Summarizing the analysis of the personal qualities of police officers, it should be noted that they are characterized by the following qualities. Bright passionaries know how to build relationships in their scenario, lead other people, but not to lose sight of collective interests. Peculiar to them, self-discipline, responsibility, the ability to control their emotions, the desire to adhere to existing social norms and rules. They frustrating tolerant, able to withstand difficult situations and overcome obstacles take decisions based on moral norms and rules, prefer to rationally plan their activities. Passionaries are confidence, independence, ability to be a good mentor and organizer. They manifest the internality in the field of achievements in the field of interpersonal

relations. They are characterized by the ability to appreciate its merits, positive qualities of character, to respect yourself for them, they see their lives holistically over time and accept themselves for who they are, regardless of assessing their strengths and weaknesses (perhaps in spite of them).

Key words: passion, supposedly, harmonious personality internal structure of drive, self-actualization, locus of control, behaviour, style of interaction.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2017

УДК 159.923

Бабій Олександр Іванович

аспірант кафедри загальної психології
та психології розвитку особистості

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ORCID 0000–0003–1918–0152

ФАКТОРНІ МОДЕЛІ ОСОБИСТОСТІ ІЗ ВІДЧУТТЯМ ОСОБИСТІСНОЇ БЕЗПЕКИ/НЕБЕЗПЕКИ

Стаття присвячена аналізу емпіричного дослідження особливостей осіб із вираженими показниками особистісної безпеки/небезпеки та виділенню за цим критерієм факторних моделей особистості. Виявлені різні структури в моделях особистості, які належать до груп досліджуваних, що відрізняються відчуттям особистісної безпеки/небезпеки. Перша модель відтворює структуру, що містить фактори: емоційно-вольові особливості, параметри самоактуалізації (підтримка і опора) та типи міжособистісних стосунків (доброзичливості і підпорядкованості). Друга модель містить фактори: локус контролю (відповідальність), особливості емоційного контролю.

Ключові слова: особистість, особистісна безпека, локус контролю, емоційний контроль, активність.

Постановка проблеми. Особистісна безпека виступає важливою умовою розвитку особистості. Людина, в якій не розвинене почуття особистісної безпеки, не має внутрішнього ресурсу щодо опору негативним впливам, може повністю втратити можливість ефективного функціонування. Особливого значення набуває вивчення особливостей особистості осіб із вираженими показниками особистісної безпеки/небезпеки на сучасному етапі розвитку суспільства.

Мета статті: аналіз результатів емпіричного дослідження відчуття особистісної безпеки/небезпеки та створення відповідних факторних моделей особистості.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування структури угруповання індивідуально-психологічних властивостей особистості, яка має стійку схильність до відчуття особистісної безпеки або небезпеки, нами було обрано факторний аналіз. Найбільш адекватною і відповідною до вимог оцінки факторних моделей є трьохфакторна модель. Результати аналізу трьохфакторних моделей представлені в таблицях 1 та 2.

Розглянемо факторну модель, представлену в таблиці 1. Вона біполярна, має від'ємний і додатний полюси з розташованими на них показниками.

До першого фактора увійшло 23 показника, що розташувалися на двох полюсах, серед котрих шістьнадцять рис особистості: контроль бажань (Q3), сила «Я» (C), сила «над Я» (G), адекватність самооцінки (–MD), (–FB), аутія (M), неприродність (N) домінантність (E), пармія (H), афектотимія (A), радикалізм (Q1), протенсія (L), десургенсія (F), самодостатність (Q2), фрустрованість (Q4), харія (I); шість показників локусу контролю: загаль-

на інтернальність (Зі), інтернальність у сфері досягнень (Ід), інтернальність у сфері виробничих стосунків (Ів), інтернальність у сфері невдач (Ін), інтернальність у сфері сімейних стосунків (Іс), інтернальність у сфері міжособистісних стосунків (Ім) і один показник самоактуалізації особистості — контактність (С13). Найбільшу вагу в першому факторі отримали три показники, що відносяться до рис особистості (за факторами Р. Кеттелла): контроль бажань (825), сила «Я» (769), сила «над Я» (754). Перший фактор можна інтерпретувати як *фактор «Емоційно-вольових особливостей особистості»*, що забезпечує стійкість відчуття особистісної безпеки.

Таблиця 1

Факторна модель угруповання показників індивідуально-психологічних властивостей особистості, які мають стійку схильність до відчуття особистісної безпеки

Фактори після обертання					
Додатній полюс (+)			Від'ємний полюс (-)		
Позначення	Показник	Вага	Позначення	Показник	Вага
І фактор «Емоційно-вольових особливостей особистості»					
Q3	контроль бажань	825	MD	адекватність самооцінки	467
C	сила «Я»	769	FB		200
G	сила «над Я»	754			
Зі	загальна інтернальність	723			
Ід	інтернальність у сфері досягнень	688			
M	аутія	677			
N	неприродність	677			
E	домінантність	656			
Ів	інтернальність у сфері виробничих стосунків	656			
H	пармія	649			
A	афектотимія	636			
Ін	інтернальність у сфері невдач	601			
Q1	радикалізм	594			
L	протенсія	573			
F	десургенсія	554			
Іс	інтернальність у сфері сімейних стосунків	483			
Q2	самодостатність	452			
Q4	фрустрованість	421			
I	харія	347			
Ім	інтернальність у сфері міжособистісних стосунків	273			
C13	контактність	229			
II фактор «Опори на себе»					
C2	підтримка	836	O	гіпотемія	361
C8	самоприйняття	731	Iз	екстернальність у сфері здоров'я і хвороби	301
C4	гнучкість поведінки	660			
C7	самоповага	652			

Фактори після обертання					
Додатний полюс (+)			Від'ємний полюс (-)		
Позначення	Показник	Вага	Позначення	Показник	Вага
C6	спонтанність	638			
C12	контактність	607			
C11	ухвалення агресії	587			
C3	ціннісні орієнтації	576			
C1	орієнтації у часі	522			
C14	креативність	423			
C10	синергія	220			
ІІІ фактор «Доброзичливості і підпорядкованості»					
L6	залежно-слухняний тип	824			
L7	співпрацюючо-конвенційний тип	776			
L8	відповідально-великодушний тип	757			
L4	недовірливо-скептичний тип	744			
L3	прямолінійно-агресивний тип	716			
L1	владно-лідуючий тип	650			
O	гіпертимія	200			

Примітка. Тут і далі нулі та коми опущено.

Виразність зазначених рис вказує на переважання цілеспрямованості і інтегрованості особистості, свідчить про розвиненість самоконтролю, точності виконання соціальних вимог, знання себе, добрий контроль своїх емоцій і поведінки, обов'язковість в дорученнях, звичку доводити справи до кінця. Характеризує витриманість, роботоспроможність, емоційну зрілість, стійкість інтересів, а також вказує на свідомість в дотриманні норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність і відповідальність, ділову спрямованість.

До другого фактора увійшло 13 показників, одинадцять з яких розташувалися на додатному полюсі і відносяться до самоактуалізації особистості: підтримка (C2), самоприйняття (C8), гнучкість поведінки (C4), самоповага (C7), спонтанність (C6), контактність (C12), ухвалення агресії (C11), ціннісні орієнтації (C3), орієнтації у часі (C1), креативність (C14), синергія (C10). На від'ємному полюсі розташувалися по одному показнику рис особистості: гіпотемія (-O) та локусу контролю — екстернальність у сфері здоров'я і хвороби (-Iz). Найбільший результат за «факторною вагою» отримали два показника самоактуалізації: підтримка (836) і самоприйняття (731), що вказує на тісноту їх зв'язків з другим фактором. Даний фактор названо *фактор «Опори на себе»*. Вираженість показника «підтримка», що є другим основним параметром особистості, яка самоактуалізується, визначає спрямованість особистості на себе при керуванні життєвими цілями, переконаннями, установками, принципами. Орієнтація на себе вказує на свободу у вчинках, особистість спирається на свої

почуття і думки, критично приймає вплив ззовні, творчо поширює досвід. Зсередини спрямована особистість володіє внутрішньою підтримкою, керується інтеріорізованими принципами та мотивами, не схильна до зовнішнього впливу, незалежна у прийнятті рішень.

До третього фактора увійшло 7 показників, які розташувалися на додатному полюсі, серед них 6 позначають типи відношення з оточуючими: залежно-слухняний (L6), співпрацюючо-конвенційний (L7), відповідально-великодушний (L8), недовірливо-скептичний (L4), прямолінійно-агресивний (L3), владно-лідуючий (L1) і один показник риси особистості — гіпертимія (O). У факторі, що аналізується, практично всі показники представляють класифікацію типів міжособистісних стосунків, однак серед них найбільший результат за «факторною вагою» отримали два показника типів міжособистісних стосунків: залежно-слухняний (824) і співпрацюючо-конвенційний (776), що вказує на тісноту їх зв'язків з третім фактором. Третій фактор отримав назву *фактор «Доброзичливості і підпорядкованості»*. Вираженість залежно-слухняного та співпрацюючо-конвенційного типів дозволяє говорити про орієнтацію особистості у міжособистісних стосунках на соціальне схвалення. Свідомо комфортна поведінка, що має прояви у діях і стосунках між людьми за правилами та принципами «хорошого тону», наділяє особистість ініціативністю та ентузіазмом у досягненні групової мети, прагненням допомогти іншим, потребою відчувати себе в центрі уваги, проявляти дружність і теплоту в стосунках і спілкуванні.

Отримана трьохфакторна модель показує, що в структурі особистості, яка має стійку схильність до відчуття особистісної безпеки, присутні три утворення: емоційно-вольові особливості, параметри самоактуалізації (підтримка і опора) та типи міжособистісних стосунків (доброзичливості і підпорядкованості).

Перейдемо до аналізу наступної трьохфакторної моделі особистості, яка побудована на угрупованні показників індивідуально-психологічних властивостей особистостей, які мають схильність до відчуття особистісної небезпеки.

Отримані підрахунки дисперсії вказують на те, що три виділених фактори при об'єднанні пояснюють 93,47 % інформації (відсоток загальної дисперсії) показників вихідної кореляційної матриці. Факторна модель також біполярна, має від'ємний і додатний полюси з розташованими на них показниками.

До першого фактора увійшло 13 показників, які розташувалися на додатному полюсі, серед них: 12 показників самоактуалізації особистості: сенситивність (C5), самоприйняття (C8), спонтанність (C6), самоповага (C7), синергія (C10), пізнавальні потреби (C13), уявлення про природу людини (C9), контактність (C12), ухвалення агресії (C11), гнучкість поведінки (C4), креативність (C14), ціннісні орієнтації (C3) та один показник риси особистості (за факторами Р. Кеттелла) — гіпертимія (O). Однакову найбільшу вагу в першому факторі отримали два показника, що відносяться до самоактуалізації особистості: сенситивність та самоприйняття (912).

Перший фактор названо — *фактор «Чутливість до себе, своїх переживань і потреб»*.

Вираженість даних показників самоактуалізації може вказувати на чутливість особистості до своїх переживань та потреб у порівнянні з іншими, високу потребу у прийнятті себе всупереч своїм слабкостям, прагнення поважати себе у співвідношенні «орієнтації на себе та на інших». Присутність більшості показників самоактуалізації в першому факторі також позначає виражену потребу особистості до самореалізації, саморозвитку, актуалізації здібностей, життєвих компетенцій.

До другого фактора увійшло 14 показників, які розташувалися на двох полюсах, на додатному: сила «Я» (С), сила «над Я» (G), співпрацюючо-конвенційний тип (L7), відповідально-великодушний тип (L8), домінантність (E), протенсія (L), афектотимія (A), пармія (H), самодостатність (Q2); на від'ємному: імпульсивність (–Q3), пармія (–N), премсія (–I), недовірливо-скептичний тип (–L4), сургенсія (–F). Найбільшу вагу отримали два показника, що відносяться до рис особистості: сила «Я» (819) і імпульсивність (–812). Другий фактор названо — *фактор «Емоційний самоконтроль»*. Присутність та вираженість в даному факторі більшості показників емоційного блоку (С, –Q3, G, I, Q2) за Р. Кеттеллом вказує на емоційно-вольові особливості особистості, яка має виражене відчуття особистісної небезпеки у регуляції психічних процесів і станів.

Третій фактор склали 16 показників, які розташувалися на двох полюсах, на додатному: загальна інтернальність (Zi), інтернальність у сфері досягнень (Id), інтернальність у сфері невдач (In), прямолінійно-агресивний тип (L3), недовірливо-скептичний тип (L4), владно-лідуючий тип (L1), покірно-сором'язливий тип (L5), залежно-слухняний тип (L6), інтернальність у сфері міжособистісних стосунків (Im), адекватність самооцінки (MD), фрустрованість (Q4); на від'ємному: ухвалення агресії (–C11), гнучкість поведінки (–C4), радикалізм (–Q1). Його названо фактор *«Відповідальності»*. Найбільша представленість у даному факторі належить показникам локусу контролю. Інтернальний локус контролю особистості має на увазі схильність особистості бачити джерело керування своїм життям у собі.

Аналіз трьохфакторної моделі особистості, яка схильна до відчуття особистісної небезпеки, демонструє неklasичну послідовність розподілу значимості факторів за їх вагою та дисперсією (від першого до третього). В даному випадку в моделі, що аналізується, третій і другий фактори отримали більші значення за дисперсією.

Таким чином, отримана трьохфакторна модель показує, що в структурі особистості, схильної до відчуття особистісної небезпеки, присутні три утворення: локус контролю (відповідальність), особливості емоційного контролю та параметри самоактуалізації (чутливість до себе, своїх переживань і потреб).

Висновки. Можна зазначати, що виявлені різні структури в моделях особистості, які належать до груп досліджуваних, що відрізняються відчуттям особистісної безпеки/небезпеки. Перша модель відтворює струк-

туру, що містить три фактори: емоційно-вольові особливості, параметри самоактуалізації (підтримка і опора) та типи міжособистісних стосунків (добррозичливості і підпорядкованості). Друга модель містить три фактори: локус контролю (відповідальність), особливості емоційного контролю.

Список використаних джерел і літератури

1. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. М.: Педагогика, 1989. 189 с.
2. Панкратов В. Н. Искусство управлять собой (Практическое руководство). М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. 138 с.
3. Ronald S. F. Help for the hopeless child. Washington, 1998. 228 p.

REFERENCES

1. Grimak, L. P. (1989) *Rezervi cheloovocheskoi psihiki [Backlogs of human psyche]*. M.: Pedagogika [in Russian].
2. Pankratov, V. N. (2001) *Iskusstvo upravliat soboi [Art to manage itself]*. M.: Izd-vo instituta Psihoterapii [in Russian].
3. Ronald, S. F. (1998). Help for the hopeless child. Washington. 228 p.

Бабий Александр Иванович

аспирант кафедры общей психологии
и психологии развития личности

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ФАКТОРНЫЕ МОДЕЛИ ЛИЧНОСТИ С ОЩУЩЕНИЕМ ЛИЧНОСТНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ/ОПАСНОСТИ

Резюме

Статья посвящена анализу эмпирического исследования особенностей лиц с выраженными показателями личностной безопасности/опасности и выделению по этому критерию факторных моделей личности. Обнаружены различные структуры в моделях личности, относящихся к группам испытуемых, которые отличаются ощущением личностной безопасности/опасности. Первая модель воспроизводит структуру, которая содержит факторы: эмоционально-волевые особенности, параметры самоактуализации (поддержка и опора) и типы межличностных отношений (доброжелательности и подчиненности). Вторая модель содержит факторы: локус контроля (ответственность), особенности эмоционального контроля.

Ключевые слова: личность, личностная безопасность, локус контроля, эмоциональный контроль, активность.

Babiy Alexander

a graduate student of the department
of general psychology and psychology
of personality Odessa National University I. I. Mechnikov

**FACTOR MODEL OF PERSONALITY WITH A SENSE OF PERSONAL
SAFETY/DANGER**

Abstract

Personal safety is an important condition of personality development. People where not developed a sense of personal security, does not have the internal resources to resist negative influences that may totally lose the ability to function effectively. Of particular importance is the study of personality traits of persons with severe indicators of personal security/danger at the present stage of development of society.

Analysis truffatore model of personality that is inclined to the sense of personal danger, demonstrates non-classical sequence distribution of the importance factors by their weights and variance (from the first to the third). In this case, the model is analyzed, the third and second factors got great value with variance.

Thus obtained three-factor model shows that the structure of personality, prone to feeling of personal danger, there are three education: locus of control (responsibility), characteristics of emotional control and self-actualization (sensitivity to themselves, their experiences and needs).

You can specify that detected different structure in the models of identity that refer to groups of subjects who differ in the feeling of personal security/danger. The first model represents the structure that contains three factors: emotional-volitional characteristics, parameters of self-actualization (support) and the types of interpersonal relationships (benevolence and subordination). The second model contains three factors: locus of control (responsibility), especially emotional control.

Key words: personality, personal security, locus of control, emotional control, activity.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2017

УДК 159.923.2

Форманюк Юлія Валеріївна

здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості

ОНУ імені І. І. Мечникова

Julia.formanyuk@gmail.com

ORCID 0000–0001–6971–2653

ФАКТОРНІ МОДЕЛІ ІНФАНТИЛЬНИХ ПРОЯВІВ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена виявленню основних психологічних конструктів з низки індивідуально-особистісних рис. Показано, що визначення особистісної інфантильності ґрунтується на індивідуально-особистісних рисах досліджуваних. Для виявлення особистісних психологічних конструктів за показниками індивідуально-особистісних характеристик інфантильності особистості обрана 5-факторна модель. Вона складається з факторів, що містять індивідуально-психологічні риси конструктів (радикалів): аутичного, абсорбційного, інфантильного, анакастичного та невротичного.

Ключові слова: інфантильність, інфантилізм, особистість, активний радикал, абсорбційний радикал, інфантильний радикал, анакастичний радикал, невротичний радикал.

Актуальність. В психологічній науці розуміння феномена інфантильності не є однозначним та вживається стосовно як фізіологічних, психічних явищ, так і психологічних та соціальних. Так, вперше Л. С. Виготський надав глибоке психолого-педагогічне визначення сутності інфантильності, що складається в порушенні темпу якісної перебудови психічних функцій (мислення, уваги, пам'яті, моторики), при якому психіка зберігає організацію більш раннього віку [1]. При цьому запізнюється формування складних опосередкованих форм поведінки, утворюється недорозвинення особистості, що веде до порушення всіх видів довільної діяльності.

В. І. Гарбузовим були виділені такі риси інфантильності, як несамотійність, неорганізованість, недостатність практичних навичок, ініціативи, низька витривалість до психічних навантажень, а також недостатньо точні соціальна зрілість і адаптованість [2].

Також сучасні дослідники виділяють в емоційно-вольовій групі якості, що характеризують інфантильність, «наївність», що відображають функціонування системи самооцінки власної особистості в юнацькому віці (І. В. Єгоров [3]). Проте «наївність» в даному випадку проявляється розсудливо, виважено, що може свідчити про раціональне використання людиною інфантильності з вигодою для себе.

Основним критерієм психологічної інфантильності можна назвати невміння і небажання брати на себе відповідальність за своє життя. Однією з умов організації життєдіяльності людини, регулятором її життєвих виборів, справ і цілей буде відповідальність.

В такій спосіб для пошуку інфантильної компоненти у складі індивідуально-психологічних рис особистості було протестоване 139 студентів вищих

навчальних закладів за програмою 16-факторного особистісного опитувальника Р. Б. Кеттела. За результатами опрацьованих анкет досліджуваних було зроблено припущення, що в просторі особистісних рис за розумінням Р. Б. Кеттела можна виявити риси, що властиві для проявів інфантильності.

Мета: аналіз результатів емпіричного дослідження індивідуально-особистісних особливостей інфантильної особистості.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, в проблемі дослідження інфантильності наріжним каменем виступає низка особистісних властивостей, що обумовлюють незрілість особистості та її нездатність до професійної відповідальної діяльності.

Так, найбільш відомий багатофакторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттела, створений в рамках об'єктивного експериментального підходу до дослідження особистості, дозволяє з'ясувати особливості характеру, схильностей та інтересів особистості. Відповідно до теорії особистісних рис Р. Б. Кеттела особистість описується як така, що складається зі стабільних, стійких, взаємопов'язаних елементів (властивостей та рис), що визначають її внутрішню сутність, а поведінку та відмінності в поведінці людей пояснюються відмінностями у ступені вираженості особистісних рис.

Дослідження інфантильної складової серед особистісних рис за опитувальником Р. Б. Кеттела відбувалося із використанням факторного аналізу. Кількість факторів моделі визначалося за допомогою графіку каменистого опису. Факторизація була здійснена методом найбільшої правдоподібності, обертання факторів виконувалося за допомогою процедури облімін з кайзерівською нормалізацією. Після обертання для кожного з досліджуваних нами були розраховані факторні ваги (використовувався метод регресії), які потім були збережені у вигляді інтервальних змінних.

За результатами проведення факторизації нами були розроблені дві моделі для визначення компоненти інфантильних проявів особистості. Перша модель являла собою розподіл особистісних характеристик на 3 фактори, друга модель — на 5 факторів. Дослідження розподілу показників на 2 фактори виявляло надмірне скупчення та поєднання особистісних рис, розподіл на 4 фактори виявився технічно неможливим, проте розгалуження на більше ніж 5 факторів призводило до втрати цілісності досліджуваних показників та відокремлення певних особистісних ознак.

За 3-факторною моделлю значення інтервальних змінних були зведені в загальну таблицю 1 та впорядковані за силою впливу.

До складу першого фактора нами були віднесені показники «замкнутість — товариськість», «низький самоконтроль — високий самоконтроль», «інтелект», «конформізм — нонконформізм» та «прямолінійність — дипломатичність». Другий фактор був визначений показниками «адекватна самооцінка — неадекватна самооцінка», «низька нормативність поведінки — висока нормативність поведінки», «жорстокість — чутливість», «довірливість — підозрілість» та «консерватизм — радикалізм». Третій фактор містив такі показники особистісних рис, як «практичність — мрійливість», «підлеглість — домінантність», «спокій — тривожність», «роз-

слабленість — напруженість», «емоційна нестабільність — емоційна стабільність», «боязкість — сміливість» та «стриманість — експресивність».

Таблиця 1

Дослідження 3-факторної моделі індивідуально-особистісних характеристик за опитувальником Р. Б. Кеттела

Показники	Фактор		
	1	2	3
замкнутість — товарицькість (А)	0,980	0,032	-0,009
низький самоконтроль — високий самоконтроль (Q3)	0,312	-0,031	-0,067
інтелект (В)	0,284	-0,152	-0,084
конформізм — нонконформізм (Q2)	-0,182	0,035	0,036
прямолинійність — дипломатичність (N)	-0,119	0,109	0,041
адекватна самооцінка — неадекватна самооцінка (MD)	-0,150	0,926	-0,268
низька нормативність поведінки — висока нормативність поведінки (G)	0,185	-0,296	0,063
жорстокість — чутливість (I)	0,044	0,212	0,161
довірливість — підозрілість (L)	0,006	-0,201	-0,016
консерватизм — радикалізм (Q1)	0,032	-0,067	-0,025
практичність — мрійливість (M)	-0,041	0,008	0,531
підлеглість — домінантність (E)	0,269	-0,114	-0,475
спокій — тривожність (O)	-0,069	0,238	0,445
розслабленість — напруженість (Q4)	0,072	-0,082	0,414
емоційна нестабільність — емоційна стабільність (С)	0,142	-0,069	-0,377
боязкість — сміливість (H)	0,186	0,062	-0,314
стриманість — експресивність (F)	-0,001	-0,086	-0,092

Розглянемо параметри проведення факторного аналізу. Так, показник КМО (Кайзера — Мейера — Олкіна) вказує на здатність матриці до факторизації та дорівнює 0,507. Тест придатності моделі значення $\chi^2=118,629$, кількість ступенів свободи $df=88$, статистична значущість виявлена на рівні $p=0,016$.

За аналізом отриманих груп можна визначити другий фактор у якості поєднання інфантильних рис особистості. Так, сильний прямий вплив проблеми оцінки власної особистості у поєднанні з проявами підозрілості, протиріччя з загальноприйнятими нормами поведінки та схильність до чуттєвих переживань створюють умови розвитку інфантильних рис.

При дослідженні іншої моделі були виявлені 5 факторів та значення інтервальних змінних наведені за силою впливу у таблиці 2.

Так, за першим фактором були виявлені показники «практичність — мрійливість», «підлеглість — домінантність» та «боязкість — сміливість». За другим фактором були виявлені показники «замкнутість — товарицькість», «інтелект» та «конформізм — нонконформізм». До складу третього фактора були віднесені показники «адекватна самооцінка — неадекватна самооцінка», довірливість — підозрілість» та «жорстокість — чутливість». Четвертий фактор був визначений показниками «низька нормативність поведінки — висока нормативність поведінки», «низький самоконтроль — високий самоконтроль» та «прямолинійність — дипломатичність». Нарешті останній фактор містив показники «спокій — тривожність», «розслабле-

ність — напруженість», «емоційна нестабільність — емоційна стабільність», «стриманість — експресивність» та «консерватизм — радикалізм».

За аналізом отриманих факторів можна виділити третій фактор у якості скупчення показників, які виявляють прояви інфантилізму. Визначені показники «адекватна самооцінка — неадекватна самооцінка», «довірливість — підозрілість» та «жорстокість — чутливість» відображають наявність особистісних якостей, що являють собою передумови розвитку інфантильної поведінки.

Таблиця 2

Дослідження 5-факторної моделі індивідуально-особистісних характеристик за опитувальником Р. Б. Кеттела

Показники	Фактор				
	1	2	3	4	5
практичність — мрійливість (М)	0,980	0,085	0,069	-0,009	0,065
підлеглисть — домінантність (Е)	-0,388	0,267	-0,091	0,114	-0,204
боязкість — сміливість (Н)	-0,323	0,154	0,110	-0,057	-0,199
замкнутість — товариськість (А)	-0,160	0,925	0,168	-0,258	0,068
інтелект (В)	-0,048	0,293	-0,110	-0,049	-0,065
конформізм — нонконформізм (Q2)	-0,090	-0,261	0,044	-0,079	0,184
адекватна самооцінка — неадекватна самооцінка (MD)	-0,259	-0,168	0,867	0,269	-0,145
довірливість — підозрілість (L)	-0,017	0,080	-0,305	0,242	0,001
жорстокість — чутливість (I)	0,076	0,032	0,210	-0,044	0,083
низька нормативність поведінки — висока нормативність поведінки (G)	0,052	0,014	0,001	-0,762	0,028
низький самоконтроль — високий самоконтроль (Q3)	-0,132	0,224	0,111	-0,339	-0,022
прямолинійність — дипломатичність (N)	-0,026	-0,107	0,013	0,229	0,162
спокій — тривожність (O)	0,203	-0,126	0,148	0,152	0,642
розслабленість — напруженість (Q4)	0,172	0,066	-0,151	0,010	0,384
емоційна нестабільність — емоційна стабільність (С)	-0,178	0,152	0,008	-0,033	-0,324
стриманість — експресивність (F)	0,033	0,090	-0,127	0,119	-0,257
консерватизм — радикалізм (Q1)	-0,062	0,024	-0,091	0,073	0,095

Серед двох факторних моделей для нашого дослідження обираємо 5-факторну модель, оскільки вона краще відповідає емпіричним даним, значення χ^2 та статистична незначущість виявляють ознаки критеріїв відповідності. Також розгалуження моделі за п'ятьма факторами дає найкращий розподіл показників на групи особистісних характеристик. Показники особистісних рис розподіляються таким чином, що дозволяють визначити певні психологічні конструкти за кожним фактором.

Розглянемо окремо кожен з факторів, які були виявлені за 5-факторною моделлю. Дослідження виокремлених індивідуально-особистісних рис також відбувалося за допомогою факторного аналізу.

Так перша група містила показники «практичність — мрійливість», «підлеглисть — домінантність» та «боязкість — сміливість». Взаємозв'язок визначених особистісних характеристик відбувався таким чином, що зна-

чний вплив мрійливості (0,999) поєднувався зі схильністю до підлеглості (-0,340) та боязкості (-0,281). Тобто властива особистості багата уява та творчий потенціал співіснували з непевненістю, поступливістю та нерішучістю, бажання бути у тіні, повільно та делікатно просувати власні ідеї, причому уникаючи відкритих конфліктів та загострень у колективі.

Наступна група показників складається з «замкнутості — товариськості», «інтелекту» та «конформізму — нонконформізму». Розподіл впливу показників свідчить про сильний додатний вплив фактора А (0,870), помірні додатний вплив фактора (0,292) В та від'ємний вплив фактора Q₂ (-0,202). Такий розклад обумовлює глибокі прояви доброзичливості, відкритості та комунікабельності на фоні невидатних розумових здібностей та потреби у груповій підтримці та соціальному схваленні. За такими рисами показників ця група отримала назву «Абсорбційного радикала».

Показники «довірливості — підозрливості» (-0,435), «адекватної самооцінки — неадекватної самооцінки» (0,432) та «жорсткості — чутливості» (0,326) складають наступну групи особистісних рис. Так, рівноважний вплив довірливості та неадекватної самооцінки викриває відчуття власної незначущості та безпорадності, унаслідок чого зростає потреба у надмірній увазі та ставленні до себе та завищеної оцінки власної особистості. До того ж визначена чутливість надає потреби у пошуку симпатії, схвалення та прагнення до заступництва. Основною рисою інфантилізму можна назвати невміння і небажання брати на себе відповідальність за своє життя. Однією з важливих рис організації життєдіяльності людини, регулятором її життєвих виборів, справ і цілей завжди буде виступати відповідальність.

Відповідно до наведеного визначення ця група показників отримує назву «Інфантильного радикалу».

Четверта група містила таку низку показників: «низька нормативність поведінки — висока нормативність поведінки», «низький самоконтроль — високий самоконтроль» та «прямолінійність — дипломатичність». Можна визначити найбільший вплив фактора G (0,853), який проявляється сильним характером, врівноваженістю та емоційною стабільністю. Фактор Q₃ (0,281) підсилює визначену дію та додає незначні прояви самолюбства. Натомість вплив фактора N (-0,220) визначає прояви безтактності та відсутності проникливості в організації комунікативних процесів.

Таки риси висвітлюють педантичну складову визначеної групи показників, отже, отримує назву «Ананкастичний радикал».

Розглянемо останню групу індивідуально-особистісних рис, яка містить показники «спокій — тривожність», «емоційна нестабільність — емоційна стабільність», «розслабленість — напруженість» та «стриманість — експресивність». Взаємозв'язок означених показників визначав сильний додатний вплив фактора O (0,605), також додатний вплив фактора Q₄ (0,368) та від'ємні впливу факторів С та F (-0,385 та -0,244 відповідно). Непевненість у собі, вразливість та тривожність являють собою визначні особистісні риси для цієї групи. Також достатній рівень дратівливості та збудження, слабкості власного Я та замкнутість у собі надають істотної сили розвитку депресивних настроїв.

За всіма цими твердженнями ця група особистісних рис отримує назву «Невротичного радикала».

Висновки. Таким чином, були виявлені психологічні конструкти з низки індивідуально-особистісних рис за опитувальником Р. Б. Кеттела. Визначення особистісної інфантильності ґрунтується на індивідуально-особистісних рисах досліджуваних. Для виявлення особистісних психологічних конструктів за показниками індивідуально-особистісних характеристик інфантильності особистості була обрана 5-факторна модель розгалуження. Вона складалася з виявлених п'яти факторів, що містили індивідуально-психологічні риси певних конструктів (радикалів): аутичного, абсорбційного, інфантильного, анакастичного та невротичного.

Список використаних джерел і літератури

1. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования /Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 2007. — С. 320.
2. Гарбузов В. И. Нервные и трудные дети /В. И. Гарбузов. — СПб.: Питер, 2008. — 324 с.
3. Егоров И. В. Динамика взаимосвязи выраженности некоторых самооцениваемых социально-психологических качеств личности студентов педагогического вуза /И. В. Егоров // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: «Педагогика и психология». — 2007. — № 2 (17). — С. 38–50.
4. Barrett P. Structural Equation Modelling: Adjudging Model Fit / P. Barrett // Personality and Individual Differences. — 2007. — Vol. 42, No 5. — P. 815–24.

REFERENCES

1. Vigotskiy, L. S. (2007). *Izbrannye psichologicheskies issledovania [Selected psychological research]*. M.: Pedagogika [in Russian].
2. Garbuzov, V. I. (2008). *Nervnie I trudnie deti [Nervous and difficult children]*. SPb.: Piter [in Russian].
3. Egorov, I. V. (2007). *Dinamika vzaimosviasi vyrazhennosti nekotoryh samoocenivaemyh socialno-psichologicheskikh kachestv lichnosti studentov pedagogicheskogo vuza [The dynamics of the relationship of vyrazhennosti some savienojumi socialo-psychological qualities of students of pedagogical University]*. M.: Izd-vo MGPU [in Russian].
4. Barrett, P. *Structural Equation Modelling: Adjudging Model Fit* / P. Barrett // *Personality and Individual Differences*. — 2007. — Vol. 42, No 5. — P. 815–24.

Форманюк Юлия Валериевна

соискатель кафедры общей психологии и психологии развития личности
ОНУ имени И. И. Мечникова

ФАКТОРНЫЕ МОДЕЛИ ИНФАНТИЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Вывявлены психологические конструкты из ряда индивидуально-личностных черт по опроснику Р. Кеттелла. Определение личностной инфантильности в статье формируется на основе индивидуально-личностных черт испытуемых. Для выявления личностных психологических конструктов по показателям индивидуально-личностных характеристик инфантильности личности выбрана 5-факторная модель, состоящая

из факторов, содержащих индивидуально-психологические черты определенных кон-структов (радикалов): аутического, абсорбционного, инфантильного, анакастиче-ского и невротического.

Ключевые слова: инфантильность, инфантилизм, личность, аутический ради-кал, абсорбционный радикал, инфантильный радикал, анакастический радикал, невротический радикал.

Formaniuk Julia

applicant of the chair of General psychology and psychology of personality development ONU I. I. Mechnikov

FACTOR MODEL OF THE INFANTILE MANIFESTATIONS OF PERSONALITY

Abstract

In psychological science, the understanding of the phenomenon of immaturity is not unique and is used in relation to physiological, psychological phenomena, and psychological and social. Modern researchers in emotional and strong-willed group of qualities that characterize immaturity «naivety», reflecting the functioning of the system of self-esteem in adolescence. However, the «naive» in this case manifests itself wisely, carefully, that may be indicative about the rational use of human immaturity to their advantage.

The main criterion of psychological immaturity can be called the inability and unwillingness to take responsibility for their lives. One of the conditions of the organization of human life, control his life choices, Affairs and objectives will be the responsibility.

The research problem of immaturity cornerstone is a number of personal character-istics that contribute to the immaturity of the personality and its inability to profes-sional responsibility.

Identified psychological constructs from a number of ndidn-personality traits by questionnaire Cattell. The definition of personal immaturity is based on the back-ground ndidn-personality traits of subjects. To identify the personal psychological constructs on indicators ndidn personality characteristics of immaturity of personality was chosen as the 5 factor model of branching. It consisted of five factors identified that contained ndidn-psychological traits of certain constructs (radicals): autistic, ab-sorption, infantile, and neurotic anycasting.

Key words: infantile, infantilism, identity, actioni radical absorption radical, a radical infantile, anycasting radical, neurotic radical.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2017

УДК 159.9.016.1

Данилюк Іван Васильович

доктор психологічних наук, професор
декан факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
dank07@ukr.net
ORCID 0000–0002–6522–5994

Гресько Вікторія Володимирівна

аспірант кафедри загальної психології
факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
tori.viktoriya@gmail.com
ORCID 0000–0001–8868–3560

**МЕНТАЛІТЕТ ЯК ПРОВІДНА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА**

У статті розкрита сутність поняття менталітету як історично сформованої психологічної структури, яка формує цінності і норми життя етносу. Проведений психологічний аналіз категорій «менталітет» і «ментальність». Менталітет представлений важливим етнопсихологічним феноменом, який виступає інтегральною ознакою народу. Охарактеризовано його теоретико-методологічне поле, визначені основні психологічні особливості. Розглянуто структурну модель та основні її компоненти. Виявлено основні психологічні механізми та визначено провідні функції.

Ключові слова: етнічна психологія, етнос, народ, ментальність, менталітет.

Постановка проблеми. Менталітет постає інтегральною етнопсихологічною ознакою, етнічним несвідомим, ядром нації. Ментальність виступає системою уявлень та цінностей, які стимулюють і регулюють поведінку в соціокультурних реаліях буття, виступає специфічним відображенням дійсності, яка зумовлена процесом життєдіяльності етносу в певних географічних, історичних та культурних умовах.

Дослідження психологічних особливостей менталітету постає досить важливою проблематикою, адже саме він визначає спрямованість особистості, соціальної групи, націй, їх цілі та мотиви. Він виступає конструктом людських цінностей, норм, поведінки, саморегуляції, установок та внутрішньої програми дій, визначає етнопсихологічні особливості особистості.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Психологічні особливості сутності менталітету розглянуто в працях М. М. Бахтіна, Л. С. Виготського, А. Я. Гуревича, Г. Д. Гачева, Б. Ф. Поршнева, І. Г. Білявського, Н. В. Роменця, М. Й. Боришевського, В. Т. Куєвди, В. М. Павленко, М. Пірен, Б. Попова, М. А. Чепи, Д. Донцова, О. Кульчицького, Ю. Липи, М. Шлемкевича, В. Яніва. Предметно-понятійне поле проблематики ментальної характеристики українського народу займались М. Попович, С. Кримський, Н. Соболева, В. Храмова, А. Ручка, О. Донченко, Р. Додонов, В. Пилипен-

ко, А. Швецової, Є. Головаха, І. Лисий, П. Гнатенко, М. Міщенко Н. Каліна, Т. Левченко, Є. Чорний, О. Шоркін та ін.

Мета статті — визначити психологічні особливості менталітету як етнопсихологічної категорії, розкрити основні його компоненти, виявити специфіку та механізми функціонування.

Виклад основного матеріалу. Ментальність визначає характерологічні особливості народу, а аналіз міфології, фольклору, художніх текстів, витворів мистецтва, моральних та релігійних норм, принципів, установок надає можливість виявити ці психологічні особливості певної етнічної спільноти.

Предметом етнічної психології є етнокультурні особливості психічного складу і поведінки людей, що визначаються їх національною належністю або етнічною спільністю, а також традиціями, що сформувалися історично.

Головним завданням етнічної психології як галузі наукового знання є створення загальної концепції формування етнічної специфіки психічної діяльності з метою розуміння психологічних законів впливу етнічної і культурної належності на життя людини. Створити етнічну психологію, релевантну рівню розвитку сучасного психологічного знання, а «не запозичувати способи і стандарти обговорення етнопсихологічних проблем етнографами, соціологами та іншими — ось що вимагається насамперед від професійних психологів, які ризикують зайнятися проблемами етнопсихології» [1, с. 111]. Тоді можна вести мову і про етнічну психологію як ментальну або вершинну психологію, не ставлячи її в опозицію до глибинної психології, оскільки поняття ментальності імпліцитно містить і глибинний, і вершинний зміст. Адже ментальність це й глибинний рівень колективної та індивідуальної психології, зокрема й підсвідомого; а також і сукупність готовностей, настанов та переконань індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певним чином, залежним від традицій, звичаїв, соціальних інституцій і всього оточення людей [5].

Під етнічним слід розуміти специфічний спосіб включення людських колективів у процес природничо-історичного розвитку, який виник і функціонує під впливом природних і соціально-культурних факторів. Він, в свою чергу, ґрунтується на інформаційному обміні, який виявляється як специфічна форма історико-природної пам'яті, ментальність.

Для В. В. Козловського «менталітет — це спосіб, тип мислення, склад розуму, який виявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки, доповнюваний системою ціннісних установок, властивих більшості представників конкретної соціальної спільноти» [9, с. 35].

Культурологічний підхід розглядає менталітет як деяку інтегральну характеристику людей, які живуть в певній культурі. Така характеристика дозволяє описати своєрідність бачення світу цими людьми та пояснює специфіку їх реагування на нього. Тобто культурологічне тлумачення менталітету базується на положенні про людину як частину культури. Звідси менталітет — це сукупність продуктів діяльності суспільства, його взаємодії з природою, діяльність соціальних інститутів та інших регуляторів

суспільного життя, а також вірування, ієрархія цінностей, мораль, особливості міжособистісної поведінки та самовираження, мова та спосіб передачі досвіду через покоління [13].

В. В. Веселова [2] визначає менталітет як характерну для конкретної культури специфіку психічного життя, детерміновану економічними й політичними умовами в історичному аспекті. Зміст менталітету полягає в когнітивній сфері й визначається знаннями людської спільноти. Разом з віруваннями знання формують уявлення про оточуючий світ, які є базою менталітету, а вони, разом із домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого, утворюють ієрархію цінностей, які й характеризують дану спільноту.

Найвагомішим висновком психологічної науки ХХ століття постає той факт, що на колективному рівні формується принципово інший, докорінно відмінний від індивідуального, спосіб організації психічного життя. Це здатність людської психіки зберігати й передавати з покоління в покоління найрізноманітнішу інформацію. Нематеріальні види матерії (енергетичні й інформаційні) зберігають сукупність станів, паттерни прижиттєвої реальності навіть після смерті організму особистості. Це забезпечує баланс матеріальних і нематеріальних видів матерії в природі [7].

Можна виділити кілька компонентів етнічної ментальності, кожний з яких доповнює один одного. По-перше, можна припустити, що існує первинний, нижчий рівень, який фіксує кількість тієї психо-емоційно-розумової енергії, яку необхідно задіяти етнофору для вирішення певної задачі. Виражається в темпераменті, пасіонарності, типовій для певного етносу. Пасіонарність (від лат. *passio* — пристрасть) — це характерологічна домінанта, внутрішнє прагнення до діяльності, спрямоване на здійснення певної мети. Виводячи пасіонарність із біогеохімічної енергії живої речовини біосфери, Л. Н. Гумільов розглядав пасіонарне поле, пасіонарні імпульси разом з такими явищами, як інстинкт самозбереження [3]. Було виявлено, що пасіонарність передається винятково генетичним шляхом, її не можна виховати. Вгасання пасіонарності на рівні етносу протікає в результаті масової загибелі носіїв відповідного генофонду у війнах, епідеміях, у процесі етноциду, асиміляції й т. п.

Наступний структурний рівень ментальності — несвідомий — був виділений і описаний К.-Г. Юнгом, який увів поняття архетипу. Несвідомий рівень менталітету, у свою чергу, також складається з різних підрівнів. Вони визначаються етнічними, расовим і загальнолюдським факторами. Найглибший архетипічний рівень. Досліджуючи акти жертвування, власним життям заради інтересів своєї спільноти (наприклад, японські камікадзе), К.-Г. Юнг звернув увагу на етнокультурну обумовленість психіки цих людей, така особливість існує разом з біологічною передачею в спадщину певного несвідомого стану. Іншими словами, колективне несвідоме — це розум наших давніх предків, спосіб, яким вони думали й відчували, спосіб, яким вони осягали життя й світ.

Два названі рівні менталітету — психоенергетичний і несвідомий — близькі в тому, що виявляють причину колективних форм поведінки поза

соціальним життям й міжособистісними стосунками. Тільки Л. Н. Гумільов апелював до фізичних уявлень (поле, коливання, енергія), а К.-Г. Юнг — до психологічних підструктур. Третій же, вищий рівень етнічної ментальності має вихід безпосередньо на мислення.

На відміну від названих несвідомих стереотипів менталітет у принципі, доступні для наукового пізнання джерела саме завдяки наявності в його структурі «розумового» рівня.

Несвідомий образ постає елементом колективної психіки, він не зникає, а вписується в контекст ментального змісту як його невід’ємна частина. Мислення — це пізнання світу, а менталітет — це манера мислення, його склад, його особливості, його своєрідність.

Усі три названі рівні поєднуються загальним механізмом ретрансляції з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні прийоми розв’язання стандартних завдань, що постають перед членами даного колективу. Причому перший акцентує увагу на психоенергетичному компоненті, другий — на несвідомому, третій — на вроджених стереотипах мислення.

Поняття «менталітет» поєднує в собі ознаки раціонального та ірраціонального. Тобто, менталітет інтегральна духовно-моральна особливість людей, які живуть у конкретній культурі, виявляється у своєрідному баченні ними оточуючого світу і ставленні до нього.

Однією з проблем визначення поняття «менталітет» є ототожнення його з терміном «ментальність».

Менталітет — інтегральна ціннісна характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способу життя групи; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, які існують на рівні несвідомих психічних процесів [13].

На відміну від менталітету під ментальністю слід розуміти частковий аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб’єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку не є тотожним суспільній свідомості. Ментальність — це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) [12, с. 80].

Т. Є. Гетало розглядає ментальність як соціокультурну цілісність, значущим компонентом якої є спосіб мислення, крім того, ментальність містить соціальний досвід, інтереси, що належать до певного стану культурного розвитку [4, с. 7]. Р. О. Додонов визначає ментальність як специфічний стиль світосприйняття, який відображає тривалий процес сумісного існування людей в схожих природньо-географічних і соціокультурних умовах [6, с. 6].

Важливу роль в етнопсихології відіграє ментальний інструментарій, категорії етнокультури — мова, звичаї, обряди, вірування, мистецтво, дозволяє виявити і дослідити цінності та основні мотиви діяльності групи. Етнічна ментальність є системою образів, уявлень, які стимулюють і ре-

гулюють поведінку в культурних та соціальних умовах. Вона зумовлена процесом життєдіяльності етносу в певному географічному, історичному та культурному просторі та виступає специфічним відображенням дійсності.

Ментальність розглядають як систему, що створена трьома компонентами — емоційним, пізнавальним і поведінковим.

Емоційний (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань. Емоційний компонент дає певний енергетичний заряд ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність.

Пізнавальний (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом індивідуального життєвого досвіду та навчання, надає можливість народові орієнтуватися в різних ситуаціях.

Поведінковий (конативний) компонент — це той компонент, який виражається у діях, вчинках етносу. Завдяки поведінковому компоненту реалізуються ціннісні орієнтації етносу [10].

Суб'єктом ментальностей є не індивід, а соціум. Він проявляються в словесній мові (вербальній культурі суспільства) і мові жестів, у поведінці, звичаях, традиціях і віруваннях. Поняття ментального дозволяє з'єднати аналітичне мислення, розвинені форми свідомості з напівусвідомленими культурними шифрами. Ментальне зв'язує численні опозиції — природного й культурного, емоційного й розумового, ірраціонального й раціонального, індивідуального й суспільного. У сучасному гуманітарному знанні поняття ментальності набуло широкого змісту й уживається не тільки для позначення тих або інших культурних стереотипів, типових для більших соціальних груп або характеристики духовної настроєності всього суспільства, але й для тлумачення напряму думок, вірувань невеликої групи людей [8].

В. Г. Нестеренко вважає, що ментальність це певна сукупність сталих неусвідомлених форм світосприйняття, властива певній групі людей, яка визначає ставлення і поведінку цих людей стосовно феноменів їх буття — життя й смерті, здоров'я й хвороби, праці й відпочинку, природи, дитинства й старості, сім'ї й держави, минулого й майбутнього. Таким чином, ментальність — важливий етнопсихологічний феномен, який виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації.

В науковій літературі описується така узагальнена структурна модель соціально-демографічних факторів, що впливають на ментальність [14, с. 58]: фактори, що визначають рівень соціально-економічного розвитку суспільства (рівень розвитку продуктивних сил суспільства, статево-віковий склад населення, рівень безробіття в суспільстві, умови для активізації ділової активності, розвиток соціально-побутової інфраструктури); фактори, що характеризують соціально-демографічний статус і фізичний стан населення (стать, вік, сімейний стан, освітній рівень, місце проживання, забезпеченість житлом, соціальне положення, фізичне здоров'я); фактори, які характеризують соціально-психологічні властивості людей (життєві цільові установки, схильності, звички, віросповідання, релігійність, комунікабельність, здатність до адаптації, ступінь лояльності до існуючого

політичного устрою, рівень розвитку самодисципліни); фактори, що визначають творчі здібності людей (рівень загальноосвітньої і спеціальної підготовки, спрямованість до освоєння нових знань, нової техніки й технології, економіко-правова та політична інформованість, ділова активність, прагнення до лідерства, спритність, неординарність у прийнятті рішень, наполегливість, здатність до виконання трудових функцій на рівні міжнародних стандартів).

Географічне середовище постає однією з основних детермінант становлення етнічної ментальності. Це той комплекс природних умов, який виник незалежно від людини і який зберігається незважаючи на антропний вплив, здатність до подальшого саморозвитку й самовідтворення за законами, що діють у географічній оболонці Землі [6].

Етнічні спільноти тісно пов'язані з їх географічним середовищем. Етнологи помітили, що в різних точках планети існують етноси з подібними ментальними рисами. До числа детермінант розвитку етнічного менталітету належать також образ і ритм життя, які впливають зі специфіки природного середовища й господарської діяльності. Повсякденне мислення фіксує наявність «етнічного темпераменту» — «холодних» жителів півночі (шведи, фіни, англійці) і «гарячих» жителів півдня (італійці, іспанці, народи Кавказу). Названі явища не мають нічого спільного з типами характеру — холериками, сангвініками, флегматиками, меланхоліками. У цьому випадку ми стикаємося з ментально закріпленим ритмом, темпом життя, з різними швидкостями реакцій на зовнішні впливи [6].

Ментальність як етнопсихологічний феномен сприймається дослідниками як «душа народу», як те, що робить цей етнос відмінним від інших, як специфічне культурне «обличчя» конкретної етнічної спільноти, що полегшує її впізнавання [4]. Кожна етнокультура має свій власний «ментальний інструментарій» — мову, обряди, міфи, вірування, звичаї, мистецтво, мораль тощо.

Отже етнічна ментальність — це система світобачення, яка складається з сукупності норм поведінки, уявлень і установок, інтегрованих у традиції етносу, які і визначають своєрідність взаємодії кожного етносу з оточуючим світом, їхню ціннісно-мотиваційну сферу.

Ментальність, основний атрибут етнічного феномена, який має двоїсту природу, вона сполучає природно-біологічне та соціальне. Поняття ментальності відображає специфічний тип колективного сприйняття природного й соціального середовища [6].

Культура і традиція, мова, спосіб життя та релігійність створюють своєрідну матрицю, в межах якої і формується ментальність. Середовище, де живе індивід, безумовно, позначається на світосприйнятті, надає йому певні форми психологічних реакцій та поведінки, і ці духовні особливості виявляються у колективній свідомості більшості й індивідуальній свідомості осоюистості.

Існують певні характерологічні особливості менталітету: він відображає специфічні особливості культури; загалом менталітет стійкий і консервативний, зберігається майже в одному й тому самому вигляді протягом ці-

лих історичних епох, трансформація відбувається лише внаслідок значних соціальних і культурних змін. Менталітет входить до структури індивідуальної психіки людини у процесі залучення її до етнічної групи, культури, суспільне та індивідуальне зливаються і стають нероздільними. Він укорінюється в підсвідомих глибинах людської психіки.

Отже, менталітет — це еволюційно та історично сформована структура, яка формує систему цінностей і норм життя як окремої людини, так і певних націй, народів, суспільств. Менталітет передбачає певний рівень засвоєння культури, а також відчуття історичної й релігійної належності. Менталітет складне поєднання таких компонентів, як етнос, культура, релігія, наука, мораль, мистецтво і не може бути зведеним до жодного з них, тобто завжди має інтегративний і цілісний характер. Синтез усіх цих компонентів зазвичай здійснюється на рівні підсвідомості і, як правило, не усвідомлюється людиною.

Менталітет відрізняється від свідомості, але через комплекс когнітивних та афективних структур включає її в свій склад. Він містить у собі елементи суспільної психології, історичну пам'ять, соціальні емоції, бажання, настрої, реакцію на зміну зовнішнього середовища, як природнього, так і соціального.

Головна роль серед зазначених елементів в структурі менталітету належать цінностям. У менталітеті кожного народу існує своя власна ієрархія цінностей. Ієрархічно організовані уявлення стосовно цінностей лежать в основі рішень, які приймає особистість в нескінченних ситуаціях соціального вибору; вони беруть активну участь у формуванні внутрішньої програми дій, як у повсякденних, так і в критичних ситуаціях життя, певним чином «вбудовують» індивіда в соціальне буття [11].

Таким чином, менталітет виступає специфічним полем вибору суб'єктом своєї лінії поведінки, життєдіяльності, виявленої в певних ціннісно-нормативних параметрах. Ментальний регулятор — розум — найважливіший засіб, що обумовлює прийняття цінностей і норм поведінки індивідом. Соціокультурний розвиток постійно удосконалює цю здатність людської свідомості і призводить до появи різного роду психологічних, соціально-психологічних, повсякденних, ідеологічних, наукових уявлень, на базі яких формуються ціннісно-нормативні ідеали.

Деякі автори пов'язують менталітет з національним характером. Поняття «менталітет» відображає складну систему основних уявлень людей, закладених у їх свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням. Синтез усіх цих компонентів звичайно здійснюється на підсвідомому рівні, інтуїтивних «відкриттів», але він не завжди і не повністю усвідомлюється людиною. У результаті виникає сукупність настанов, які стосуються найбільш важливих і загальних моментів життєдіяльності індивіда [11].

Категорію менталітет можна визначити як особливий культурно-історичний феномен, який відображає індивідуальну соціально-психологічну специфіку й духовний стан етнічної групи, її соціально-історичного буття. При цьому буття менталітету здійснюється через різні трансляційні механізми

в структурно-семіотичних текстах культури. Сама трансляція менталітету соціально-історичного суб'єкта може відбуватися як на свідомому, так і на несвідомому рівні, тому вивчення різних його проявів у культурі дозволяє простежити деякі риси підсвідомості, які лежать у їхній основі [6].

Висновок. Менталітет транслюється в усі сфери життєдіяльності і постає одним з найінформативніших пояснювальних чинників. Він виявляється як певний соціально-психологічний стан суб'єкта — етносу, нації, громадян, який утворився в результаті засвоєння індивідом домінуючих цінностей і комплексу настанов, опосередкованих системою суспільних відносин, внаслідок історичного впливу етнічних, соціально-економічних та політичних умов.

Менталітет, як форма виявлення групової свідомості, відіграє важливу роль у збереженні єдності та цілісності держави. Враховуючи психологічні, історичні, географічні та культурні особливості менталітету, можна знайти пояснення специфіки світосприйняття та поведінки народу, групи людей, особистості.

Список використаних джерел і літератури

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 240 с.
2. Веселова В. В. Менталітет американського общества и гуманистическая парадигма образования и воспитания / В. В. Веселова // Педагогика. — 1999. — № 8. — С. 91–99.
3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. — Л. : Наука, 1990. — 280 с.
4. Гетало Т. Є. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія та філософія культури» / Т. Є. Гетало. — Х., 1999. — 19 с.
5. Данилюк І. В. Проблемне поле етнічної психології як науки / І. В. Данилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. — Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. — Вип. 3. — С. 7–10.
6. Додонов Р. О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.03 / Р. О. Додонов; Ін-т філос. НАН України. — К., 1999. — 36 с.
7. Донченко Е. А. Концепция социальной психики общества. Статья 1. Структура и свойства социальной психики / Е. А. Донченко // Философская и социологическая мысль. — 1994. — № 1–2. — С. 121.
8. Забелина Н. А. Менталітет и ментальность / Н. А. Забелина // Теория языка и межкультурная коммуникация: межвуз. сб. науч. тр. — Курск: Изд-во Кур. гос. ун-та, 2003. — С. 21–28.
9. Козловский В. В. Понятие ментальности в социологической перспективе / В. В. Козловский // Социология и социальная антропология. — СПб. : Петрополис, 1997. — С. 32–43.
10. Москаленко В. В. Феномен етноменталітету: психологічний аналіз / В. В. Москаленко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. — 2011. — № 985, вип. 48. — С. 78–81.
11. Побочий І. А. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан / І. А. Побочий // Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. — С. 37–40.
12. Старовойтова Г. В. О предметной области этнопсихологии / Г. В. Старовойтова // Сов. этнография. — 1983. — № 3. — С. 78–85.

13. Уварова Т. І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології / Т. І. Уварова // Наукові записки. Серія «Культурологія». — Острого: Ви-во Нац. ун-ту «Острозька академія». — 2012. — № 9. — С. 3–13.
14. Февр Л. Бои за историю /Л. Февр; [пер. с фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова]. — М. : Наука, 1991. — 629 с.

REFERENCES

1. Ageev, V. S. (1990). Mezhrupponovoe vzaimodeystvie: socialno-psihologicheskie problemy [Inter-group interaction: social and psychological problems]. M. : Izd-vo MGU. (in Ukrainian).
2. Veselova, V. V. (1999). Mentalitet amerikanskogo obschestva i gumanisticheskaya paradigma obrazovaniya i vospitaniya [The mentality of American society and humanistic paradigm of education and training]. Pedagogika, no. 8, pp. 91–99.
3. Gumilev, L. N. (1990). Geografiya etnosa v istoricheskiy period [Geography of ethnicity in the historical period]. L. : Nauka. (in Russian).
4. Hetalo, T. Ye. (1999). Ontolohiia mentalnosti: filosofsko-kulturolohichniy analiz [Ontology mentality, philosophical and cultural analysis]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: spets. 09.00.04. — Kh., Khark. derzh. un-t.
5. Danyliuk, I. V. (2012). Problemne pole etnichnoi psikhologii yak nauky» [Problem field of ethnic psychology as a science]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psikholohiia. Pedahohika. Sotsialna robota. — Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», vol. 3, pp. 7–10.
6. Dodonov, R. O. (1999). Sotsialno-filosofskiy analiz protsesu formuvannia ta funktsionuvannia etnomentalnosti [Social and philosophical analysis of the formation and operation ethnomentality]. Avtoref. dys. dokt. filos. nauk: 09.00.03; In-t filos. NAN Ukrainy. — K.
7. Donchenko, E. A. (1994). Koncepciya socialnoy psihiki obschestva. Statya 1. Struktura i svoystva socialnoy psihiki [The concept of the social psyche of society]. Filosofskaya i sociologicheskaya mysl, no.1–2, pp.121.
8. Zabelina, N. A. (2003). Mentalitet i mentalnost [Mindset and mentality]. Kursk : Izd-vo Kur. Gos.un-ta, pp. 21–28.
9. Kozlovskiy, V. V. (1997). Ponyatie mentalnosti v sociologicheskoy perspektive [The concept of mentality in sociological perspectives], SPb. : Petropolis, pp. 32–43.
10. Moskalenko, V. V. (2011). Fenomen etnomentalitetu: psikhologichnyi analiz [Etnomentalitetu phenomenon: psychological analysis]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: Psikholohiia, no.985, vol. 48, pp.78–81.
11. Pobochoyi, I. A. (2008). Mentalitet ukrainskoho suspilstva: vytoky ta suchasnyi stan [The mentality of Ukrainian society: origins and current status].Visnyk SevDTU. vol. 91: Politolohiia: zb. nauk. pr. — Sevastopol: Vyd-vo SevNTU, pp. 37–40.
12. Starovoytova, G. V. (1983). O predmetnoy oblasti etnopsihologii [About domain ethnopsychology]. Sov. Etnografiya, no.3, pp.78–85.
13. Uvarova, T. I. (2012). Terminolohichna problematyka katehorii mentalnosti v kulturolohii [Terminology problems in the category of Cultural mentality]. Naukovi zapysky. Seriia «Kulturolohii». — Ostroh: Vy-vo Nats. un-tu «Ostrozka akademiia», no.9, pp. 3–13.
14. Fevr, L. (1991). Boi za istoriyu [Fighting for history]. M. : Nauka. (in Russian).

Данилюк Иван Васильевич

доктор психологических наук, профессор
декан факультета психологии
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
dank07@ukr.net
ORCID 0000–0002–6522–5994

Греско Виктория Владимировна

аспирант кафедры общей психологии
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
tori.viktoriya@gmail.com
ORCID 0000–0001–8868–3560

**МЕНТАЛИТЕТ КАК ВЕДУЩАЯ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА**

Резюме

В статье раскрыта сущность понятия менталитета как исторически сложившаяся психологическая структура, формирующая ценности и нормы жизни этноса. Проведен психологический анализ категорий «менталитет» и «ментальность». Менталитет представлен важным этнопсихологическим феноменом, который выступает интегральным признаком народа. Охарактеризовано его теоретико-методологическое поле, определены основные психологические особенности. Рассмотрена структурная модель и основные ее компоненты. Выявлены основные психологические механизмы и определены ведущие функции.

Ключевые слова: этническая психология, этнос, народ, ментальность, менталитет.

Danylyuk Ivan

Doctor of psychological Sciences, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kiev, Kyiv

Gresko Victoria

Post-Graduate student of department General Psychology
Taras Shevchenko National University of Kiev, Kyiv

**MENTALITY AS A LEADING ETHNOPSYCHOLOGICAL
CHARACTERISTIC**

Abstract

Mentality is an important ethnopsychological phenomenon, which is an integral ethnopsychological feature of nation and determines its essential features. It is a certain psychological structure, which forms the value system and norms of life as an individual, as the nation. It appears as the integral valuable characteristic of social community. It includes a set of values, symbolic, conscious and subconscious feelings, ideas and leads to the appropriate patterns of behavior, activities, lifestyle of the group.

Habits, desire, symbols tradition, intuitive unconscious belong to mentality and they exist at the level of unconscious mental processes. It combines rational features and irrational ones. This is the way, the type of thinking, which is revealed in cognitive, emotional and volitional processes.

The structure of mentality consists of three components: emotional, cognitive and behavioral. Emotional component of mentality consists of emotional states and expe-

riences. Emotional component gives some energy charge to mentality, stimulates the cognitive and behavioral activity. Cognitive component of mentality consists of knowledge of objects and the situation of life, which are the result of an individual life experience and learning. It allows people to navigate in different situations. Behavioral component — is a component, which is expressed in action and acts of ethnic group. Due to behavioral component the values of ethnic group are implemented.

So mentality is a system of ideas and values that stimulate and regulate the behavior in the socio-cultural realities of being, it is a specific reflection of reality, which caused by the process of life of ethnic group in specific geographic, historical and cultural conditions.

Key words: ethnic psychology, ethnicity, nation, mentality, mental setup and mentality.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2017

УДК 159.923.3

Санников Александр Ильич

доктор психологических наук, старший научный сотрудник
доцент кафедры теории и методики практической психологии
Государственное учреждение «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского»
asannikov2010@gmail.com
ORCID 0000–0002–6743–0182

**СООТНОШЕНИЕ РАЦИОНАЛЬНОСТИ И ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ:
РЕГУЛЯЦИЯ ЖИЗНЕННОГО ВЫБОРА ЛИЧНОСТИ**

Представлены результаты теоретико-эмпирического исследования соотношения эмоциональности и рациональности личности в ситуации выбора. Определены составляющие образа, формируемого личностью для принятия решений. Показано, что эмоциональность является регулятором выбора и принятия жизненных решений личностью. Выявлена специфика рациональности у лиц, отличающихся типом эмоциональности. Подтверждены закономерности влияния разных эмоций на свойства личности, принимающей решения.

Ключевые слова: рациональность, эмоциональность, образ выбора личности, принятие жизненного решения, регуляция принятия решения.

Постановка проблемы. В настоящей статье излагаются результаты одного из этапов эмпирического исследования, направленного на изучение механизмов эмоциональной регуляции принятия личностью жизненных решений. В литературе широко известны исследования механизмов эмоциональной регуляции (В. К. Вилюнас, В. В. Давыдов, О. И. Павлюк, В. В. Репкин, А. Я. Чебыкин и др.), выполненные в русле деятельностного подхода для условий учебной деятельности. Обобщая теоретические и экспериментальные исследования, А. Я. Чебыкин высказывает предположение о том, что «модель механизмов эмоциональной регуляции есть допустимый образ наиболее общего анализа внутренних условий функционирования эмоций в оптимизации психических процессов, связанных с развитием учебной деятельности» [8, с. 31].

На наш взгляд, такой образ, формируемый у личности, принимающей решение, представляет собой сложную, организованную систему. Этот образ включает несколько структурных составляющих [4, с. 250]:

- *образ среды* (оценку обстановки), многокомпонентную, субъективную модель обстановки, актуализированную или заново созданную и оцененную и «принятую» личностью как общее представление о сложившейся ситуации;
- *образ цели*, как один из элементов субъективной среды, разворачивающий систему действий или поступков личности, принимающей решение;
- *образ действий*, поступка (системы действий или поступков), включая выделение, отбор, выбор, и перераспределение состава ориентиров субъективного образа среды;

– образ личностных ресурсов (их состава и состояния каждого из них), необходимых и достаточных для преодоления, «разрешения» ситуации принятия жизненного решения;

– эмоциональность, как элемент субъективной среды, интегральное свойство личности, влияющее на все элементы рассматриваемой психологической системы принятия решений.

В. К. Вилюнас, оценивая влияние эмоций на принятие решения, пишет о том, что именно эмоции являются теми психологическими образованиями, которые «окрашивают» в образе отражаемое содержание, как бы добавляясь к нему, выражая значимость этого содержания для субъекта (функция оценки) и определяя его к соответствующей деятельности (функция побуждения). По мнению ученого, функция обозначения в образе целей и побуждения к ним субъекта выполняется именно эмоциональными переживаниями [1].

Именно эмоции побуждают личность к принятию решения уже на уровне формирования образа ситуации, к выработке способа разрешения ситуации и в конечном счете — к целенаправленному внешнему действию (действиям) по реализации принятого жизненного решения. Объект, событие, проблемная ситуация, требующая своего решения, могут вызывать эмоции, быть их поводом, но не могут служить образцом для их анализа и описания. В данной статье мы не рассматриваем влияние ситуативных, актуальных эмоций на принятие решений, — это влияние неоспоримо и требует специального изучения. Для выяснения механизмов эмоциональной регуляции мы избрали эмоциональность как устойчивое свойство индивидуальности.

Изучение эмоциональности, как одной из важнейших наряду с психической активностью психологических составляющих темперамента, было начато по инициативе Б. М. Теплова и В. Д. Небылицина, продолжено А. Е. Ольшанниковой и ее учениками, и получило методологическое обобщение в работах О. П. Санниковой [5; 6]. Для нас выбор эмоциональности в качестве фактора принятия решений обусловлен следующими моментами [7]:

– эмоциональность как сложное интегральное, многоуровневое *свойство индивидуальности* и как особый феномен в ряду эмоциональных явлений изучается в системе свойств личности и в системе механизмов, регулирующих деятельность;

– в отличие от актуальных или ситуативных (транзитных) переживаний (эмоциональных реакций или состояний) эмоциональность характеризует внеситуативную, устойчивую склонность к переживаниям эмоций определенной модальности;

– в структуре эмоциональности важнейшими в совокупности всех параметров признаны ее качественные компоненты (модальность радость, гнев, страх, печаль), так как именно они содержат психологическую сущность эмоций — отношение к отражаемому объекту;

– доминирование одной или нескольких эмоциональных модальностей образует тип эмоциональности, соответственно мономодальный или поли-

модальний. Число теоретически достоверных типов исчисляется десятками (N – факториал).

Цель статьи. Опираясь на сказанное, мы предположили, что эмоциональность, и как свойство личности, и как эмоциональное явление, может влиять на специфику принимаемого личностью решения, на особенности формирования образа среды, на выделение и отбор признаков ситуации для принятия обоснованного жизненного решения, на осознание, выбор и направленность на достижение цели жизненного решения. Высказанные размышления обусловили особенности организации исследования и цель данной статьи — поиск взаимосвязей между показателями эмоциональности и свойствами принимающей решение личности.

Результаты исследования. Подбирая методический инструментарий для изучения эмоциональности, мы руководствовались принципами, предложенными К. Е. Изардом [2, с. 93–98].

Согласно принципу дифференциации эмоций может быть выделен ряд эмоций на основании особенностей их воздействия на характеристики принятия жизненного решения личностью. Каждая из эмоций влияет на принятие решений личностью специфическим образом; принцип взаимодействующих компонентов предполагает, что эмоции обладают определенной степенью независимости и при взаимодействии друг с другом оказывают качественно отличающееся своеобразное воздействие на личность, принимающую решение. Рассмотрение любого единичного компонента из паттерна эмоций недостаточно для описания и прогнозирования их воздействия на личность. Принцип образования эмоциональных комплексов указывает на то, что эмоция одной эмоциональной модальности может вызывать другую и что эмоции часто возникают в комплексах или комбинациях. Принцип адаптивности показывает, что каждая эмоция в отдельности может способствовать адаптивному действию; принцип взаимодействия систем подразумевает, что эмоциональный компонент системы взаимодействует с когнитивным и волевым компонентами системы и действиями личности, принимающей жизненное решение. Гармоничное взаимодействие компонент облегчает их эффективное функционирование в достижении цели — жизненного решения личности; принцип саморегуляции демонстрирует то, что любая эмоциональная модальность или любой компонент, взаимодействующий с эмоцией определенной модальности, является потенциально средством эмоционального контроля.

Для исследования эмоциональности в ситуации принятия жизненного решения мы избрали «Психодиагностический четырехмодальный тест-опросник эмоциональности» [6] и методику «Измерение рациональности» [3]. В выборку испытуемых вошли студенты старших курсов очной и заочной форм обучения Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского, общей численностью 364 человека. Полученные результаты представлены в виде взаимосвязей показателей рациональности и эмоциональных модальностей (см. табл. 1).

Выявлены значимые положительные связи показателя модальности Р (радость) с показателями рациональности РаЦИ, ИмПИ, СамИ, РацБ на

уровне 1 % и отрицательная связь с показателем НерИ. Эти характеристики рациональности обеспечивают получение конструктивного варианта жизненного решения и его быстрое принятие. Кроме того, выявлены отрицательные значимые связи модальности Г (гнев) с показателями НерИ, ПргИ и положительные с показателем НстИ; и неоднозначные связи модальностей С (страх) и П (печаль): с показателями ОстИ, НерИ — положительные, а с показателями ПргИ, НстИ — отрицательные. Одноименная направленность взаимосвязей модальностей С (страх) и П (печаль) с избранными показателями рациональности требует уточнения на уровне содержательной интерпретации.

Таблица 1

**Корреляционные взаимосвязи показателей эмоциональности и рациональности
(по Е. П. Ильину)**

	Показатели рациональности							
	ОстИ	НерИ	РацИ	ПргИ	ИмпИ	СамИ	НстИ	РацБ
Р		-324**	246**		239**	300**		247**
Г		-251**		-313**			238**	
С	319**	149*		-172*			-331**	
П	326**	155*		-332**			-247**	

Примечание: 1) нули и запятые опущены; 2) * — уровень значимости $\rho \leq 0,05$; 3) ** — уровень значимости $\rho \leq 0,01$; 4) показатели эмоциональных модальностей: Р — радость, Г — гнев, С — страх, П — печаль; 5) свойства личности, принимающей жизненное решение: ОстИ — осторожность в принятии решения; НерИ — нерешительность; РацИ — рациональность в анализе ситуации; ПргИ — прагматичность в поиске варианта решения; ИмпИ — импульсивность в принятии решения; СамИ — самостоятельность в принятии жизненного решения; НстИ — настойчивость в реализации решения; РацБ — интегральная характеристика рациональности личности, принимающей жизненное решение.

Это обстоятельство позволяет перейти к качественному анализу данных, полученных с использованием выделенных показателей, т. е. к группировке испытуемых по признаку доминирования эмоциональности. Теоретической основой качественного анализа выступил предложенный в 90-е годы О. П. Санниковой методический подход, реализованный методами «асов» и «профилей» [6]. Прежде всего, из исходной выборки с помощью метода асов были выделены группы лиц с доминированием одной или нескольких модальностей (мономодальный или полимодальный тип эмоциональности).

Первую группу составили испытуемые с доминированием эмоции модальности радость (Р = 55 человек). Во вторую группу вошли испытуемые с доминированием эмоции модальности гнев (Г = 39 человек); в третью группу — лица с доминированием одновременно двух эмоций (полимодальный тип) — страх и печаль (СП = 40 человек). На рисунке представлены профили показателей рациональности трех групп испытуемых, отличающихся устойчивой эмоциональной диспозицией. Анализ профилей рациональности показывает уникальность сочетания выделенных показателей, присущих каждой из устойчивых эмоциональных диспозиций.

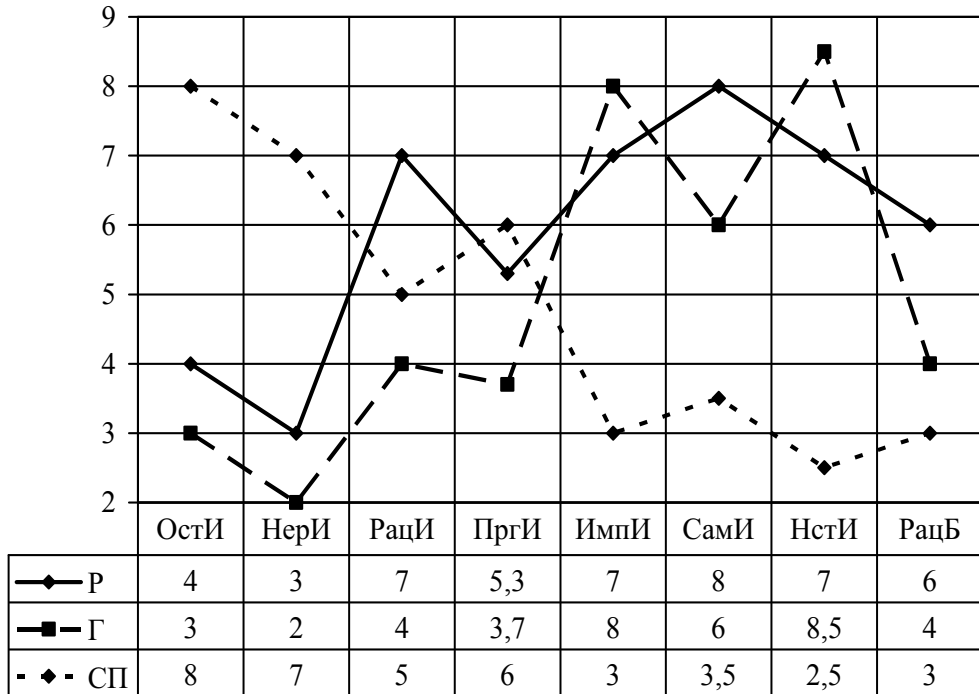


Рис. Профили показателей рациональности личности, принимающей жизненное решение, в группах, отличающихся эмоциональной диспозицией: радость (Р), гнев (Г), страх и печаль (СП)

Если представителям группы Р не свойственна осторожность в принятии решения (ОстИ) и нерешительность (НерИ), то представители группы СП обнаруживают достаточно высокие значения по этим показателям. В то же время представители группы СП, впрочем, как и представители группы Г, отличаются от группы Р импульсивностью в анализе ситуации и принятии решений (Импи), самостоятельностью (СамИ), настойчивостью (НстИ) личности, принимающей жизненное решение, что приводит эту группу к низким в целом показателям рациональности (РацБ). Для представителей группы «радость» (Р) в ситуации принятия жизненного решения характерны уверенность в себе, неподверженность влиянию чужого намерения, стремление к доминированию, понижение опоры на логику и информацию, мешающей достичь максимальных значений рациональности. В другой группе (СП) более ярко выражены осторожность, продумывание вероятных последствий принятого решения, низкая ригидность и импульсивность, сомнения в правильности выдвинутого варианта решения, затягивание времени на принятие решений, потеря логики в анализе ситуации и др.

В табл. 2 даны значения *t*-критерия Стьюдента между одноименными показателями рациональности группы 1 — Р (радость), группы 2 — Г (гнев) и группы 3 — СП (страх, печаль).

Таблиця 2

Значимые различия по t-критерию Стьюдента между одноименными показателями рациональности в сравниваемых группах с доминированием эмоциональных модальностей

Группа 1 / группа 2	Показатели							
	ОстИ	НерИ	РацИ	ПргИ	ИмпИ	СамИ	НстИ	РацБ
t-критерий	0,07	0,45	2,23*	1,55	-0,25	1,61	-1,24	2,34*
Группа 1 / группа 3	Показатели							
	ОстИ	НерИ	РацИ	ПргИ	ИмпИ	СамИ	НстИ	РацБ
t-критерий	-3,01**	-2,45*	-0,16	-0,55	2,36*	2,15*	3,21**	2,30*
Группа 2 / группа 3	Показатели							
	ОстИ	НерИ	РацИ	ПргИ	ИмпИ	СамИ	НстИ	РацБ
t-критерий	-2,12*	-2,46*	-1,26	-0,95	2,65*	1,53	2,61*	0,45

Как видим из данных, представленных в табл. 2, наибольшее число значимых различий обнаружено между профилями показателей рациональности группы Р и группы СП. В работах по проблеме эмоциональности [5; 6] была доказана полярность эмоций модальности Р и П, что подтвердили и результаты нашего исследования. Результаты сравнительного статистического анализа совпадают с данными, полученными в качественном анализе профилей групп.

Полученные результаты подтверждают положение о психологической сущности эмоций, своеобразно проявляющейся в выраженности свойств личности, принимающей жизненное решение. По мнению О. П. Санниковой, «...эмоции характеризуют отношение субъекта к окружающему миру. В них не столько отражаются сами предметы и явления окружающего мира (как в познании), сколько проявляется субъективное отношение к ним. Эмоции выражают смысл отражаемого объективного содержания с точки зрения потребностей субъекта и побуждают его к деятельности, направленной на объект. Субъективные переживания отношения к окружающим предметам являются собственно психическим в эмоциях. Эмоциональные явления, таким образом, представляют собой единство двух моментов: некоторого репрезентируемого отражаемого содержания и собственно эмоционального переживания» [7, с. 4]. Данная позиция справедлива и в отношении такого сложного феномена, каким является принятие жизненных решений.

Выводы и перспективы дальнейшего исследования. Обобщая полученные результаты, можно высказать следующее:

1) эмоциональный компонент занимает в системе регуляции принятия жизненных решений центральное положение. Эмоции являются одновременно и ведущим фактором эффективности регуляции, и индикатором этой эффективности;

2) эмоциональность является одним из наиболее сложных и важных предикторов принятия личностью жизненного решения, которое зависит от состава включенных в его реализацию эмоций;

3) полученные результаты создают условия для проведения исследований, связанных не только с уточнением спектра показателей, описывающих

вающих рациональность личности в принятии жизненных решений, но, прежде всего, с разработкой психодиагностической методики измерения показателей рациональности жизненного выбора личности.

Список использованных источников и литературы

1. Вилюнас В. К. Эмоции и деятельность / В. К. Вилюнас // Психология эмоций. — СПб. : Питер, 2004. — С. 291.
2. Изард К. Эмоции человека: монография / К. Е. Изард; пер. с англ. ; под ред. Л. Я. Гозмана, М. С. Егоровой. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 440 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы: учебное пособие / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2002. — 512 с.
4. Санников А. И. Психология жизненного выбора личности : монография / А. И. Санников. — Одесса : ВМВ, 2015. — 440 с.
5. Санникова О. П. Феноменология личности. Избранные психологические труды / О. П. Санникова. — Одесса : СМІЛ, 2003. — 253 с.
6. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности : монография / О. П. Санникова. — Одесса: Хорс, 1995. — 334 с.
7. Санникова О. П. Эмоциональные явления: состояния и свойства / О. П. Санникова // Наука і освіта. Спецвипуск : Теоретико-методологічні засади дослідження особистості. — Одеса, 2009. — № 6. — С. 4–7.
8. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / А. Я. Чебыкин; АН СССР, О-во психологов СССР: моногр., 2-е изд. — Одесса, 1992. — 168 с.

REFERENCES

1. Viliunas, V. K. (2004). *Emotsii i deiatelnost [Emotions and Activities]*. *Psikhologiiia emotsii — Psychology of emotions*. SPb. : Piter [in Russian].
2. Izard, K. E. (1980). *Emotsii cheloveka [Human Emotions]*. L. Gozman, M. Egorova (Eds.). M. : Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].
3. Ilin, E. P. (2000). *Motivatsiya i motivy [Motivation and motives]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
4. Sannikov A. I. (2015). *Psikhologiya zhiznennogo vybora lichnosti: Monografiya [Psychology life choices of personality: Monograph]*. Odessa : Izd-vo VMV [in Russian].
5. Sannikova, O. P. (2003). *Fenomenologiiia lichnosti: izbrannyye psikhologicheskie trudy [The phenomenology of personality: selected works]*. Odesa : SMIL [in Russian].
6. Sannikova, O. P. (1995). *Emotsionalnost v strukture lichnosti [Emotionality in the structure of a personality]*. Odessa: Khors [in Russian].
7. Sannikova, O. P. (2009). *Emotsionalnye iavleniia: sostoiianiia i svoistva [Emotional effects: the state and properties]*. *Nauka i osvita — Science and education*, 6, 4–7 [in Russian].
8. Chebykin, A. Ia. (1992). *Emotsionalnaia reguliatsiia uchebno-poznavatelnoi deiatelnosti [Emotional regulation of learning and cognitive activity]*. 2 ed. Odessa : b. i. [in Russian].

Санніков Олександр Ілліч

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
доцент кафедри теорії та методики практичної психології
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

**ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОСТІ Й РАЦІОНАЛЬНОСТІ
РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ**

Резюме

Презентовані результати теоретико-емпіричного дослідження співвідношення емоційності й раціональності особистості в ситуації вибору. Визначені складові образу, сформованого особистістю для прийняття рішень. Показано, що емоційність є регулятором вибору й прийняття життєвих рішень особистістю. Виявлена специфіка раціональності в осіб, котрі відрізняються типом емоційності. Підтверджені закономірності впливу різних емоцій на властивості особистості, яка приймає рішення.

Ключові слова: раціональність, емоційність, образ вибору особистості, прийняття життєвого рішення, регуляція прийняття рішення.

Sannikov Aleksandr

PhD (Candidate of Psychological Sciences), Senior Researcher
associate Professor of Theory and Methodology of Applied Psychology
Department, State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky»

**INTERRELATION OF EMOTIONALITY AND RATIONALITY
REGULATION OF LIFE SELECTION OF THE PERSON**

Abstract

The results of theoretical and empirical research of the relation of personality's emotionality and rationality in a situation of life choices are presented in the article. Components of the image, which is created by a personality for making decisions, have been determined. It has been established that such a generalized image represents the complex system, which is formed with the interrelated components, including: an image of a current state of the environment; an image of the created aim — future decision; an image of an act, group of actions, which are necessary for the selection of individual guidelines, choice and adoption of the required decision; an image of the personal resources, which are necessary and sufficient for the choice of the decision version; emotionality as an element of the existing system, the steady personal quality that characterizes the content, quality and dynamics of the emotions and feelings of a personality, which are experienced in decision making.

The main features of emotionality, which create the base for a research of its interrelation with qualities of a personality in a choice situation, have been marked out. The principles of studying emotionality in making decision by a personality have been determined. The main interrelations of the emotional modalities and indicators of rationality on the represented examinees have been considered. Interrelations of impulsiveness, independence, persistence, indecision, caution, integrated indicator of rationality with various emotional modalities have been shown.

It has been proved that emotionality is the regulator of the choice and decision making by a personality. The specifics of rationality in persons who differ in emo-

tionality type have been revealed, typical profiles of the indicators of rationality have been considered. The calculation of statistical distinctions of indicators of rationality in the distinguished groups of emotionality has been carried out. The regularities of influence of various emotions on qualities of the personality who makes decisions have been confirmed. The prospects of further development of the research on studying the structure of rationality, distinguishing and description of the indicators of rationality of the choice and making decision by a personality have been determined.

Key words: rationality, emotionality, an image of personality's choice, making everyday decision, decision-making regulation.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2017

УДК 159.964.21

Цибуркова Вікторія Юріївна

студентка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

vikky.odessa94@gmail.com

ORCID 0000–0002–7266–5058

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена огляду та аналізу стану проблеми толерантності у сучасній психологічній науці. Увага приділялася зарубіжним та вітчизняним напрацюванням. Показана проблема толерантності як міждисциплінарного об'єкта дослідження, на який впливає можлива однобічність сфери наукових інтересів психолога-дослідника. Було виявлено, що молода стосовно психології проблема вже накопичила великий обсяг теоретичних та прикладних досліджень. Визначена необхідність комплексного дослідження проблеми толерантності.

Ключові слова: толерантність, визначення толерантності, компоненти толерантності, функції толерантності, види толерантності.

Постановка проблеми. На заході проблема толерантності загострилася у психології раніше, ніж на пострадянському просторі. Але толерантність як об'єкт дослідження інших наук існує з античних часів, коли був розквіт філософії. Толерантність — це засіб, за допомогою якого людина долає власні межі уявлення щодо звичних явищ навколишнього світу. Усі дослідження толерантності спрямовані на різноманітні докази того, що це необхідна характеристика людини і її потрібно розвивати. Сучасні зовнішні умови ставлять такі вимоги до людини, що вона має бути толерантною, терпимою, поважною, ввічливою відносно тих людей, які, наприклад, порушують психологічні межі чи вносять кардинальні зміни в уявлення про навколишній світ, що викликають дискомфорт. Реальним прикладом є політична ситуація на сході України, котру можна назвати випробуванням толерантності для всіх учасників та свідків цих військових подій, тому що більшій частині країни довелося зіштовхнутися із неоднозначним інформаційним простором та стрімкими змінами у житті. В науковому просторі усвідомлюють значимість толерантності, але навіть в рамках психології це відбувається у різних її напрямках: етнопсихологія, психологія спілкування, психологія конфліктів, психологія релігії, педагогічна психологія, політична психологія. Багато доступної інформації має своє коріння не у психології, а у близьких їй гуманітарних науках. Психологія виступає лише як інструмент для дослідження толерантності у міждисциплінарній площині. Це призводить до розмивання суто психологічного поняття толерантності і відтак розвиток психології толерантності трансформується у площину іншої науки. Слід відзначити, що психолог впливає на об'єкт вивчення (в даному випадку на толерантність) своєю особистістю і вивчення

толерантності представляється у деяких випадках однобічно. Тобто тільки з боку особистої сфери інтересів науковця, на яку впливає його особистий семантичний простір поняття толерантності. Я бачу проблему у нестачі суто психологічної інформації про толерантність у рамках сучасного стану психологічної науки з об'єктивних позицій дослідників.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі проблеми толерантності в сучасній психологічній науці.

Поняття толерантності прийшло в усі науки, що її вивчають, з медицини. Воно було введене англійським імунологом П. Б. Медоваром і означало зниження або повну відсутність нормальної реакції на будь-який лікарський засіб або іншу речовину, що викликає прояв в організмі певних симптомів [6, с. 43]. Певно саме медичне походження поняття толерантності вплинуло на його побутове розуміння як сприйняття чогось, що має інакше походження чи характеристики, як свого власного та звичного. Толерантність не суто психологічне поняття, тому це ускладнює його розуміння у рамках психології.

Щодо одного з зарубіжних перших напрацювань про толерантність у психології слід відзначити книгу Г. У. Олпорта «Природа упередження», який вперше охарактеризував толерантний і інтолерантний типи особистості та звернув увагу дослідників на вивчення толерантності як психологічного феномена. Вчений називає толерантність особистісною характеристикою людини демократичного суспільства, що поєднує знання про себе, відповідальність, почуття гумору, автономність, здатність до емпатії. Г. У. Олпорт надає узагальнену характеристику толерантної особистості за низкою параметрів: орієнтація на себе; потреба у визначеності; відносно менша потреба в порядку; здатність до емпатії; прагнення до свободи, демократії; знання самого себе; відповідальність; захищеність [8, с. 16–17].

Наступним важливим кроком, який вплинув на розуміння толерантності в психології, є прийняття ЮНЕСКО Декларації принципів толерантності 16 листопада 1995 року, де толерантність визначається як «повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності; гармонія в різноманітті; перш за все активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини» [5, с. 57]. На міжнародному рівні у соціально-політичній площині ЮНЕСКО визначило, якою повинна бути толерантність у своїх проявах.

В сучасній психологічній науці багато уваги приділяється вивченню походження та значення терміна «толерантність» (О. Я. Шаюк, О. А. Чебикина, О. А. Белобрикіна, Л. М. Вшивцева, О. М. Кирилук, О. В. Пацукевич, І. Е. Тихомірова, А. А. Халілова, І. І. Крутькова, А. А. Томілін, С. І. Осіпова, А. І. Богданова, Г. Г. Кравцов, Таебех Нурі, Н. І. Кох, В. М. Золотухін, С. Н. Богатирева та інші). Дослідники звертають увагу на значення поняття в інших мовах, щоб звернути увагу на можливі культурні особливості змісту толерантності. Наприклад, в одній із наукових статей А. А. Халілова розглядає переклад поняття толерантності з латинської як «терпіння, терплячість, прийняття, добровільне перенесення страждань», з англій-

ської — «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ», з французької — «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів», з китайської — «дозволяти, допускати, виявляти великодушність по відношенню до інших», з арабської — «прощення, поблажливість, м'якість, співчуття, прихильність, терпіння... прихильність до інших», з персидської — «терпіння, терпимість, витривалість» [6, с. 88]. Дивлячись на різноманітні переклади, можна сказати, що толерантність характеризується амбівалентним розумінням її водночас як активного прийняття іншого, так і пасивної смиренності по відношенню до відмінностей (друге розуміння толерантності характерне російськомовному варіанту розуміння). Тобто дослідники толерантності стикаються з тим, що у повсякденному житті об'єкт їх дослідження схильні розуміти як терпимість, начебто пасивне допущення інакшості в навколишньому світі. Це дещо ускладнює методологічну розробку поняття.

Ми підтримуємо думку Д. О. Леонтьєва, що огляд і порівняння різних сенсів не приводить ні до якої визначеності поняття толерантності, тому що вони навіть не зіставляються між собою [3, с. 3]. Але психологу необхідно мати на увазі ці значення для загальної обізнаності.

Розглянемо різні визначення, компоненти, функції підходи, види і характеристики толерантності у зарубіжному та вітчизняному науковому просторі.

В зарубіжній психології склалися 3 основні підходи до дослідження толерантності: класичний, некласичний та проміжний. Згідно з класичним підходом толерантність містить в собі здатність дотримуватися власних переконань за умови прийняття права інших дотримуватися їхніх. Некласичний підхід підкреслює, що усі переконання, цінності, спосіб життя та світосприйняття кожного індивіда є рівноцінними. Автентична толерантність полягає у проміжній позиції між класичним і некласичним способами, тому що базується на повазі до різноманіття особистісних проявів [7, с. 149–158].

Крім того, в зарубіжній психології толерантність розглядається у соціально-психологічному та поведінковому аспектах [4, с. 315–320]. «Толерантність до невизначеності» спершу у зарубіжній психологічній науці досліджувалася (Е. Френкель-Брансвик ввела поняття, а С. Баднером була запропонована перша самостійна методика, спрямована на її діагностику) і визначалася толерантність до невизначеності як особистісна риса. Висловлюється ідея про те, що люди реагують на невизначеність (прагнуть її або уникають) на основі особистісних властивостей.

У пострадянському науковому просторі С. Л. Братченком була зроблена спроба структуризації підходів до розуміння толерантності:

- екзистенційно-гуманістичний: задля чого, заради чого суб'єкт діє толерантно, які цінності відстоює і який в цьому сенс для нього;
- диверсифікаційний: з яких компонентів складається толерантність (когнітивний, емоційний, поведінковий);
- особистісний: особистість носія толерантності як точка відліку для інших структурних компонентів толерантності;
- діалогічний: міжособистісна толерантність;
- фасилітативний: формування толерантності [2, с. 106–110].

Пізніше Г. Л. Бардієр вказав, що толерантність опосередковано пов'язана з психологічними захистами і копінг-стратегіями, внутрішнім конфліктом людини із зовнішнім середовищем [1, с. 29]. Також автор пов'язує толерантність із когнітивною психологією (когнітивний диссонанс Л. Фестінгера, соціальні установки, стереотипи), біхевіоризмом (прояви інтолерантної поведінки), гуманістичною психологією, звертає увагу на цінності та сенси, крос-культурною психологією та етнічною психологією (адаптація, ідентичність).

Д. О. Леонтьєв зробив спробу операціоналізувати поняття толерантності. В ході роботи він виділив типові помилки, що характерні для спроб визначити толерантність [3, с. 11–12]:

- ототожнення толерантності з терпимістю;
- ототожнення толерантності із позитивним відношенням прийняття — вона пов'язана із виключенням ненависті;
- ототожнення толерантності з байдужістю.

Виходячи з цього вчений характеризує толерантність як позицію визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних зі звичними своїми цінностями, поглядами, звичаями, незалежно від ступеня згоди з ними [3, с. 11–12]. Важливими індикаторами толерантності він вважає диспозиційну толерантність, внутрішні бар'єри для інтолерантних проявів, рівень напруженості у суспільстві, атрибутивні та нормативні схеми, циркулюючі у свідомості у формі текстів.

Тобто Д. О. Леонтьєв зміг об'єднати основні тенденції дослідження толерантності у типові помилки, сформулювати власне визначення толерантності та виділити ряд її індикаторів.

О. Г. Асмолов виділяє 3 основних аспекти толерантності: у зв'язку зі стійкістю, терпимістю і допустимістю [6, с. 36]. Він розуміє толерантність як визнання іншості; мистецтво жити з несхожим, прийняття іншого, спосіб вирішення конфліктів, норму сумісності. Тобто автор розуміє толерантність як прояв активності, що реалізується інтеракційно.

Г. У. Солдатова розуміє толерантність як готовність прийняти інших такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди [6, с. 36]. Низка вчених виділяють чотири основних ракурси толерантності: як психологічної стійкості, як системи позитивних установок, як сукупності індивідуальних якостей, як системи особистісних і групових цінностей. Також вони визначають толерантність як інтегральну характеристику індивіда, що демонструє його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нерво-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації й розвитку позитивних взаємин із собою й з навколишнім світом [8, с. 24]. Притримуючись інтегрального підходу до толерантності, Г. У. Солдатова об'єднує в носії толерантності різноманітні прояви толерантності.

У сучасній українській психології проблема толерантності представлена дослідниками М. М. Скрипником, В. М. Павленком, М. М. Мельничуком. Вони створили теоретико-психологічну модель толерантності як багаторівневої характеристики особистості, у якій виділили три основні

рівні організації суб'єкта толерантності: психофізіологічний (стриманість), психологічний (когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти) та соціально-психологічний (установки). Також ними були виділені інформаційна, розуміння, емотивна, регулятивна функції толерантності [9, с. 172].

Вчені знайшли своєрідну відповідь у психології багатоаспектності і багатокомпонентності толерантності у вигляді використання принципу системності.

Українськими психологами були запропоновані підходи до розуміння толерантності в сучасній психологічній науці: психофізіологічний (природна толерантність робить особистість адаптивною і стійкою), інтеракційний (взаємодія), диверсифікаційний (складність та багатоаспектність толерантності), особистісний (потреба і здатність індивіда бути толерантним), екзистенційно-гуманістичний (вибір людини), соціально-психологічний, ситуаційний (здатність адекватно оцінювати реальну ситуацію) [8, с. 45–48]. Основна їх ідея відображається у багаторівневій характеристиці толерантності: психофізіологічний рівень, індивідуально-психологічний рівень, соціально-психологічний рівень. Ними перелічується низка функцій толерантності: інформаційна, розуміння, емотивна, значеннева, регулятивна. Завдяки даній монографії узагальнюється існуюча інформація стосовно толерантності.

І. Б. Гриншпун розглядає два тлумачення толерантності: 1) як позначення індивідуальної властивості, що полягає в здатності до збереження саморегуляції при фрустраційних (реально чи потенційно) впливах середовища; 2) як позначення здатності до неагресивної поведінки по відношенню до іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого [6, с. 58]. Ці тлумачення відображають індивідуально-особистісний та поведінковий рівень.

О. Я. Шаюк було досліджено професійну толерантність у майбутніх економістів [10]. Проте ми звернули увагу на її теоретичну розробку поняття толерантності. Вона виділила ряд компонентів толерантності згідно з основними психологічними напрямками:

– екзистенційно-гуманістичний напрям використаний для аналізу мотиваційно-ціннісного компонента толерантності, де виділяється цінність поваги до людини;

– когнітивний напрям психології осмислює когнітивний компонент толерантності та визначає її як складну систему структурування у свідомості неоднорідних і суперечливих, соціально значущих об'єктів, що є причинами зміни особистісних уявлень, когнітивних сценаріїв, а також — виникнення атрибутів, смислових установок, станів когнітивного дисонансу, ефектів соціальної перцепції, актуалізації життєвих стереотипів;

– біхевіоризм в межах конативного компонента обґрунтовує толерантність як складну систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують увесь поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки;

– психоаналітичний напрям був пов'язаний із емоційно-вольовим компонентом толерантності, який визначає толерантність як складну систему

психологічних механізмів взаємодії людини з оточенням, що дозволяє їй одночасно зберегти свою цілісність і змінюватися відповідно до чинних вимог, збалансовує психологічну стійкість і мінливість, охоплює різноспрямовані захисні механізми особистості, копінг-стратегії;

– рефлексивний компонент толерантності означає здатність особистості до перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів і водночас спроможність до соціально унормованої поведінки і гуманних вчинків.

О. Я. Шаюк визначає толерантність як психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в діалектичному комплексі вищезазначених компонентів.

Оскільки вона досліджувала професійну толерантність — це привід перейти до розгляду основних видів толерантності, які виділяють у психологічній науці. К. Жмирова характеризує основні види толерантності, зважаючи на об'єкти, по відношенню до яких вона найчастіше виявляється як нетерпимість, а саме толерантність до:

- особистісних особливостей іншої людини (міжособистісна);
- інших поглядів, ідей, думок (інтелектуальна);
- іншого етносу (етнічна);
- іншої віри (конфесійна);
- іншої культури (міжкультурна);
- іншої статі (гендерна);
- іншої сексуальної орієнтації (сексуальна);
- іншого стану здоров'я (медична);
- іншого віку (вікова);
- іншої соціальної групи (соціальна).

Поодинокі дослідження здійснюються стосовно етнічної толерантності (Є. І. Шлягіна, А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова) і комунікативної толерантності (В. В. Бойко, М. Т. Громкова, В. М. Гришук, П. Ф. Комогорова, Л. І. Маленкова, А. В. Мудрика, Л. А. Ніколаєва, О. Б. Скрябіна, Г. П. Щедровицький, Л. П. Яцевич, С. В. Русакова).

Сьогодні багато уваги приділяється дослідженню розвитку, формуванню та вихованню толерантності у зв'язку з тим, що толерантність — важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості [8, с. 20]. Це зауваження наголошує на тому, що у процесі свого розвитку особистість удосконалює цю характеристику в собі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Наукова робота, мета якої полягала у теоретичному аналізі проблеми толерантності в сучасній психологічній науці, привела до наступних результатів:

- в межах науки психології проблема толерантності доволі молода;
- велика кількість теоретичних та практичних досліджень свідчить про її гостру актуальність;
- багатозначність поняття заважає порозумінню у науковому співтоваристві;
- у зарубіжній сучасній психології прояви толерантності схильні узагальнювати біполярно (наприклад, толерантність як вчинки і характеристика);

– виділяються підходи до розуміння толерантності, що мають підґрунтя у психологічних напрямках і сфері проявів толерантності (С. Л. Братченко: екзистенційно-гуманістичний, диверсифікаційний, особистісний, діалогічний, фасілітативний; О. Я. Шаюк: екзистенційно-гуманістичний, когнітивний, біхевіоризм, психоаналітичний, рефлексивний);

– вітчизняні сучасні психологи задля операціоналізації поняття толерантності створюють її компонентну структуру, виділяють функції, класифікують толерантність згідно з об'єктом, з яким особистість поводить себе толерантно.

Таким чином, проблема толерантності у сучасній психологічній науці актуальна вже більше ніж півстоліття, і за цей час зарубіжні та вітчизняні психологи дослідили у межах власних наукових інтересів різноманіття її проявів, багаторівневність та складність структури. На себе звертає увагу велика кількість прикладних досліджень стосовно зв'язку толерантності та певних особливостей проявів особистості і напрашується висновок про необхідність більш детальних емпірично доведених і теоретично обґрунтованих даних про толерантність в системі індивідуально-особистісних особливостей особистості. Ми вважаємо, що в перспективі необхідно об'єднати характеристики, що притаманні толерантній особистості, та покласти їх на основу комплексної методики діагностики толерантності.

Список використаних джерел і літератури

1. Бардьер Г. Л. Социальная психология толерантности : автореф. дис. ... докт. псих. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Г. Л. Бардьер. — Санкт-Петербург, 2007. — 46 с.
2. Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление. — Красноярск, 2003. — С. 104–117.
3. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия толерантность / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. — 2009. — № 5. — С. 3–16.
4. Оконешникова Н. Л. Проблема толерантности личности в современной зарубежной психологии / Н. Л. Оконешникова // Материалы Сибирского психологического форума. — Томск: Томск. гос. ун-т, 2004. — 862 с.
5. Риэрдон Б. Э. Толерантность — дорога к миру / Риэрдон Б. Э. — М. : Бонфи, 2001. — 303 с.
6. Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований : сборник научных статей / под научн. ред. М. В. Новикова, Н. В. Нижегородцевой. — Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. — 357 с.
7. Король Л. Д. Феномен толерантності: аналіз концептуальних підходів у площині зарубіжної психології / Л. Д. Король // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. — 2013. — Т. 18, вип. 22, ч. 2 — С. 149–158.
8. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук. — Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. — 244 с.
9. Скрипник В. М. Теоретико-психологічна модель толерантності як багаторівневої характеристики особистості / В. М. Скрипник, М. М. Павленко. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2011. — № 46. — С. 171–174.
10. Шаюк О. Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. Я. Шаюк. — Тернопіль, 2011. — 216 с.

REFERENCES

1. Bardiyer G. L. (2007) Sotsialnaya psikhologiya tolerantnosti [Social psychology tolerance] (PhD Thesis) (unpublished), St. Petersburg
2. Bratchenko S. L. (2003) Psikhologicheskiye osnovaniya issledovaniya tolerantnosti v obrazovanii [Psychological bases of tolerance studies in education]. Pedagogika razvitiya: klyuchevyye kompetentnosti i ikh stanovleniye, vol. 2, 104–117 pp.
3. Leontyev D. A. (2009) K operatsionalizatsii ponyatiya tolerantnost [To operationalize the concept of tolerance]. Voprosy psikhologii, vol. 5, 3–16 pp.
4. Okoneshnikova N. L. (2004) Problema tolerantnosti lichnosti v sovremennoy zarubezhnoy psikhologii [The problem of identity tolerance in modern foreign psychology]. Materialy Sibirskogo psikhologicheskogo foruma [Materials Siberian psychological offline]. Tomsk: Tomsk State University, 862 pp.
5. Rierdon B. E. (2001) Tolerantnost — doroga k miru [Tolerance — the road to peace]. Moscow: Bonfi, 303 pp.
6. Novikova M. V., Nizhegorodtseva N. V. (2011) Tolerantnost v sovremenном obshchestve: opyt mezhdistsiplinarynykh issledovaniy [Tolerance in modern society: the experience of interdisciplinary research]. Yaroslavl: Yaroslavl State Pedagogical University. (in Russian)
7. Korol L. D. (2013) Fenomen tolerantnosti analiz kontseptualnykh pidkhodiv u ploshchini zarubizhnoi psikhologii [The phenomenon of tolerance analysis of conceptual approaches to foreign psychology plane]. Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Seriya : Psikhologiya, vol. 22, no. 2, 149–158 pp.
8. Pavlenko V. M., Melnichuk M. M. (2014) Psikhologiya tolerantnosti osobistosti (na materialii doslidzhennya studentiv): monografiya [Psychology tolerance of the individual (based on research students): monograph]. Poltava: FOP Myron I. A., 244 pp.
9. Skripnik V. M., Pavlenko M. M. (2011) Teoretiko-psikhologichna model tolerantnosti yak bagatorivnevoi kharakteristik osobistosti [Theoretical psychological model of tolerance as a multi-personality characteristics]. Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Psikhologiya, no. 46, 171–174 pp.
10. Shayuk O. Y. (2011) Psikhologichni osoblivosti formuvannya profesiynoi tolerantnosti u maybutnikh ekonomistiv [Psychological features of professional formation of tolerance in future economists] (PhD Thesis) (unpublished), Ternopil

Цыбуркова Виктория Юрьевна

студентка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

Статья посвящена обзору и анализу состояния проблемы толерантности в современной психологической науке. Внимание уделялось зарубежным и отечественным работам. Показана проблема толерантности как междисциплинарного объекта исследования, на который влияет возможная односторонность сферы научных интересов психолога-исследователя. Было обнаружено, что молодая для психологии проблема уже накопила большой объем теоретических и прикладных исследований. Выявлена необходимость комплексного исследования проблемы толерантности.

Ключевые слова: толерантность, определение толерантности, компоненты толерантности, функции толерантности, виды толерантности.

Tsyburkova Victoriya

student, Odessa National Mechnikov University

THE PROBLEM OF TOLERANCE IN THE MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abstract

In my opinion there is a problem in the lack of purely psychological information on the topic of tolerance in the current state of the psychological science and the objective position of the researchers.

The purpose of this article is the analysis of the problem of tolerance in the modern psychological science.

This theoretical work shows that:

- the problem of tolerance in the psychological science is recent and underdeveloped;
- the increasing number of theoretical and practical studies shows its growing relevance;
- the disambiguation of the concept of tolerance hinders the agreement among the scientific community;
- the schools of the Western modern psychology tend to generalize bipolar manifestations of tolerance;
- the existence of the different approaches to this subject with their own rationale in different schools of psychology and the the scopes of the manifestation;
- the modern psychological schools of the CIS create a component structure, isolate the functions, classify tolerance according to the object, the tolerant attitude is given in order to operationalize the subject of tolerance.

Thus a substantial number of practical studies on the topic of tolerance was made and the result show the need of more empirically proven and theoretically substantial data on the topic of tolerance in the system of human personality. It may be necessary to combine the characteristics of a tolerant person as a base of a complex diagnostic methods of tolerance in the future.

Key words: tolerance, definition of tolerance, components of tolerance, functions of tolerance, types of tolerance.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2017

УДК 616.89:316.64

Уханова Анастасія Игоревна

старший преподаватель кафедры клинической психологии
Одесского национального университета им. И. И. Мечникова
pestrueva@ukr.net
ORCID 0000–0001–7419–4723

**АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ПСИХИЧЕСКОГО
ЗДОРОВЬЯ СТАРШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

Статья представляет собой эмпирическое исследование, которое было проведено для изучения феномена агрессивного поведения в контексте психического здоровья подростков. С помощью опросника SEYLE были исследованы ученики возрастом от двенадцати до восемнадцати лет десяти школ города Одессы, Украина (n = 589). Установлено что девочки чаще были замечены в эмоциональных, а мальчики в физических проявлениях агрессии. Было отмечено, что подростки с высоким уровнем родительского участия реже отмечали у себя проявления агрессивного поведения. Установлена прямо пропорциональная связь между низким социоэкономическим статусом, буллингом, плохим самочувствием, интернет-зависимостью и агрессивным поведением старшеклассников. Обнаружено, что подростки, сообщавшие об агрессивных проявлениях, чаще замечали у себя наличие психосоматических нарушений, были более склонными к рисковому и суицидальному поведению.

Ключевые слова: подростки, агрессивное поведение, психическое здоровье, родительское участие.

Постановка проблемы. Агрессивные проявления учащихся подросткового возраста рассматриваются психологами и педагогами как одна из основных причин осложнений, возникающих в учебно-воспитательном процессе. Особенно характерны они для межличностных отношений между педагогами и учениками, между самими учащимися и порождают различного рода деструктивные проявления — от прямых или косвенных угроз к агрессивным действиям. Основная особенность старшего подросткового возраста — это яркое проявление свойств индивидуальности и неповторимости личности, активизация процесса самоактуализации [3].

Проблема насильственного поведения в ученической среде сегодня волнует не только ученых и педагогов, но и всю общественность в целом. Результаты опроса 59293 школьников, проведенного Управлением координации правовой работы и правового образования Министерства юстиции в 10 регионах Украины показали, что жертвой или свидетелем физического насилия на улице стал 13221 ребенок; моральному и сексуальному насилию подверглись 15 347 и 301 несовершеннолетних; почти половина опрошенных признались, что страдают от издевательств сверстников. Большинство школьников признают необходимость помощи родителей или специалистов (психолога 8242 человек, медиков 4315 человек, юристов 14751 человек) [4].

В таком сложном процессе, как проявление агрессии у ребенка, играть свою роль может множество факторов. Влияние могут оказывать семья, отношения со сверстниками, наглядные примеры из окружения, а также то, что ребенок воспринимает из средств массовой информации [2].

Проблема насилия на современном этапе развития общества требует особого внимания. Несмотря на распространенность этого явления в явной и скрытой формах, высокая степень латентности и укорененность культурных стереотипов, результат негативных последствий насилия трудно предсказать. Насилие вызывает огромные экономические убытки, приводит к потере его жертвами свободы самоопределения, достоинства, здоровья и жизни. В образовательной среде оно провоцирует физические травмы, влияет на психическое здоровье учащихся, мешает их учебе и самореализации [1].

Предпосылками к агрессивному поведению подростков могут быть: биологическая уязвимость; противоречия в воспитательном процессе, такие как вседозволенность или жесткая дисциплина; легкий доступ к оружию; подверженность насилию. Агрессивное поведение редко появляется спонтанно, оно обычно имеет длинный развивающийся путь. В некоторых случаях прогрессирование агрессивного поведения может быть реакцией на стресс, и человек может не реагировать таким же образом в обычное время. Тем не менее, обычно существует сильная непрерывность насилия между детством, юности и взрослой жизни [8].

Дети, которые вовлекаются в драки, чаще сообщают о неудовлетворенности жизнью, плохих взаимоотношениях с семьей и сверстниками [6] и отрицательном восприятии школы [13].

Таким образом, дальнейшее многостороннее изучение агрессивного поведения позволит расширить спектр характерных особенностей жизни подростка и его психического здоровья, с которыми агрессивное поведение может быть взаимосвязано.

Таким образом, *целью статьи* являлось изучение агрессивного поведения старших школьников в контексте психического здоровья.

Результаты исследования. Общая выборка исследования составила 589 человек. Исследование проводилось в 10 средних учебных заведениях города Одессы. Были охвачены учебные заведения различных типов: общеобразовательные школы (ООШ), гимназия, лицей, колледж и школа-интернат. Работа выполнялась в рамках Шведско-Украинского проекта по изучению психического здоровья подростков (рук. проф. В. А. Розанов) в сотрудничестве с Шведским национальным центром суицидологических исследований (рук. проф. Д. Вассерман) при поддержке Шведского института (Swedish Institute). Средний возраст респондентов составил 14,866 лет ($SD= 1,107$ лет). Методическим обеспечением исследования являлся Комплексный опросник состояния психического здоровья и стиля жизни личности, разработанный для целей Европейского исследования SEYLE (Saving and Empowering Young Lives in Europe) [14].

На первом этапе исследования нами были проанализированы следующие пункты опросника SEYLE, касающиеся агрессивного поведения подростков: «Я злюсь и часто теряю самообладание», «Я много дерусь. Я могу

заставить других людей делать то, что я хочу», «В течение последних 12 месяцев я вступал в драку», «Я был инициатором драки». Ниже приводится частотный анализ данных пунктов.

На вопрос «Я злюсь и часто теряю самообладание» были получены следующие ответы: 12,1 % подростков согласились с этим утверждением, 37,9 % испытуемых сказали, что это утверждение в некоторой степени соответствует действительности и 50,0 % не отмечали у себя такое поведение. Согласились с утверждением «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» 6,2 % испытуемых, то что это частично верно, ответили 25,2 % респондентов и 68,6 % дали отрицательный ответ на это утверждение. На вопрос, касающийся вступления в драку в течение последнего года, 31,9 % школьников ответили утвердительно, 68,1 % — отметили, что они не вступали в драку в течение последних 12 месяцев. На рисунке мы можем увидеть распределение частот вступления в драку среди подростков в течение последнего года. Были инициаторами драки 25,9 % старшекласников и 74,1 % не были инициаторами драки.

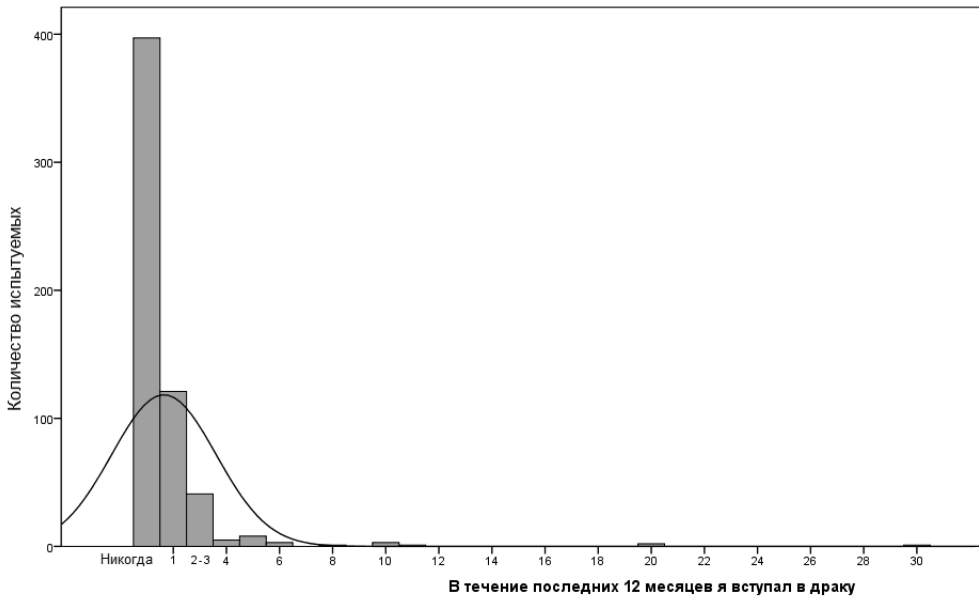


Рис. Распределение частот вступления в драку среди подростков

При анализе использовались следующие коэффициенты ассоциации: для оценки взаимосвязи между двумя номинальными переменными — критерий Крамера (V), для оценки взаимосвязей между двумя порядковыми и порядковой и номинальной переменными — критерий Сомерса (d) и для оценки взаимосвязи между интервальной и порядковой величинами использовался критерий Кендалла (τ_b), для оценки взаимосвязи номинальной и интервальной переменной проводился однофакторный дисперсионный анализ и рассчитывался показатель Эта (η).

В исследовании изучались следующие параметры в рамках опросника SEYLE: социодемографические показатели испытуемых (пол, возраст, количество сиблингов, порядок рождения, тип учебного заведения); наличие хронических заболеваний; актуальная субъективная оценка самочувствия; общий балл депрессии Бека, курение и употребление алкоголя, наркотиков родителями, родительское участие, рисковое поведение, суицидальные тенденции и интернет-зависимость подростков. Была исследована взаимосвязь этих параметров с агрессивным поведением испытуемых.

Данное исследование является продолжением работы [11].

На первом этапе нами была проанализирована взаимосвязь социально-демографических факторов с агрессивным поведением подростков.

Статистически значимая связь была установлена между утверждением «Я злюсь и часто теряю самообладание» и возрастом испытуемых ($d = 0,177$; $p < 0,001$). Чаще о таком поведении сообщали дети более старшего возраста.

Утверждение «Я злюсь и часто теряю самообладание» оказалось статистически значимо связано с полом испытуемых ($V=0,123$; $p < 0,01$). Девочки соглашались с этим утверждением чаще, чем мальчики. Эти данные подтверждаются и другими исследованиями [12; 5] и свидетельствуют о том, что девочки реже участвуют в физическом насилии и что по мере взросления чаще обращаются к эмоциональным и словесным формам насилия по сравнению с физическим насилием.

Также нами была обнаружена статистически значимая связь между утверждением «Я злюсь и часто теряю самообладание» и типом учебного заведения ($V=0,107$; $p < 0,05$). Дети, которые обучаются в школах закрытого типа, чаще обнаруживают у себя такое поведение.

Статистически значимых связей между возрастом респондентов и вступлением в драку в течение последнего года нами выявлено не было.

Установлена была статистически значимая связь вступления в драку в течение последнего года с полом респондентов ($d = -0,335$; $p < 0,001$). Чаще о таком происшествии сообщали лица мужского пола. Ни разу не вступали в драку в течение последнего года 34,5 % мальчиков и 65,5 % девочек. Такую же тенденцию мы можем заметить в исследовании Зан-Вакслера, в котором говорится о том, что около 25 % мальчиков и 7 % девочек сообщили о том, что за последний год они участвовали в драках не менее трех раз. Наблюдаемые гендерные различия показывают, что во всех странах, в которых проводилось исследование, и в каждой возрастной группе мальчики участвуют в драках в три раза чаще, чем девочки [15]. Исполнительное функционирование (когнитивный процесс, регулирующий способность индивидуума организовывать мышление и деятельность, приоритизировать задачи, эффективно подходить к использованию времени и принимать решения) может являться объяснением наблюдаемых гендерных и возрастных различий, но в литературе нет единого мнения относительно связи между недостаточно развитыми навыками исполнительного функционирования и участием в действиях, сопряженных с риском [9]. Эти различия можно также отнести на счет того, что различные куль-

турные и социальные традиции могут по-разному воспринимать участие в драках мальчиков и девочек, а также на счет биологических различий, связанных с уровнями тестостерона и сопряженной с этим большей агрессивностью у мальчиков [7].

Нами было обнаружено статистически значимое влияние типа учебного заведения на вступление в драку в течение последних 12 месяцев ($d = 0,215$; $p < 0,05$). Школьники, обучающиеся в учебных заведениях закрытого типа, сообщали о драках чаще.

В ходе исследования нами была выявлена прямо пропорциональная статистически значимая связь между вступлением в драку в течение последнего года и количеством сиблингов ($\tau_b = 0,107$, $p < 0,01$). В семьях с большим количеством сиблингов драки в течение последних 12 месяцев случались чаще.

Статистически значимых взаимосвязей между порядком рождения и агрессивным поведением подростков установлено не было.

На следующем этапе была изучена взаимосвязь агрессивного поведения с факторами социальной среды.

Установлено статистически значимое влияние интегрального показателя родительского участия на следующие утверждения: «Я злюсь и часто теряю самообладание» (коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,059); «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» (коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,016); «Я был инициатором драки» (коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,098).

Подростки с высоким уровнем родительского участия реже отмечали у себя вышеперечисленные проявления агрессивного поведения. Низкий уровень родительского участия в жизни детей — особенность родительского поведения, связанная с повышенным риском появления проблем с агрессивным поведением подростков [10].

Таблица

Влияние родительского участия на проявление агрессивного поведения у старших школьников

Зависимая переменная	Оценка	Критерий Вальда	
		W	p
Я злюсь и часто теряю самообладание	-0,131	27,302	<0,001
Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу	-0,073	7,445	< 0,01
Я был инициатором драки	0,184	12,271	< 0,001

Обнаружено статистически значимое влияние буллинга на агрессию подростков. Дети, которые подвергались физическому буллингу (коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,009) и психологическому буллингу (коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,008), чаще вступали драки в течение последнего года ($B = 0,583$; $W = 5,027$; $p < 0,05$), ($B = 0,114$; $W = 3,847$; $p < 0,05$).

Затем нами была проанализирована взаимосвязь агрессивного поведения и социоэкономических факторов.

Для девочек в нескольких странах установлена значимая зависимость между низкими уровнями достатка семьи и повышенной распространенностью драк, тогда как также в небольшом числе стран распространенность драк выше среди мальчиков из семей с более высоким достатком. За редкими исключениями эти различия обычно составляли 10 % или менее.

Статистически значимых связей между сменой места жительства и агрессивным поведением подростков установлено не было. Однако обнаружено статистически значимое влияние отношения подростков к переезду на такое проявление агрессивного поведения, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($d = 0,175$; $p < 0,01$). Дети, на которых переезд сказался положительно, реже отмечали у себя такую проблему.

Установлено статистически значимое влияние изменения финансового положения родителей на следующие виды агрессивного поведения: «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($V=0,132$; $p < 0,01$) и «Я был инициатором драки» ($V=0,217$; $p < 0,01$). Чаще заявляли о таких проявлениях агрессии те подростки, которые столкнулись с изменениями в материальной сфере.

Прямо пропорциональные связи были выявлены между таким видом агрессивного поведения, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» с утверждениями «В течение последнего года кто-либо из родителей терял работу» ($V=0,123$; $p < 0,05$) и «Моим родителям тяжело сводить концы с концами» ($d = -0,101$; $p < 0,05$).

Чаще с таким утверждением, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» соглашались те испытуемые, которые столкнулись с кражей личного имущества ($V=0,103$; $p < 0,05$).

Обнаружена прямо пропорциональная связь сложностей с поиском замены поломанным вещам с утверждением о вступлении в драку в течение последних 12 месяцев ($d = -0,091$; $p < 0,05$).

В ходе исследования нами было также выявлено статистически значимое прямо пропорциональное влияние интернет-зависимости на такие виды агрессивного поведения: «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($B = -0,145$; $W = 9,861$; $p < 0,01$). Коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,021. Также интернет-зависимость прямо пропорционально влияла на утверждение «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» ($B = -0,146$; $W = 8,719$; $p < 0,01$). Коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,019.

Также чаще с утверждением «В течение последнего года я вступал в драку» ($B = -0,150$; $W = 9,545$; $p < 0,01$) соглашались подростки, зависящие от интернета. Коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,019.

Обратно пропорциональная связь была выявлена между самочувствием старшеклассников и утверждением «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($B = -0,147$; $W = 64,236$; $p < 0,001$). Коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся 0,143.

Статистически значимых связей между хроническими заболеваниями старшеклассников и агрессивным поведением установлено не было.

В результате анализа вопроса о курении родителей прямо пропорциональная связь была установлена с утверждением о вступлении в драку в течение последнего года ($d = 0,091$; $p < 0,05$).

Употребление алкоголя родителями оказало статистически значимое влияние на такие виды агрессивного поведения, как: «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($d = 0,174$; $p < 0,001$), «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» ($d = 0,085$; $p < 0,05$), «Я был инициатором драки» ($d = -0,110$; $p < 0,05$).

Статистически значимое влияние общего балла шкалы депрессии Бека было установлено только по отношению к такому виду агрессивного поведения, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($B = 0,102$; $W = 84,535$; $p < 0,001$). Коэффициент детерминации Нагелькерке для данной модели равнялся $0,192$.

На следующем этапе исследования нами было проанализировано влияние агрессии на рисковое поведение. Статистически значимое влияние некоторых видов рискового поведения было установлено по отношению к нижеследующим пунктам агрессивного поведения подростков.

Чаще о таком виде рискового поведения, как езда с водителем, который управлял транспортным средством в нетрезвом состоянии, заявляли дети, отметившие такие проявления агрессии, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($V=0,118$; $p < 0,05$), «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» ($V=0,160$; $p < 0,001$), а также те подростки, которые заявляли о вступлении в драку ($d = -0,072$; $p < 0,05$) и выступали инициаторами драки ($V=0,224$; $p < 0,001$).

Прямо пропорциональная статистически значимая связь установлена между частотой вступления в драку и катанием на роликовых коньках по проезжей части и без шлема ($d = -0,104$; $p < 0,01$).

Старшеклассники отметившие у себя такое агрессивное проявление, как «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» ($V=0,125$; $p < 0,01$), а также те, которые чаще вступали в драку ($d = -0,067$; $p < 0,01$) с большей степенью вероятности обнаруживали у себя такой вид рискового поведения, как катание по проезжей части зацепившись сзади за автобус.

Старшеклассники, которые отмечали у себя следующие виды агрессивного поведения: «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($V=0,197$; $p < 0,001$), «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» ($V=0,205$; $p < 0,001$), а также те подростки, которые заявляли о вступлении в драку ($d = -0,210$; $p < 0,001$) и выступали инициаторами драки ($V=0,161$; $p < 0,05$).

В результате исследования влияния агрессии на психосоматику нами были получены следующие данные: респонденты, которые заявляли о таких проявлениях агрессии, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($d = 0,382$; $p < 0,001$), «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу», ($d = 0,129$; $p < 0,05$), «Я был инициатором

драки» ($\eta = 0,116$; $p < 0,05$) чаще отмечали у себя психосоматические нарушения.

Затем нами было изучено влияние агрессии на суицидальные тенденции подростков. Статистически значимое влияние было установлено в отношении следующих суицидальных проявлений.

Дети, которые соглашались с пунктом «Я злюсь и часто теряю самообладание», чаще отмечали отсутствие смысла жизни ($V=0,197$; $p < 0,001$) и чаще заявляли о наличии суицидальных планов ($V=0,188$; $p < 0,001$).

Обнаружено также статистически значимое влияние таких агрессивных проявлений, как «Я злюсь и часто теряю самообладание» ($V=0,243$; $p < 0,001$) и «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» ($V=0,137$; $p < 0,01$) на наличие мыслей о суициде.

Статистически значимым является влияние утверждений «Я злюсь и часто теряю самообладание» и «Я много дерусь. Я могу заставить других людей делать то, что я хочу» на наличие фантазий о самоубийстве ($d = 0,219$; $p < 0,001$); ($d = 0,164$; $p < 0,001$) и на композитный показатель суицидальности ($d = 0,265$; $p < 0,001$) и ($d = 0,156$; $p < 0,001$) соответственно.

Установлено также статистически значимое влияние такого вида агрессивного поведения, как «Я был инициатором драки» на суицидальные попытки подростков ($V=0,166$; $p < 0,05$).

Выводы и перспективы дальнейшего исследования. В результате исследования учащихся средних школ города Одессы был изучен феномен агрессивного поведения в контексте психического здоровья старших школьников. В исследовании изучались следующие параметры в рамках опросника SEYLE: социодемографические показатели испытуемых (пол, возраст, количество сиблингов, порядок рождения, тип учебного заведения); наличие хронических заболеваний; актуальная субъективная оценка самочувствия; общий балл депрессии Бека, курение и употребление алкоголя родителями, родительское участие, рисковое поведение, суицидальные тенденции и интернет-зависимость подростков. Была исследована взаимосвязь этих параметров с агрессивным поведением испытуемых.

Данное исследование является продолжением работ, выполненных в рамках программы изучения психического здоровья подростков.

Таким образом, нами было установлено, что девочки чаще были замечены в эмоциональных проявлениях агрессии, в то время как мальчики отдавали предпочтение физическим. Также нами было отмечено, что подростки с высоким уровнем родительского участия реже отмечали у себя проявления агрессивного поведения. Установлена прямо пропорциональная связь между низким социоэкономическим статусом, буллингом, плохим самочувствием, интернет-зависимостью и агрессивным поведением старшеклассников. Обнаружено, что подростки, сообщавшие об агрессивных проявлениях, чаще замечали у себя наличие психосоматических нарушений, были более склонными к рисковому и суицидальному поведению. Результаты данного исследования могут быть использованы в педагогической и психологической практике для формирования здорового поведения у подростков.

Список использованных источников и литературы

1. Вихор С. Прояви та причини насилля в освітньому середовищі // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 квіт. 2014 р.). — Тернопіль : Стереарт, 2014. — С. 147–150.
2. Вороб'єв Р. Причини та передумови шкільного насилля // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 квіт. 2014 р.). — Тернопіль : Стереарт, 2014. — С. 151–152.
3. Ляц О. П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів / О. П. Ляц. — Київ, 2006. — 23 с.
4. Чернякова А. Педагогічні стратегії запобігання та подолання насильства в загальноосвітніх школах : досвід США : [навчально-методичний посібник для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка»] / А. Чернякова. — Суми: Видавництво Вінниченко Микола Дмитрович, 2010. — 246 с.
5. Dukes R. L., Stein J. A., Zane J. I. Gender differences in the relative impact of physical and relational bullying on adolescent injury and weapon carrying // *Journal of School Psychology*. — 2010. — 48(6). — 511–532.
6. Laufer A., Harel Y. The role of family, peers and school perceptions in predicting involvement in youth violence // *International Journal of Adolescent Medicine and Health*. — 2003. — 15(3). — 235–244.
7. Pickett W. et al. HBSC Violence and Injuries Writing Group. Cross-national study of fighting and weapon carrying as determinants of adolescent injury // *Pediatrics*. — 2005. — 116(6). — 855–863.
8. Rappaport N., Thomas C. Resent research findings on aggressive and violent behavior in youth: Implications for clinical assessment and intervention // *Journal of adolescent health*. — 2004. — 35. — 260–277.
9. Romer D. et al. Does adolescent risk taking imply weak executive function? A prospective study of relations between working memory performance, impulsivity, and risk taking in early adolescence // *Developmental Science*. — 2011. — 14(5). — 1119–1133.
10. Rothbaum F., Weisz J. R. Parental care giving and child externalizing behavior in non-clinical samples: A meta-analysis // *Psychological Bulletin*. — 1994. — 116. — 55–74.
11. Rozanov V. A., Ukhanova A. I., Rakhimkulova A. V. Meaning in life — relation to mental health indicators, self-perception, suicidal thoughts and attempts in adolescents // 15th European symposium on suicide and suicidal behavior Abstract Book (Tallinn, 27. — 30.08.2014). — P. 147–147.
12. Sosin D. M. et al. Fighting as a marker for multiple problem behaviors in adolescents // *Journal of Adolescent Health*. — 1995. — 16(3). — 209–215.
13. Sousa S. et al. Violence in adolescents: social and behavioural factors // *Gaceta Sanitaria*. — 2010. — 24(1). — 47–52.
14. Wasserman D. Saving and Empowering Young Lives in Europe (SEYLE): a randomized controlled trial / D. Wasserman, V. Carli, C. Wasserman et al. // *BMC Public Health*. — 2010 — No. 10. — P. 192–206.
15. Zahn-Waxler C. et al. Young children's representations of conflict and distress: a longitudinal study of boys and girls with disruptive behavior problems // *Development and Psychopathology*. — 2008. — 20(1). — 99–119.

REFERENCES

1. Vihor, S. (2014). Projavi ta prichini nasillja v osvitn'omu seredovishhi [Manifestations and causes of violence in the educational environment]. Proceedings from The childhood without violence: community, school and family in protecting the rights of children 14': Mezhdunarodnaia nauchno- prakticheskaiia konferentsiia (29–30 kvit. 2014 hoda) — International Scientific and Practical Conference. (pp. 147–150). Ternopil: Stereoart [in Russian].
2. Vorob'ev, R. (2014). Prichini ta peredumovi shkil'nogo nasillja [Causes and prerequisites of school violence]. Proceedings from The childhood without violence: community, school and family in protecting the rights of children 14': Mezhdunarodnaia nauchno- prakticheskaiia

- konferentsiia (29–30 kvit. 2014 hoda) — International Scientific and Practical Conference. (pp. 151–152). Ternopil: Stereoart [in Russian].
3. Ljashh, O. P. (2006). Psihologichna profilaktika agresivnih projaviv v uchniv profesijno-technichnih navchal'nih zakladiv [Psychological prevention of aggressive manifestations in vocational-technical schools]. Kyiv [in Russian].
 4. Chernjakova, A. (2010). Pedagogichni strategii zapobigannja ta podolannja nasil'stva v zagal'noosvitnih shkolah : dosvid SShA [Teaching strategies to prevent and combat violence in schools: the US experience]. Sumy: Vidavnistvo Vinnichenko Mikola Dmitrovich [in Russian].
 5. Dukes RL, Stein JA, Zane JI. Gender differences in the relative impact of physical and relational bullying on adolescent injury and weapon carrying. *Journal of School Psychology*, 2010, 48(6):511–532.
 6. Laufer A, Harel Y. The role of family, peers and school perceptions in predicting involvement in youth violence. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 2003, 15(3):235–244.
 7. Pickett W et al., HBSC Violence and Injuries Writing Group. Cross-national study of fighting and weapon carrying as determinants of adolescent injury. *Pediatrics*, 2005, 116(6):855–863.
 8. Rappaport N., THOMAS C. Resent research findings on aggressive and violent behavior in youth: Implications for clinical assessment and intervention / *Journal of adolescent health*, 2004;35:260–277.
 9. Romer D et al. Does adolescent risk taking imply weak executive function? A prospective study of relations between working memory performance, impulsivity, and risk taking in early adolescence. *Developmental Science*, 2011, 14(5):1119–1133.
 10. Rothbaum F, Weisz JR. Parental care giving and child externalizing behavior in non-clinical samples: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. 1994;116:55–74.
 11. Rozanov V. A., Ukhanova A. I, Rakhimkulova A. V. Meaning in life — relation to mental health indicators, self-perception, suicidal thoughts and attempts in adolescents. In.:15th European symposium on suicide and suicidal behavior Abstract Book (Tallinn, 27. — 30.08.2014). — P. 147–147.
 12. Sosin DM et al. Fighting as a marker for multiple problem behaviors in adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 1995, 16(3):209–215.
 13. Sousa S et al. Violence in adolescents: social and behavioural factors. *Gaceta Sanitaria*, 2010, 24(1):47–52.
 14. Wasserman D. Saving and Empowering Young Lives in Europe (SEYLE): a randomized controlled trial / D. Wasserman, V. Carli, C. Wasserman et al. // *BMC Public Health*. — 2010 — No. 10. — P. 192–206.
 15. Zahn-Waxler C et al. Young children's representations of conflict and distress: a longitudinal study of boys and girls with disruptive behavior problems. *Development and Psychopathology*, 2008, 20(1):99–119.

Уханова Анастасія Ігорівна

старший викладач кафедри клінічної психології
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

Резюме

Стаття являє собою емпіричне дослідження, яке було проведено для вивчення феномена агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я підлітків. За допомогою опитувальника SEYLE були досліджені учні віком від дванадцяти до вісімнадцяти років десяти шкіл міста Одеси, Україна (n = 589). Встановлено, що дівчатка частіше були помічені в емоційних, а хлопчики в фізичних проявах агресії. Було відзначено, що підлітки з високим рівнем батьківської участі рідше відзна-

чали у себе прояви агресивної поведінки. Встановлено прямо пропорційний зв'язок між низьким соціоекономічним статусом, буллінгом, поганим самопочуттям, інтернет-залежністю і агресивною поведінкою старшокласників. Виявлено, що підлітки, які повідомляли про агресивні прояви, частіше помічали у себе наявність психосоматичних порушень, були більш схильними до ризикової і суїцидальної поведінки.

Ключові слова: підлітки, агресивна поведінка, психічне здоров'я, батьківська участь.

Ukhanova Anastasiya

Senior Lecturer of the Department of Clinical Psychology,
Odessa I. I. Mechnikov National University

**AGGRESSIVE BEHAVIOR IN THE CONTEXT OF MENTAL HEALTH
OF UKRAINIAN ADOLESCENTS**

Abstract

The paper presents the empirical study which was carried out to study the phenomenon of aggressive behavior in the context of adolescents' mental health. Analysis of the literature showed that in spite of relevance and active learning the problem of aggressive behavior among adolescents in other European countries, there are no sufficient data about the relationship between the aggressive behavior and various indicators of mental health of adolescents in Ukraine.

The study was conducted in secondary schools in the city of Odessa (of 10 secondary schools). Were covered different types of schools: public schools, gymnasium, lyceum, college and boarding school. The study was performed as part of the Swedish-Ukrainian project to study the mental health of adolescents (hands. Prof. Rozanov VA) in collaboration with the Swedish National Research Centre (hands. Prof. D. Wasserman), supported by the Swedish Institute (Swedish Institute). The average age of respondents was 14,866 years (SD = 1,107 years). SEYLE inventory was administrated to the Ukrainian adolescents.

It was determined that girls were more often seen in the emotional, and the boys in the physical manifestations of aggression. Adolescents with a high level of parental involvement rarely mentioned their aggressive behavior. A direct proportional relationship between low socio-economic status, bullying, Internet addiction and aggressive behavior of students. It was found that adolescents who reported on the aggressive behavior often noticed psychosomatic disorders, risk and suicidal behavior.

Key words: adolescents, aggressive behavior, mental health, parental involvement.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017

УДК 159.923

Богач Олена Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету
e.bogach@mail.ru
ORCID 0000–0002–6988–6394

**ОСОБЛИВОСТІ ТА ЧИННИКИ АКТИВНОСТІ СУБ'ЄКТА
В СИТУАЦІЯХ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ**

Стаття присвячена питанням детермінуючих чинників активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору. Особливостями вирішення ситуацій морального вибору є поєднання смислової та процесуальної сторін. Смыслову сторону прийняття рішення утворює сукупність ціннісно-смыслових домінант, у межах яких особистість виявляє певну особистісну готовність до розв'язання протиріччя ціннісного конфлікту ситуації, у яку потрапляє. Процесуальна сторона забезпечує структурну повноцінність рішення, відбиває особливості проходження особистістю певних його етапів. Процесуальна сторона є важливим фактором для реалізації смислової, оскільки головним чинником впливу на рішення виступають суб'єктні ресурси, які *ґрунтуються на інтегративному поєднанні* когнітивного (етичні знання, світоглядні моральні уявлення, моральна рефлексія), емоційно-ціннісного (моральні почуття й цінності) та поведінкового (саморегуляція і моральні дії) компонентів моральної свідомості особистості.

Ключові слова: ситуація морального вибору, активність, суб'єкт, процес прийняття рішення.

Постановка проблеми. Прийняття моральних рішень особистістю в сучасних умовах трансформації усталених цінностей та орієнтирів набуває виняткової важливості. Життєва практика засвідчує, що людина не завжди виявляється здатною адекватно взаємодіяти із суперечливими зовнішніми умовами та обставинами життя, тому здійснює вибори, які часто не узгоджуються з її власною системою цінностей, або уникає їх, перекладаючи відповідальність на інших.

Визначення ситуації морального вибору як цілісної системи, що складається на основі взаємодії зовнішніх умов, психічного стану суб'єкта та його внутрішнього реагування на обставини, потребує додаткового розгляду активності особистості як суб'єкта моральної діяльності, завдяки чому вона набуває спроможності виходити за межі ситуаційних умов і обставин, бачити максимум альтернатив, а за необхідності й конструювати їх, виявляти власну компетентність під час морального вибору. Аналіз детермінуючих чинників активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору є *метою статті*.

Результати дослідження. Значний внесок у дослідження вчинкової активності суб'єкта зробили К. Абульханова-Славська, Ф. Василюк, І. Маноха, В. Роменець, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Чернобровкін та ін. [1; 3;

6; 8; 9; 10]. Концептуальні погляди науковців лягли в основу виділення основних аспектів активності суб'єкта з урахуванням смислової та процесуальної сторін рішення.

Потрапляючи в ситуацію морального вибору, кожна особистість постає перед викликом зовнішніх обставин вчинити так або інакше. Тому *першим моментом активності є ціннісно-смилова репрезентація умов ситуації у свідомості особистості та подолання залежності від них*. Складність ініціювання активності на цьому етапі полягає в адекватному розумінні смислу умов, що містить ціннісне протиріччя морального конфлікту й визначає сутність проблеми. Завдяки актуалізації системи особистісних цінностей та смислів відбувається наповнення ситуації певним індивідуальним змістом. За визначенням Ю. Гіппенрейтер, влада цінності є такою, що «нею відносно легко може бути відмовлено невідповідному наміру» [4, с. 19–21].

Подолання особистістю залежності від умов ситуації відбувається шляхом перетворення її власних позицій або внесення змін у саму ситуацію, її напрям, що дає змогу отримати свободу, діючи в конкретних умовах ситуації. На думку В. Татенка, активність на цьому етапі рішення полягає в тому, щоб свобода «від» була трансформована у свободу «для», завдяки чому вчинок набуває своєї природної якості — служити потребі саморозвитку особистості в усіх її проявах [7]. Навіть соціальна обумовленість обставин ситуації, що задає характер об'єктивних можливостей вчиняти так або інакше, не чинить на суб'єкта вибору остаточного впливу. Діючи від власного «Я», особистість або пасивно прилаштовується до обставин, або активно впливає на них. Можливість самостійно та добровільно вчиняти згідно з власними переконаннями та особистісною відповідальністю виступає суб'єктивною стороною свободи в ситуаціях морального вибору. Досягнення незалежності від умов ситуації «визначається не грою стихійних сил — внутрішніх і зовнішніх, а активністю суб'єкта як того, хто своєю свідомою волею, поєднаною з почуттям відповідальності, ураховуючи ситуацію, оголошує врешті-решт «переможця» в боротьбі мотивів, віддаючи перевагу тому, що сприяє розвитку, і відкидаючи те, що йому заважає» [8, с. 169].

Право суб'єкта визначитися в тому, як використати отриману свободу, є наступною ознакою його активності. Обираючи один із варіантів вчинку або навіть уникаючи його, особистість виявляє свою моральну сутність. На думку К. Абульханової-Славської, тільки внутрішня діалектика, боротьба мотивів, діалог із собою дають людині за всієї складності зовнішнього життя почуття внутрішньої свободи, звичку й здатність вчиняти на основі внутрішніх стимулів, з чим і пов'язане усвідомлення себе як суб'єкта, здатного змінювати хід подій [1, с. 163].

Мотивація саморозвитку суб'єкта, що пов'язує ціннісні протиставлення, актуалізує відповідну внутрішню потребу, що трансформується ним у певну мету, визначення якої передбачає вирішення ціннісної дилеми між «Я хочу» та «Я повинен, зобов'язаний». Процес визначення мети логічно завершується актуалізацією проблеми засобів, необхідних для її реалізації. Як зазначає В. Чернобровкін, успіх пошуку рішення на цій стадії

тісно пов'язується з можливостями використання суб'єктом минулого досвіду, набутих етичних знань, спроможністю їх переносу в нові умови [10, с. 181]. Обираючи певну альтернативу рішення, суб'єкт повинен ураховувати той факт, що засіб реалізації морального рішення має бути однієї природи з його метою — визначатися гуманістичною спрямованістю. За інших умов мета може бути як дискредитована, так і не досягнута, тобто мотив дії не співпадає з її результатом. Ще Демокрит зазначав, що у людей зло виходить із добра, коли вони не вміють належним чином користуватися добром. Отже, *вибір моральних за своєю суттю засобів для досягнення мети моральної діяльності є ще однією ознакою активності суб'єкта в ситуації морального вибору.*

Коли мета свідомо визначена суб'єктом та обрані відповідні їй засоби, з урахуванням рівня особистісного оволодіння ними й особливостей умов і обставин конкретної ситуації, у яких відбуватиметься подальша дія, ним приймається остаточне рішення про перехід від теоретичного плану дій у план практичної активності. Такий перехід стає можливим, якщо особистість не зволікає з рішенням, бо будь-яка спроба його відкласти не йде на користь вчинку. Т. Титаренко визначає непропорційно великий час, який потрібен особистості для рішення, серед показників, що унеможливають вибір (неадекватність минулих життєвих рішень, нерозвинена здатність навчатися, засвоювати досвід своїх помилок) [9, с. 358].

Якщо обрана альтернатива рішення задовольняє особистість, вона мобілізує вольове зусилля та спрямовує його на здійснення альтруїстичного вчинку. За відсутності розвиненої волі, як вказує Ю. Шрейдер, «результат морального вибору людини, що стає маріонеткою діючих у ній природних сил або зовнішніх причин, є чистою фікцією, коли їй тільки здається, що вона обирає те або інше благо» [11, с. 30].

Остаточне визначення варіанту рішення щодо вчинку є наступним моментом активності суб'єкта.

На етапі практичної реалізації обраного варіанту рішення активність відіграє вирішальну роль у мобілізації внутрішніх ресурсів особистості, завдяки чому вона визначається з певними шляхами здійснення морального вибору, варіанти яких, за І. Манохою, залежать від вибору способів актуалізації змісту та розв'язання морального конфлікту [6, с. 493–498]. Першим із них виступає можлива редукція критичного змісту ситуації, коли особистість усуває її напруженість за рахунок пониження її суб'єктивного значення і розгляду умов ситуації як нормальних, або за рахунок свідомої відмови від власних моральних переконань. Другим варіантом є оптимальне подолання критичної ситуації внаслідок розв'язання протиріччя, що її викликало. Найскладнішим варіантом вибору є трансцендентний вихід із критичної ситуації, коли особистості вдається не тільки розв'язати протиріччя та вирішити проблемну ситуацію, а й «здійснити якісний стрибок у власному розвитку через набування нових якостей як суб'єкта вчинкової активності, через набування досвіду перетворення ситуації від деструктивного, негативного знаку до позитивного знаку «ініціації особистісного зростання» [6, с. 493–498].

Отже *практична реалізація вчинку*, який визначається як осередок психічного, що творить, розвиває, вдосконалює, відкидає і заперечує все те, що стримує, обмежує, змартвлює, є *важливим моментом активності суб'єкта в ситуації морального вибору* [8].

Аналізуючи чисту культуру вибору, Ф. Василюк вводить поняття його якості, що залежить від умінь суб'єкта «крізь строкатість поверхових зв'язків розгледіти різницю протилежних смислів та його можливостей бути незалежним від ситуативних зручностей або обмежень», що певною мірою може бути віднесено й до предмета нашого дослідження — ситуації морального вибору [3, с. 283–313]. Єдиною підставою конструктивного вибору Т. Титаренко визначає його цінність для розвитку особистості, її зростання, для майбутнього [9, с. 347].

Наступним *проявом активності є оцінка суб'єктом результатів власної активності з точки зору якісних критеріїв задля переконання, що виконана дія має вчинковий характер*. Цей процес відбувається завдяки зворотному зв'язку між метою і тим отриманим результатом. Складність критичної оцінки суб'єктом своїх дій полягає в тому, що не існує певних шаблонів для виміру якості вчинку, оскільки «критерії вибору не можна визначити раз і назавжди, «...вони щоразу мають бути створеними наново, виробленими самостійно...» [9, с. 323]. Для адекватної та критичної оцінки власних вчинків особистості необхідні високий рівень моральної свідомості та розвиненість внутрішнього механізму самоконтролю — совісті. Рефлексивний за своєю природою *процес оцінювання кінцевого результату виконаної дії* може сам набувати характеру вчинку, тому *постає особливою формою моральної активності суб'єкта в ситуації, що містить ціннісне протиріччя* (В. Роменець, В. Татенко). Саме в плані осмислення та рефлексії результатів і способів здійснення своїх вчинків — тих, що вже є в досвіді, й тих, що лише плануються, формується смисл життя особистості, визначається її доля. Як стверджує В. Татенко, «смисл людської активності не обмежується задоволеністю або незадоволеністю результатами діяльності, він полягає в тому, щоб вийти за межі кола передвизначеності, виявити й реалізувати свій потенціал, досягнути максимально можливого в рівні розвитку власної психіки й себе як її суб'єкта. Саме тому *кожний вчинок не вичерпується своїм конкретним змістом, а своїм ефектом післядії включається в перманентний процес самозбагачення людини результатами власної вчинкової активності, що виступає ще однією властивістю активності суб'єкта в ситуації морального вибору*. Кожний здійснений вчинок створює якісно нову ситуацію життєдіяльності особистості, висуває нову проблему, розв'язання якої стає можливим лише в контексті саморозвитку психіки її суб'єкта» [8, с. 169–173].

Проаналізувавши основні моменти та особливості активності суб'єкта відповідно до процесуальної сторони прийняття рішення в ситуації морального вибору, необхідно зауважити, що ми не здійснювали пряме перенесення положень теорії прийняття рішення власне на ситуацію морального вибору, оскільки це могло привести до викривлення основної суті та зміщення акцентів у таких різнопорядкових явищах, як «раціональне свідоме

рішення» (моральне рішення) внаслідок свідомої поведінки та «безсвідомо поведінка» (інстинктивна, імпульсивна, необдумана), або здійснювана на рівні чуттєвих форм людської поведінки. На протигагу поглядам Б. Ніколаїчева щодо «неусвідомленої моральної діяльності», М. Боришевський доводить, що усвідомленість є однією з найважливіших і неодмінних ознак моральної діяльності, тому неусвідомленим моральний вибір ні за яких умов бути не може [2]. Навіть «згорнуті» моральні рішення, яким не властиві процеси порівняння й передбачення під час послідовного «проходження» кожного процесуального етапу, не приймаються імпульсивно та випадково, оскільки основу таких рішень задають ціннісно-сміслові ресурси особистості, завдяки чому відбувається усвідомлення доцільності та правильності рішення для особистості за певних умов. Таким чином, можна констатувати, що процесуальна сторона прийняття рішення в ситуаціях морального вибору є важливою, але не вирішальною, якою є смислова сторона.

Смисловий контекст рішення визначається внутрішньою готовністю особистості зайняти свідому, відповідальну та самостійну позицію власного авторства під час взаємодії з ситуацією морального вибору, розв'язання її ціннісного протиріччя.

Процесуальний контекст базується на класичній моделі процесу прийняття рішення й складається з таких етапів: сприймання і розуміння умов ситуації; вироблення варіантів рішення; вибір рішення та усвідомлення наслідків вибору. Кожний етап рішення ситуації, що містить ціннісне протиріччя, має певні особливості перебігу, проте спільною ознакою для всіх є їх «вибірковість», оскільки проходження кожного етапу вимагає від особистості актуалізації власних моральних орієнтирів.

Тільки врахування єдності цих двох сторін дозволяє проаналізувати вирішення ситуації морального вибору як наповнений особистісним смислом процес активності особистості зі всіма особливостями його детермінації.

Оскільки зміст і характер активності залежить від тих чинників, які її направляють, головними серед них під час рішення ситуацій морального вибору є суб'єктні ресурси особистості. На нашу думку, змістові аспекти вчинків визначаються психологічною готовністю особистості ініціювати активність ціннісно-сміслового рівня, що може бути охарактеризована як моральна, *розвиток якої базується на інтегративному поєднанні* когнітивного (етичні знання, світоглядні моральні уявлення, моральна рефлексія), емоційно-ціннісного (моральні почуття й цінності) та поведінкового (саморегуляція й моральні дії) компонентів моральної свідомості особистості.

Відповідно до основних положень тезаурусно-інформаційної концепції Ю. Шрейдера особистість набуває здатності виступати активним суб'єктом морального вибору, якщо володіє зафіксованим у свідомості смисловим значенням (тезаурусом) поняття вчинку як узагальненим «образом дії», нормою поведінки [11]. Підтвердженням важливості для вчинкової діяльності оперування особистістю етичними знаннями є результати наших попередніх досліджень з питання розуміння поняття «вчинок» студентами

(132 особи) першого курсу гуманітарних спеціальностей вчн. Вивчалися відповіді студентів, які дали підтвердження такої пропозиції «Якщо був у Вашому житті вчинок, опишіть його» — всього 74 %. Установлено, що тільки 28 % респондентів вважають себе здатними свідомо та відповідально вчиняти, вони адекватно розуміють, що таке вчинок. Не засвоїли смислового аспекту поняття «вчинок» майже 10 % першокурсників, для яких вчинок — це, наприклад, — «зустріти кохану людину», «мати багато друзів», «ніколи не занепадати духом», «без дозволу батьків змінити зачіску» тощо. Інша група респондентів продемонструвала у розумінні вчинку мотиваційний прагматизм (15 %), відсутність конкретики у визначеннях (7 %) («вчинків було так багато, що не можу все описати», «якщо я зроблю щось таке, що мені подобається, я цим пишаюся»), змішування поняття вчинку з моральними діями (14 %) — «поступилася місцем у трамваї старенькій бабусі», «лікую близьких, коли вони хворіють» тощо. Навіть за наявності сприятливих умов вчинкова активність у 46 % опитаних першокурсників може стати проблематичною через брак у їхній свідомості розуміння поняття «вчинок». Особистісна закритість до засвоєння етичних знань або неналежна організація навчально-виховного процесу, що є зовнішньою умовою успішної трансформації етичних знань в суб'єктивну сферу смислів, провокують моральну «неграмотність» молоді людини.

Сформованість моральної активності як здатності до вчинку визначається за допомогою вміння особистості любити як вихідного принципу її альтруїстичної спрямованості. Відстоюючи наукове гасло — «особистість починається з любові», С. Максименко доводить, що саме любов як найвище людське почуття є засобом моральної творчості суб'єкта. Уміння любити «стверджує особистість завдяки тому, що дає їй змогу не зосередитись на власному «Я», а концентрує, втілює любов в «Я» іншого, тим самим забезпечуючи цілісність процесів її саморозвитку» [5, с. 68–69]. Це вміння розвивається протягом усього життя особистості, а його основи закладаються на ранніх етапах онтогенезу й залежать від якості задоволення близькими фундаментальної людської потреби дитини в любові. Ю. Гіппенрейтер визначає необхідною умовою нормального розвитку дитини безумовне прийняття її батьками, а також щирість та шанобливість їхніх відносин одне до одного, що виступає для дитини позитивним прикладом того, як вона надалі буде ставитися до людей [4]. В іншому випадку, коли дитина не проходить школу любові в своїй сім'ї, вона приречена потрапити в психопатичне коло, вийти з якого зможе тільки за умови свідомого підвищення рівня своєї духовності.

Отже, якщо рушійною силою мотиву рішення особистості виступає любов, повага до іншої людини, що дозволяє сприймати її як рівну собі, без зовнішнього контролю й примусу відмовлятися від тих бажань, що часто заважають робити вибір, ураховуючи інтереси іншої людини. Такий вибір називається ініціативним, на протигагу виконавському, коли інша людина сприймається як безумовний авторитет, та демонстративному, що базується на ставленні до іншого, як нижчого статусом за себе.

Розглядаючи чинники моральної активності як такі, що сприяють можливості суб'єкта дистанціюватися як від впливів зовнішніх умов і оточення, так і від тих принципів, на яких будувалася його попередня поведінка, гнучко здійснювати вибір між детермінантами та альтернативами рішень, діяти і утримуватися від дій, необхідно констатувати, що на процеси духовного становлення особистості здійснюють певний вплив також ті соціальні умови, у яких вона живе й виховується. Зовнішні умови розвитку суб'єктності, як зазначає В. Чернобровкін, існують, проте вони діють не стільки на основі механізму інтеріоризації, скільки формуються при домінуючому впливі внутрішніх потенцій, функціональних за своєю природою активів психічної активності. Процеси актуалізації (задіяння) її суб'єктних якостей стають можливими при відповідному ставленні оточуючих людей, яке містить надання незалежності й свободи дитині, як можливості виявляти самостійність у спробах власних виборів, під час яких вона напрацьовує свій досвід відповідального ставлення до життя. При домінуванні протилежного ставлення індивід постає як об'єкт впливу інших людей або зовнішніх обставин, неприйняття значущими близькими ставить його в позицію об'єкта оцінювання, а контроль перетворює в об'єкт тиску і примусу [10, с. 234–241].

Висновки. Вирішення ситуацій морального вибору визначається як особлива моральна діяльність — свідома, цілеспрямована активність особистості, яка реалізує свої ціннісно-сміслові та моральні позиції й настанови в процесі вибору. Такий підхід дозволяє розглядати прийняття рішення в ситуації морального вибору як когнітивно-особистісний процес, структура якого містить мету, результат, засоби досягнення результату, мотивацію, критерії оцінки та правила вибору й складається з етапів, які проходить людина під час рішення в усіх інших видах діяльності: сприймання та розуміння умов ситуації, вироблення гіпотез, вибір рішення та його перевірка.

Специфічною особливістю прийняття рішення в ситуації, що містить ціннісне протиріччя, є поєднання процесуальної та смислової сторін. Процесуальна сторона є важливим, проте не вирішальним, фактором реалізації смислової сторони. Якість прийняття рішення залежить від активності особистості як суб'єкта морального вибору.

Перспективи подальшого вивчення означеної проблеми вбачаємо в більш глибокому дослідженні тих питань, що пов'язані з внутрішньо-психічними механізмами співвідношення свободи й відповідальності особистості під час вирішення ситуацій морального вибору.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
2. Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат / М. Й. Боришевський. — К., 1993. — 23 с.
3. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора / Ф. Е. Василюк // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. — М. : Смысл, 1997. — С. 283–313.

4. Гиппенрейтер Ю. Б. О природе человеческой воли / Ю. Б. Гиппенрейтер // Психол. журн. — 2005. — Т. 26, № 3. — С. 15–24.
5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. — К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. — 240 с.
6. Маноха І. П. Подолання конфліктної ситуації в процесі прийняття рішення. Вибір у критичній ситуації. Розв'язання ситуації у колі вчинкових моральних дій / І. П. Маноха // Основи психології / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К. : Либідь, 1995. — С. 493–498.
7. Психологія суб'єктної активності особистості / відп. ред. В. О. Татенко. — К., 1993. — 228 с.
8. Татенко В. О. Логіка визначень вчинку як осередку психічного / В. О. Татенко, В. А. Роменець // Основи психології : підручник / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — 4-те вид., стереотип. — К. : Либідь, 1999. — 632 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 376 с.
10. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія / Володимир Михайлович Чернобровкін ; ДЗ «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Вид. друге, перероб. і доп. — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. — 448 с.
11. Шрейдер Ю. А. Лекції по етиці / Ю. А. Шрейдер. — М. : Мирос, 1994. — 135 с.

REFERENCES

1. Abul'khanova-Slavskaya K. A. (1991) *Strategiya zhizni [Life of strategy]*. Moskva: Mysl' [in Russian].
2. Boryshevs'kyu M. Y. (1993) *Moral'na samorehulyatsiya povedinky osobystosti: ponyatiynyy aparat [Moral self-regulation of behavior personality: the conceptual apparatus]*. Kiyev [in Ukraine].
3. Vasilyuk F. E. (1997) Psychotechnics of selection. *Psychology with a human face: a humanistic perspective in the post-Soviet psychologists*. D. A. Leontiev, V. H. Shur. Moskva: Smysl [in Russian].
4. Gippenreyter Yu.B. (2005) O prirode chelovecheskoy voli [On the nature of human will]. *Psikhologicheskii Zhurnal — Psychological journal*, 3, 15–24 [in Russian].
5. Maksimenko S. D. (2006) *Heneza zdiysnennya osobystosti [Genesis of personality formation]*: Kiyev: OOO «KMM» [in Ukraine].
6. Manokha I. P. (1995) Podolannya konfliktnoyi sytuatsiyi v protsesi pryynyattya rishennya. Vybir u krytychniy sytuatsiyi. *Principles of psychology*. A. V. Kirichuk, V. A. Romanets; Kiyev: Lybid' [in Ukraine].
7. Tatenko V. O. (Eds.). (1993). *Psychology of personality activity*. Kiyev [in Ukraine].
8. Tatenko V. O. (1999) Lohika vyznachen' vchynku yak oseredku psykhnichnoho. *Principles of psychology*. A. V. Kirichuk, V. A. Romanets; Kiyev: Lybid' [in Ukraine].
9. Tytarenko T. M. (2003) *Zhyttyevyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual, within and beyond the ordinary]*. Kiyev: Lybid' [in Ukraine].
10. Chernobrovkin V. N. (2010) *Psikhohohiya pryynyattya pedahohichnykh rishen':monohrafiya [Psychology of decision-making teachers:monograph]*. Luhans'k : Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukraine].
11. Shreyder YU. A. (1994) *Lektsii po etike [Lectures on Ethics]*. Moskva: Miros [in Russian].

Богач Елена Владимировна

кандидат психологических наук,
доцент кафедры языковой и психолого-педагогической подготовки
Одесского национального экономического университета

ОСОБЕННОСТИ И ФАКТОРЫ АКТИВНОСТИ СУБЪЕКТА В СИТУАЦИЯХ МОРАЛЬНОГО ВЫБОРА

Резюме

Статья посвящена вопросам детерминирующих факторов активности субъекта в ситуациях морального выбора. Особенности решения ситуаций морального выбора является определенное сочетание смысловой и процессуальной сторон. Смысловую сторону принятия решения образует совокупность ценностно-смысловых детерминант, в границах которых субъект проявляет определенную личностную готовность к решению противоречия ценностного конфликта ситуации, в которую попадает. Процессуальная сторона обеспечивает структурную полноценность решения, отражает особенности прохождения личностью определенных его этапов. Процессуальная сторона — важная составляющая для реализации смысловой, поскольку главным детерминирующим фактором, влияющим на качество решения, являются субъектные ресурсы, основывающиеся на интегративном сочетании когнитивного (этические знания, мировоззренческие нравственные представления, моральная рефлексия), эмоционально-ценностного (нравственные чувства и ценности) и поведенческого (саморегуляция и нравственные действия) компонентов нравственного сознания личности.

Результат решения ситуации опосредован качеством активности личности как субъекта морального выбора.

Ключевые слова: ситуация морального выбора, активность, субъект, процесс принятия решения.

Bohach Olena Volodymyrivna

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor
Sub-department of language and psychological-pedagogical training
Odesa National Economic University

PECULIARITIES AND FACTORS OF A SUBJECT'S ACTIVITY IN THE SITUATIONS OF A MORAL CHOICE

Abstract

The article is dedicated to the issues of determining factors of a subject's activity in the situations of a moral choice. A solution for the situations of a moral decision is defined as a special moral activity — conscious and purposeful activity of a personality that realizes their value and moral positions as well as directions in the process of making a choice. Such approach allows to consider decision-making in the situation of a moral choice as cognitive and personality processes, the structure of which contains an aim, a result, means of achieving the goal, motivation, assessment criteria and the rules of making a choice and consists of the stages that a person passes making decisions in all other types of activities: perception and understanding of a situation, hypothesis generation, making a decision and its assessment.

The distinctive feature of finding a solution in the situations of a moral choice is a definite combination of conscious and procedural sides. The conscious side of decision-

making is made of the set of value and moral determinants in the framework of which a subject shows a certain readiness to resolve a contradiction of a value conflict of a situation that occurs. The procedural side provides the structural full value of a decision and reflects traits of passing through its certain stages. The procedural side is an important component of the conscious one as the main determining factor that affects the quality of a decision is resources of a subject, which are based on the combination of cognitive (ethical knowledge, philosophical moral conception, moral reflection), emotional-value (moral feelings and values) and behavioral (self-control and moral acts) components of a value conscious individual.

The result of finding a solution for a situation fully depends on the quality of activity of an individual that is a subject of a moral choice.

Key words: situation of a moral decision, activity, subject, decision-making process

Стаття надійшла до редакції 07.02.2017

УДК 159.923:316.61

Литвиненко Ольга Дмитрівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри
диференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
dr.olgalytvynenko@gmail.com
ORCID 0000-0003-2757-5261

**МІСЦЕ ФІЗИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЗАГАЛЬНОМУ КОНСТРУКТІ
АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ**

У статті представлено результати емпіричного дослідження місця та ролі фізичного потенціалу в загальному конструкті адаптаційного потенціалу особистості, визначено характер взаємовідношення фізичного потенціалу та інших компонент адаптаційного потенціалу особистості (індивідуального, соціально-психологічного та емоційного).

В контексті дослідження адаптаційний потенціал розглядається як інтегральне утворення, що поєднує у складну систему латентні індивідні, психологічні та соціально-психологічні властивості і якості, які актуалізуються для створення та реалізації нових програм поведінки у змінених умовах життєдіяльності.

Ключові слова: особистість, адаптаційний потенціал, індивідний потенціал, соціально-психологічний потенціал, емоційний потенціал.

Постановка проблеми. Адаптаційний потенціал виступає провідною інтегруючою характеристикою психологічного здоров'я особистості, в якій не тільки закладена латентність адаптаційних здібностей особистості, але й представлено своєчасний вектор реалізації її активності. Адаптаційний потенціал як інтегративна особистісна властивість суб'єктивно підвищує цінність людини в очах оточуючих і у власних уявленнях про себе, робить її сильнішою, продуктивнішою і більш значимою. Дослідження особистості та її ресурсів передбачає вивчення не тільки актуальної ситуації розвитку, але і потенційних можливостей та компетенцій, на основі яких будується та регулюється діяльність, розвивається здатність швидко змінювати дії у відповідності з новими умовами; визначається міра можливостей у самоздійсненні та самореалізації тощо. Однією із важливих складових компонент адаптаційного потенціалу особистості як складної ієрархічно-паритетної системи постає фізичний потенціал, який містить психологічні аспекти ставлення суб'єкта до здоров'я та свого фізичного стану.

Мета статті. Представити результати емпіричного дослідження місця та ролі фізичного потенціалу в загальному конструкті адаптаційного потенціалу особистості.

Результати дослідження. Визначимо характер взаємовідношення фізичного потенціалу та інших компонентів адаптаційного потенціалу особистості. Дослідження проводилося за допомогою кореляційного аналізу. В якості критерію оцінки співвідношення нами використовувався коефіцієнт

ент кореляції Спірмена. Вибір саме цього коефіцієнта був продиктований наявністю показників із невідповідними нормальному розподілу значеннями, тому ми мали застосувати непараметричні методи статистичної обробки даних.

Результати дослідження взаємозв'язків між показниками фізичного потенціалу та деякими іншими структурними складовими адаптаційного потенціалу наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Взаємовплив показників фізичного потенціалу та інших структурних складових адаптаційного потенціалу особистості

Показники		Індивідуальний потенціал	Соціально-психологічний потенціал	Емоційний потенціал
Інтегральна важливість цінностей	ρ	0,242	0,433	0,319
	p	0,006	0,001	0,001
Інструментальне підґрунтя досягнень	ρ	0,048	0,340	0,166
	p	0,588	0,001	0,061
Особистісне визначення здоров'я	ρ	-0,104	0,227	0,133
	p	0,241	0,060	0,133
Ступінь впливу інформаційних потоків на уявлення про здоров'я	ρ	0,009	0,260	0,153
	p	0,916	0,003	0,086
Ступінь впливу зовнішніх факторів на стан здоров'я	ρ	0,061	0,176	0,098
	p	0,492	0,047	0,272
Здатність сприйняття фізичного благополуччя	ρ	0,175	0,328	0,183
	p	0,048	0,001	0,038
Здатність сприйняття фізичного неблагополуччя	ρ	-0,229	-0,066	-0,065
	p	0,009	0,459	0,464
Регулярність підтримки фізичного здоров'я	ρ	0,082	0,105	0,067
	p	0,358	0,238	0,450
Ступінь усвідомлення факторів, що заважають здоровому способу життя	ρ	-0,221	-0,040	-0,093
	p	0,012	0,652	0,298
Ступінь реагування на фізичне нездужання	ρ	-0,248	0,021	0,025
	p	0,005	0,817	0,776
Рівень психологічного здоров'я	ρ	-0,412	-0,245	-0,243
	p	0,001	0,005	0,006
Здоров'я	ρ	0,267	0,214	0,202
	p	0,002	0,015	0,022

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статистично значущі розбіжності ($p \leq 0,05$).

За взаємозалежністю індивідуального потенціалу були визначені статистично значущі зв'язки за показниками «Інтегральна важливість цінностей», «Здатність сприйняття фізичного благополуччя», «Здатність сприйняття фізичного неблагополуччя», «Ступінь усвідомлення факторів, що заважають здоровому способу життя», «Ступінь реагування на фізичне нездужання», «Рівень психологічного здоров'я» та «Здоров'я».

За взаємовпливом показників «Інтегральна важливість цінностей» та «Індивідуальний потенціал» був виявлений додатний зв'язок середньої інтен-

сивності впливу ($\rho=0,242$, $p=0,006$). Усвідомлення досліджуваними важливості загальнолюдських цінностей певною мірою допомагали у розвитку індивідуального потенціалу.

Здатність сприйняття фізичного благополуччя та неблагополуччя виявляла сукупність відтінків відчуття фізичного та звичайно психологічного здоров'я. Причому здатність до відчуття позитивного настрою виявляла слабкий додатний взаємовплив на індивідуальний потенціал досліджуваних ($\rho=0,175$, $p=0,048$), проте сприйняття негативного фізичного настрою мало більш виражений від'ємний взаємовплив ($\rho=-0,229$, $p=0,009$). Тобто відчуття позитивного настрою обумовлювало незначне посилення позицій фізичного потенціалу досліджуваних, а відчуття негативного настрою суттєво знижувало можливості цього потенціалу.

З іншого боку, сформованість емоційної сфери, наявність внутрішньої гармонії та впевненості визначали вплив на відчуття фізичного благополуччя чи неблагополуччя. Індивідуальні риси визначали спрямованість особистості на готовність до відчуття певного настрою. Сформованість внутрішніх умов на відчуття позитивного ставлення до життя додатньо впливала на здатність відчуття фізичного благополуччя та мала зворотній вплив на відчуття фізичного неблагополуччя у респондентів.

Усвідомлення факторів, що заважають здоровому способу життя, мало від'ємний взаємозв'язок із індивідуальним потенціалом особистості ($\rho=-0,221$, $p=0,012$). Також від'ємний характер взаємозв'язку був виявлений між показниками «Індивідуальний потенціал» та «Ступінь реагування на фізичне нездужання» ($\rho=-0,248$, $p=0,005$). Така залежність визначає з боку розвитку індивідуального потенціалу певне зменшення уваги до власного здоров'я. Наступна від'ємна взаємозалежність виявлена між показниками «Індивідуальний потенціал» та «Рівень психологічного здоров'я» ($\rho=-0,421$, $p=0,001$). Визначений сильний вплив відображає зменшення можливостей реалізації власних здібностей за відсутністю внутрішнього балансу. Також за результатами нашого пілотажного дослідження буде вірним той факт, що і надмірне прагнення у намаганні швидкого здобуття професійного визнання буде супроводжуватися певними ознаками втрати психічної стабільності особистості. Натомість загальний рівень задоволеності здоров'ям додатньо корелює із розвитком та вдосконаленням власних здібностей ($\rho=0,267$, $p=0,002$).

За допомогою кореляційного аналізу виявлені статистично значущі залежності за взаємовпливом показників «Соціально-психологічний потенціал» та «Інтегральна важливість цінностей», «Інструментальне підґрунтя досягнень», «Особистісне визначення здоров'я», «Ступінь впливу інформаційних потоків на уявлення про здоров'я», «Ступінь впливу зовнішніх факторів на стан здоров'я», «Здатність сприйняття фізичного благополуччя» тощо.

У показниках «Соціально-психологічний потенціал» та «Інтегральна важливість цінностей» виявлений сильний додатній зв'язок ($\rho=0,433$, $p=0,001$). Характер стосунків із близькими та відчуття родинної підтримки у якості соціального підґрунтя адаптаційного потенціалу особистості

обумовлюють прийняття та наслідування досліджуваними загальнолюдських цінностей. Також усвідомлення власних цінностей сприяє легкості соціалізації та адаптації.

Такий самий сильний характер зв'язку спостерігається в парі із показником «Інструментальне підґрунтя досягнень» ($\rho=0,340$, $p=0,001$). Розглядаючи успіх діяльності у якості однієї зі складових фізичного потенціалу особистості, не можна не приділяти уваги початковим умовам впровадження її самостійної діяльності. Так, зі зростання можливостей сприятливого старту кар'єри у суб'єкта зростає відчуття впевненості та неминучості майбутнього успіху. В свою чергу, спрямованість на досягнення професійного успіху та переконаність у власних силах відбудовує добре підґрунтя для перших кроків на тлі самостійного існування, що сприяє в цілому зміцненню відчуття власного здоров'я та фізичного образу.

Встановлено прямий та середній за силою впливу взаємний зв'язок показників «Ступінь впливу інформаційних потоків на уявлення про здоров'я» та «Соціально-психологічний потенціал» ($\rho=0,260$, $p=0,003$).

Загальні соціальні настанови у вигляді соціально-психологічного потенціалу збільшують можливості сприйняття зовнішньої інформації та подальший її вплив безпосередньо на власний стан фізичного потенціалу особистості. В зворотній ланці зв'язку якісна та своєчасно отримана інформація формує додаткові сприятливі умови розвитку процесів соціалізації.

В такий самий спосіб, але із меншою силою впливу, веде себе показник «Ступінь впливу зовнішніх факторів на стан здоров'я» ($\rho=0,176$, $p=0,047$). Від соціальної успішності досліджуваних певною мірою залежать оточуючі умови життєвого шляху, зокрема досягнення успіху та фінансової незалежності дозволяють самостійно обирати власні умови життя. В такий самий спосіб сприятливе оточення формує певні, але невеликі, позитивні зміни у розвитку соціально-психологічного потенціалу.

Показник «Соціально-психологічний потенціал» виявляє сильний прямий вплив на показник «Здатність сприйняття фізичного благополуччя» ($\rho=0,328$, $p=0,001$). Оптимістичний настрій досліджуваних, спрямованість до балансу внутрішніх сил та активна життєва позиція формують підґрунтя для розвиненого відчуття благополуччя, зокрема у контексті фізичного потенціалу. За показниками «Соціально-психологічного потенціалу» та показників «Рівень психологічного здоров'я» ($\rho=-0,245$, $p=0,005$), «Здоров'я» ($\rho=0,214$, $p=0,015$) виявлений відповідно не виражений від'ємний та додатний характер зв'язків. Така картина зображає певний незначний негативний вплив складових соціально-психологічного потенціалу на рівень психологічного здоров'я особистості. Процес адаптації особистості у референтній групі припускає певні виклики з боку оточення, що неодмінно буде відображатися на власному психологічному здоров'ї. Зміни, що відбуваються, зазвичай пов'язані з тимчасовою втратою внутрішнього балансу. Однак саме складові соціально-психологічного потенціалу, зокрема підтримка близьких, оптимістичність, активна життєва позиція, соціальна креативність обумовлюють мінливий характер психічної стабільності.

Загальна задоволеність власним здоров'ям, навпаки, демонструє зворотну дію. Можливості соціалізації та успішної адаптації відображають збільшення рівня задоволення власним життям.

Дослідження взаємозв'язків за останньою складовою адаптаційного потенціалу особистості — «Емоційний потенціал» виявило статистично значущі кореляційні зв'язки за показниками «Інтегральна важливість цінностей», «Здатність сприйняття фізичного благополуччя», «Рівень психологічного здоров'я» та «Здоров'я».

Виявлена взаємозалежність показників «Емоційний потенціал» та «Інтегральна важливість цінностей» мала прямий виражений характер ($\rho=0,319$, $p=0,001$). Така картина викриває характер зростання емоційного потенціалу за наявності у досліджуваних чітко визначених та добре усвідомлюваних цінностей. В свою чергу, врівноважені емоційні прояви та здобуття певних навичок контролю сприяють розумінню загальнолюдських цінностей та розбудові власної ієрархічної системи.

В наступній парі показників «Здатність сприйняття фізичного благополуччя» та «Емоційний потенціал» спостерігається слабкий додатний характер взаємного зв'язку ($\rho=0,183$, $p=0,038$). Дана взаємозалежність викриває незначний вплив розвитку здатності до контролю над емоційними проявами на здатність до відчуття фізичного благополуччя. Тобто відбувається невелике, але помітне розширення палітри відчуттів відносно власного фізичного потенціалу.

Між показниками «Емоційний потенціал» та «Рівень психологічного здоров'я» спостерігався від'ємний взаємозв'язок ($\rho=-0,243$, $p=0,006$). Зрозуміло, що втрата досліджуваними ознак психічної рівноваги негативно впливає на можливості збереження позитивного настрою та контролю емоційної поведінки. Щодо впливу потенціалу на психічне здоров'я визначалася певна втрата внутрішньої гармонії при збільшенні тиску негативних емоцій та частковій втраті контролю над ними. Натомість взаємовплив «Емоційного потенціалу» мав додатний слабо виражений характер залежності із показником «Здоров'я» ($\rho=0,202$, $p=0,002$). Тобто навіть при низькій здатності до регулювання власного емоційного світу та втраті контролю над ним досліджувані визначали в цілому позитивний окрас оцінки задоволеності власним здоров'ям.

Розглянуті взаємовідносини між детермінантами фізичного потенціалу та іншими структурними складовими адаптаційного потенціалу особистості обширно зобразили характер зв'язків та впливів.

Нагадаємо, що за визначенням складових фізичного потенціалу нами були виявлені наступні групи показників, а саме «Рівень усвідомлення», «Рівень відчуття» та «Суб'єктивна оцінка здоров'я».

За допомогою кореляційного аналізу встановлено характер зв'язків між структурними компонентами фізичного потенціалу та іншими складовими адаптаційного потенціалу особистості. Результати наведені у таблиці 2.

За показником «Індивідний потенціал» був виявлений від'ємний статистично значущий взаємовплив на показник «Суб'єктивна оцінка здоров'я» ($\rho=-0,409$, $p=0,001$).

Таблиця 2

Взаємозв'язок структурних складових фізичного потенціалу та інших структурних складових адаптаційного потенціалу особистості

Показники		Індивідуальний потенціал	Соціально-психологічний потенціал	Емоційний потенціал
Рівень усвідомлення	ρ	0,070	0,349	0,184
	p	0,434	0,001	0,038
Рівень відчуття	ρ	-0,087	0,068	0,037
	p	0,327	0,444	0,674
Суб'єктивна оцінка здоров'я	ρ	-0,409	-0,344	-0,292
	p	0,001	0,001	0,001

Примітка: напівжирним шрифтом виділені статично значущі розбіжності ($p \leq 0,05$).

У досліджуваних зі збільшенням індивідуального потенціалу відбувалося зниження суб'єктивної оцінки власного здоров'я. Тобто розвинення активної життєвої позиції, спрямування внутрішніх та зовнішніх резервів на досягнення результатів, надмірна емоційна напруга неодмінно впливали на стан здоров'я.

Між показником «Соціально-психологічний потенціал» та показниками «Рівень усвідомлення» та «Суб'єктивна оцінка здоров'я» були виявлені сильні статистично значущі кореляційні зв'язки ($\rho=0,349$, $p=0,001$ та $\rho=-0,344$, $p=0,001$ відповідно).

Додатний характер зв'язку соціально-психологічного потенціалу із показником «Рівень усвідомлення» відображав вплив важливості відношень із близькими, усвідомлення соціальної підтримки та наявності здібностей до творчого, вільного мислення на формування цінності здоров'я та підґрунтя майбутніх досягнень. За зворотнього напрямку впливу можна говорити про важливість усвідомлення власних прагнень та зовнішньої інформації на збільшення соціально-психологічного потенціалу особистості.

Із показником «Суб'єктивна оцінка здоров'я» був виявлений від'ємний взаємовплив. Для відчуття психічної гармонії та задоволеності власним здоров'ям було характерно зменшення активної діяльності щодо соціалізації.

В свою чергу, розширення можливостей соціального успіху, підтримка з боку близьких та творчий підхід до професійної діяльності визначали виражене зменшення рівня задоволеності власним здоров'ям та втрату психічної гармонії. Саме втрата психічної стабільності була визначена зростанням внутрішньої напруги та навантаженням у зв'язку зі збільшенням темпу та розвитку соціального успіху.

За взаємозалежністю із «Емоційним потенціалом» виявлені статистично значущі впливи на показники «Рівень усвідомлення» та «Суб'єктивна оцінка здоров'я».

Слабий додатний взаємовплив емоційного потенціалу та «Рівня усвідомлення» ($\rho=0,184$, $p=0,038$) з'ясовує пряму залежність важливості психічної рівноваги та емоційного контролю із усвідомленням власних цінностей, прагнень та якісним сприйняттям зовнішніх факторів впливу на

здоров'я. Також уявлення особистості про власну систему цінностей, наявність певних стартових умов для успішного початку самостійної діяльності обумовлює розвиток здатності емоційного контролю та спрямованість на позитивний настрій.

Середній за силою впливу та від'ємний за напрямом дії взаємозв'язок показників «Емоційний потенціал» та «Суб'єктивна оцінка здоров'я» ($\rho = -0,292$, $p = 0,001$) визначав негативний характер впливу здатності втримання емоційної рівноваги на загальний рівень оцінки власного здоров'я. Досліджувані також визначали, що із розвитком спроможності контролю за емоційними проявами зменшується задоволеність власним фізичним та психічним здоров'ям, що пояснюється фактом надмірної уваги до вільного прояву емоцій та як наслідок втрата смаку до життя, зокрема відчуття незадоволеності фізичним станом.

Висновки. Таким чином, фізичний потенціал особистості, у якому закладена важлива інформація про особливості психологічного здоров'я особистості, щільно та неоднозначно пов'язаний із такими важливими складовими адаптаційного потенціалу особистості, як індивідний, соціально-психологічний та емоційний потенціали.

Сформованість емоційного потенціалу, наявність внутрішньої гармонії та впевненості визначали вплив на здатність відчуття фізичного благополуччя чи неблагополуччя. Індивідні риси визначали спрямованість особистості на готовність до відчуття певного настрою. Отримано факт, що надмірне прагнення та намагання швидкого здобуття професійного визнання та соціального статусу буде супроводжуватися певними ознаками втрати психічної стабільності особистості. Натомість вдосконаленням стійкості емоційної сфери та чесності в уявленні про самого себе зможуть виправити ситуацію. Характер стосунків із близькими та відчуття родинної підтримки у якості соціального підґрунтя адаптаційного потенціалу обумовлюють прийняття та наслідування загальнолюдських цінностей. В свою чергу, усвідомлення власних цінностей сприяє легкості соціалізації та адаптації студентів. Загальні соціальні настанови у вигляді соціально-психологічного потенціалу збільшують можливості сприйняття зовнішньої інформації та подальший її вплив безпосередньо на фізичний потенціал особистості. Оптимістичний настрій, спрямованість до балансу внутрішніх сил та активна життєва позиція формують підґрунтя для розвитку відчуття благополуччя, зокрема у розумінні власного фізичного потенціалу.

Процес адаптації у референтній групі припускає певні виклики з боку оточення, що неодмінно буде відображатися на власному психологічному здоров'ї особистості. Можливості соціалізації та успішної адаптації відображають збільшення рівня задоволення власним життям. З боку впливу потенціалу на психічне здоров'я визначалася певна втрата внутрішньої гармонії при збільшенні тиску негативних емоцій та частковій втраті контролю над ними. Врівноважені емоційні прояви та здобуття певних навичок контролю сприяють розумінню загальнолюдських цінностей та розбудові власної ієрархії цінностей. Навіть при низькій здатності до регулювання власного емоційного світу та втраті контролю над ним досліджу-

вані визначали в цілому позитивний окрас оцінки задоволеності власним фізичним потенціалом.

Активна життєва позиція, спрямування внутрішніх та зовнішніх резервів на досягнення результатів, надмірна емоційна напруга неодмінно впливають на стан фізичного потенціалу особистості. Визначено вплив важливості відносин із близькими, усвідомлення соціальної підтримки та наявності здібностей до творчого, вільного мислення на формування фізичного потенціалу та підґрунтя майбутніх досягнень.

Список використаних джерел і літератури

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологи личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. — 1989. — № 1. — С. 92–100.
2. Богомолов А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа /А. М. Богомолов//Психологическая наука и образование. — 2008. — № 1. — С. 67–73.
3. Власенко Ю. О. Психологічні особливості індивідуальних інноваційних стратегій // Збірник наукових праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. — Київ. — 2001. — № 14. — С. 16–20.
4. Литвиненко О. Д. Адаптаційний потенціал особистості як її інтегративна характеристика [Lytvynenko O. D. The adaptation potential of the personality as its integrative characteristics] / О. Д. Литвиненко // Science and practice: Collection of scientific articles. — Thorpe Bowker, Melbourne, Australia, 2016. — P. 267–270.
5. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия /Н. Пезешкиан. — М.: Медицина, 1996. — 464 с.

REFERENCES

1. Ball G. A. Poniatie adaptacii i ego znachenie dlia psihologii lichnosti [The concept of adaptation and its importance for psychologists of personality], 2008. — p.92–100.
2. Bogomolov A. M. Lichnostnyi adaptacionnyi potential v kontekste sistemnogo analiza [Personal adaptational potential in the context of system analysis], 2008. — p.67–73.
3. Vlasenko Y. O. Psihologichni osoblyvosti indyvidualnyh innovacinyh strategii [Psychological characteristics of the individual innovation strategies], 2001. — p.16–20.
4. Lytvynenko O. D. (2016) Adaptatsiynnyy potentsial osobystosti yak iyi intehratyvna kharakterystyka [The adaptation potential of the personality as its integrative characteristics]. Science and practice: Collection of scientific articles, pp. 267–270.[in Ukrainian].
5. .Pezeshkian, N. (1996). *Psihosomatika i pozitivnaia Psihoterapia* [Psychosomatics and positive psychotherapy] М.: Nauka [in Russian]. — 464 ppp.

Литвиненко Ольга Дмитриевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры
дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

МЕСТО ФИЗИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В ОБЩЕМ КОНСТРУКТЕ АДАПТАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье представлены результаты эмпирического исследования места и роли физического потенциала в общем конструкте адаптационного потенциала личности, определен характер взаимоотношения физического потенциала и других ком-

понентов адаптационного потенціала личности (індивідуального, соціально-психологічного і емоціонального).

В контексті дослідження адаптаційний потенціал розглядається як інтегральне утворення, об'єднуюче в складну систему латентні індивідуальні, психологічні і соціально-психологічні властивості і якості, які актуалізуються для створення і реалізації нових програм поведінки личности в змінних умовах життєдіяльності.

Ключевые слова: личность, адаптаційний потенціал, індивідуальний потенціал, соціально-психологічний потенціал, емоціональний потенціал.

Lytvynenko O. D.

Ph.D in Psychology

Associate Professor of differential psychology and special
at Odessa National University named after II Mechnikov

PHYSICAL POTENTIAL IN THE GENERAL CONSTRUCT OF ADAPTATION POTENTIAL OF PERSONALITY

Abstract

Adaptive potential is the fundamental integrating feature of the psychological health of the individual, in which not only laid the latency of the adaptation abilities of the individual, but also presents a timely vector the implementation of its activity. Adaptive potential as an integrative personal property subjectively increases the value of a person in the eyes of others and in their own views about yourself, making it stronger, more productive and more meaningful. One of the important components of the adaptation potential of the personality as a complex hierarchically-parity system occurs physical potential, which contains the psychological aspects of the relationship of the subject to the health and physical condition.

The physical potential of the individual, which carries important information about the features of psychological health of a person is tightly and ambiguously linked with such important components of the adaptation potential of the personality as the individuation, socio-psychological and emotional capacities. The formation of emotional potential, the presence of inner harmony and confidence determined the impact on the ability of the sensation of physical well-being or distress. The nature of relationships and a sense of family support as a social basis of adaptive capacity that determine the adoption and adherence to universal values.

Key words: personality, adaptive potential, individ potential, socio-psychological potential, emotional potential.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2017

УДК 159.923:159.942.5

Волженцева Ирина Викторовна

доктор психологических наук, профессор, академик Украинской технологической академии, профессор кафедры психологии и педагогики дошкольного образования, профессор кафедры психологии
ГВУЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
iv.volzhentseva@yandex.ru
ORCID 0000–0003–0458–531X

**ИЕРАРХИЗАЦИЯ УРОВНЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РЕАГИРОВАНИЯ
НА ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНУЮ РЕГУЛЯЦИЮ ЭМОЦИОГЕННЫМИ
СПОСОБАМИ**

Предложена полифункциональная регуляция психических состояний личности эмоциогенными способами. Уточнен понятийный аппарат, раскрыта сущность эмоциогенных способов. Охарактеризована сущность феномена «эмоциональное реагирование». Представлена обобщающая модель, иерархизация уровней эмоционального реагирования, проанализирована сущность их показателей. Представлена периодизация эмпирического опыта в контексте изучения фактов истории воздействия эмоциогенных способов на психическое состояние человека. В рамках рекомендательной экстраполяции предложено междисциплинарное использование иерархии уровней эмоционального реагирования на звукоцветовую регуляцию.

Ключевые слова: эмоциональное реагирование, полифункциональная регуляция, эмоциогенные способы, исторические факты, экстраполяция.

Постановка проблемы. В настоящее время нестабильные социально-экономические условия жизнедеятельности человека, высокий ритм жизни подвергают личность возрастающим информационным и эмоциональным нагрузкам, что сопровождается ростом негативных психических состояний человека, в связи с чем обостряется проблема регуляции своих состояний, установления равновесия между внешним влиянием, внутренним состоянием и формами поведения. В ряде работ (Волженцева, 2013, 2012, 2014) нами была предложена и внедрена полифункциональная регуляция психических состояний личности, включающая звукоцветовую регуляцию, представленную комбинированными блоками перцептивной психотерапии: блока звукотерапии (музыка, биозвуки и бинауральные звуки) и блока цветотерапии (цвета (хроматические и ахроматические), объекты (природные и созданные человеком), графические способы (четкое и расплывчатое изображение), полимодальным образованием и результатом интеграции которых является структурное единое образование, обуславливающее регуляцию состояний, что подтверждено экспериментальным исследованием (2013).

Методологически мы обосновали (2012), экспериментально подтвердили (2013) эффективность влияния полифункциональной регуляции на психи-

ческие состояния личности. Эмоциогенные способы в нашем исследовании (2014) — это различные эмоционально окрашенные приемы, которые оцениваются человеком как значимые, способные изменить состояние, рождать, развивать, вызывать у субъекта ту или иную эмоцию, эмоциональные переживания, причем эмоциогенность зависит от цели регуляции (релаксация / активизация), мотивации и потребностей личности, определяется силой воздействия метода, значимостью раздражителя, который вызывает эмоциональные реакции человека: изменения в вегетативных системах, поведении, экспрессии и т. д.

Именно нарушение внутреннего гомеостаза приводит к появлению эмоционального реагирования, которое по Е. П. Ильину является самостоятельным феноменом, характеризуется знаком (положительные или отрицательные переживания), влиянием на поведение и деятельность (стимулирующее или тормозящее), интенсивностью (глубина переживаний и величина физиологических сдвигов), длительностью протекания (кратковременные или длительные), предметностью (степень осознанности и связи с конкретным объектом) (Ильин, 2008), что также имеет место и подтверждено в нашем экспериментальном исследовании (2013).

Данной точки зрения придерживаются Ж. П. Сарт (Сарт, 1984) и П. В. Симонов (Симонов, 1968), которые эмоциональное реагирование рассматривают как самостоятельный феномен, частный механизм реагирования и регуляции, означающий, что в нормальном протекании существования человека произошли какие-то отклонения.

Цель статьи — проанализировать уровни эмоционального реагирования на полифункциональную регуляцию эмоциогенными способами.

Результаты исследования. Изучение фактов *истории воздействия эмоциогенных способов* на психическое состояние человека даёт возможность представить периодизацию эмпирического опыта: период накопления эмпирических фактов, период теоретического осмысления, период практического использования на производстве, период утраты интересов, период повышения интересов других сфер жизнедеятельности прикладного характера, период междисциплинарного использования полученных данных.

Именно выявление последнего периода *истории воздействия эмоциогенных способов* на психическое состояние человека — периода междисциплинарного использования полученных данных дает основание для разработки иерархизации уровней эмоционального реагирования на полифункциональную регуляцию эмоциогенными способами.

Учитывая данный аспект, а также многоуровневость и многокомпонентность эмоциональных реакций в связи со сложной деятельностью корковых и подкорковых отделов мозга (Ильин, 2008), регулирующий эффект эмоций в протекании всех психических процессов, сущность феномена эмоционального реагирования, степень эффективности воздействия звукоцветовых программ (Волженцева, 2013), междисциплинарность понятия «состояние» в контексте рекомендательной экстраполяции, то есть логико-методологической процедуры перенесения из одной области в другую име-

ющихся психологических характеристик, выводов, полученных в результате нашего экспериментального исследования (Волженцева, 2012), мы представили обобщающую модель, иерархизацию уровней эмоционального реагирования на полифункциональную регуляцию эмоциогенными способами (см. рис. 1).

Эмоциональное реагирование на звукоцветовую регуляцию проявляется на различных уровнях: *на уровне сознания* — в виде образов, представлений, эмоционального отклика; *на уровне состояний* — трансформация деструктивных состояний: тревоги, страха, агрессии в позитивные, интеллектуальные эмоции познавательного характера: любопытство, уверенность, успех; *на мышечном уровне* — в виде релаксации: расслабление мышечных зажимов (парасимпатическая нервная система) или активизации: мышечная активность (симпатическая нервная система).

Рассматривая иерархизацию уровней эмоционального реагирования на звукоцветовую регуляцию, необходимо отметить, что различные процессы имеют различный темп колебания. В частности, психические свойства личности изменяются быстрее социальных свойств, но медленнее, чем психические процессы, изменение которых происходит, в свою очередь, медленнее изменений психических состояний (Пейсахов, 1977). Между этими свойствами существует как прямая, так и обратная зависимость: воздействуя на быстротекущие свойства, можем постепенно перейти к изменению инерционных свойств, и наоборот, но обратный путь — более медленный. Взаимосвязь между инерционными и быстрыми свойствами позволяет провести логическую цепочку воздействий через состояния на свойства. Эти особенности позволяют говорить о возможности регуляции на психофизиологическом и психическом уровнях. Так, особое внимание физиологическим проявлениям уделяли в своей теории эмоций У. Джеймс (Джеймс, 1905) и Г. Ланге (Ланге, 1896), которые доказали, что эмоция проявляется только при наличии *физиологических* изменений: в центральной нервной системе, железах внутренней секреции, на *вегетативном* уровне (систолическое (ВГ), диастолическое (НГ), пульс (ЧСС)), что отражено в нашей иерархизации уровней эмоционального реагирования на звукоцветовую регуляцию (см. рис. 1). R. W. Levinson также обнаружил, что отрицательные эмоции вызывают более сильные физиологические реакции, чем положительные, независимо от пола, возраста и культурной принадлежности (Levinson, 1992).

Рассматривая возможность регуляции на психическом уровне, необходимо отметить, что эмоциональное реагирование на звукоцветовую регуляцию происходит *на уровне психических процессов* — улучшение внимания, памяти, мышления, воображения; *на уровне личностных свойств* человека — достижение субъективного уровня благополучия интеллектуальных, характерологических, темпераментальных особенностей (воздействие на черты личности происходит на протяжении более длительного времени — месяцы, годы) (Цагарелли, 1981: 190–201); *на клеточном уровне* — нормализация мозгового кровообращения, возникновение синхронизации ритмической активности мозга (Элькин: 86).

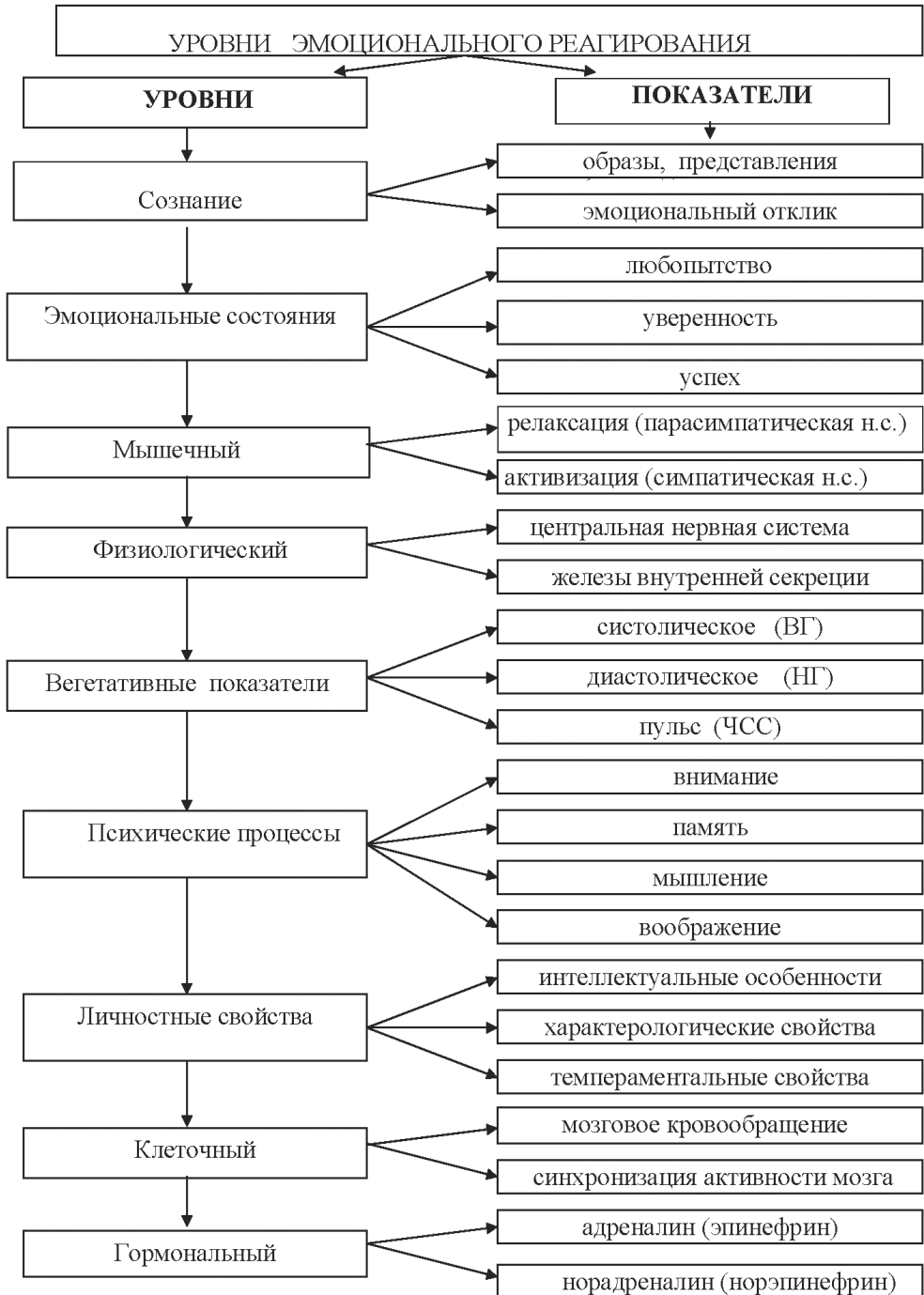


Рис. 1. Иерархизация уровней эмоционального реагирования на полифункциональную регуляцию эмоциогенными способами

Выраженность психофизиологических сдвигов зависит не только от интенсивности эмоционального реагирования, но и от его знака. В исследованиях Т. Луккен (Lukken, 1961), Е. П. Ильина (Ильин, 2008) приводится сводка экспериментальных данных об изменении *гормонов* в крови при различных эмоциональных состояниях. В частности, обнаружено, что при эмоциях стенического типа выделяется адреналин (эпинефрин), а при эмоциях астенического типа — норадреналин (норэпинефрин).

Предложенные эмоциогенные способы регуляции, иерархия уровней эмоционального реагирования на звукоцветовую регуляцию могут быть использованы исследователями, которые непосредственно соприкасаются с вопросами психических состояний людей и занимаются физиологией и неврологией, этологией и физиологической психологией, психологией личности и социальной психологией, клинической психологией и психиатрией, педагогикой и медициной.

То есть знание особенностей проявления эмоционального реагирования может быть обобщено с позиций системного подхода и использоваться в философии — для нормативной регуляции поведения людей; социологии — для регуляции в технологии управления конфликтом и социокультурной регуляции, связанной с обеспечением коллективных форм жизнедеятельности людей; в физиологии — для регуляции внутренней среды организма, единой нейро-гуморальной регуляции, гомеостаза, барьерных функциях организма, регуляции активности генов при созревании клеточных РНК; в психологии — для изучения развития регуляции поведения и адаптации к окружающей ситуации и среде; в педагогике — для волевой регуляции — самоприказы и двигательная (мышечная) разрядка; в медицине — для эндокринной регуляции физиологических функций в норме и патологии, влияния подкорковых образований головного мозга в нервной регуляции кроветворения.

Выводы. Таким образом, иерархизация уровней эмоционального реагирования на полифункциональную регуляцию эмоциогенными способами, представленную звукоцветовой регуляцией, включает многоуровневость и многокомпонентность эмоциональных реакций и, во-первых, подана в рекомендательной экстраполяции, во-вторых, нашла отражение в нашем исследовании в протекании характера изменений психических состояний под влиянием звукоцветовой регуляции (Волженцева, 2013), в ряде уровней регуляции состояний: *эмоционально-волевым* (выполняющий ряд функций, главной из которых является регулятивная), *физиологическом* (вегетативная система, регуляция биохимической динамики организма), *когнитивном* (усвоение знаний, законов, правил, речемыслительный аспект), *конативном* (мотивированное поведение, производительность труда) и схеме структурно-психологического перехода от регуляции психических состояний эмоциогенными способами к саморегуляции (Волженцева, 2016). Доказано, что в любом психофизиологическом состоянии все эти уровни должны быть представлены, и только по совокупности показателей, отражающих каждый из этих уровней, можно сделать заключение об имеющемся у человека состоянии. Мы достаточно точно воспринимаем и оцениваем изменения в

емоциональному состоянию, в настроении окружающих людей благодаря экспрессивным компонентам эмоционального реагирования (Ильин, 2008).

Перспективами дальнейших разработок полифункциональной регуляции эмоциогенными способами с помощью звукоцветовых и других программных комплексов является: создание программ для представителей разных категорий, в зависимости от места проживания, от метеорологических условий, с учетом возрастных, гендерных особенностей; рассмотрение проблемы полифункциональной регуляции в медицинском направлении; исследование особенностей влияния полифункциональной регуляции эмоциогенными способами на мышечном, клеточном, гормональном, физиологическом уровнях.

Список использованных источников и литературы

1. Волженцева И. В. Генезис полифункциональной регуляции психических состояний личности эмоциогенными способами : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Волженцева Ирина Викторовна ; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. — Одесса, 2013. — 535 с.
2. Волженцева И. В. Методологические и теоретико-эмпирические исследования полифункциональной регуляции психических состояний личности эмоциогенными способами: монография / И. В. Волженцева ; Макеевский экономико-гуманитарный институт. — Макеевка: МЭГИ, Донецк; Донбасс, 2012. — 536 с.
3. Волженцева И. В. Полифункциональная регуляция психических состояний студентов эмоциогенными способами / И. В. Волженцева ; Общество Науки и Творчества // Science Time ; под общ. ред. С. В. Кузьмина. — Казань. — 2014. — № 10 (10). — С. 89–97.
4. Волженцева И. В. Структурно-психологический переход от регуляции к саморегуляции психических состояний личности эмоциогенными способами / И. В. Волженцева // Innovative solutions in modern science (Інноваційні рішення в сучасній науці). — Дубай, 2016. — № 1 (1). — С. 128–132.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства : учеб. пособ. / Е. П. Ильин. — 2-е изд. — СПб. : Питер, 2008. — С. 524–527.
6. Джеймс У. Психология / У. Джеймс. — СПб. : Изд. К. Л. Риккер, 1905. — 448 с.
7. Ланге Г. К. Душевные движения. Психофизиологический этюд / Г. К. Ланге. — СПб., 1896. — С. 37, 39; 112–130.
8. Пейсахов Н. М. Теория, методика и практика психофизиологического исследования в высшей школе / Н. М. Пейсахов // Теоретические и прикладные исследования по психологии / Р. В. Габдреев, Г. А. Кашина, М. М. Гарифуллина, Н. М. Пейсахов. — Казань : КГУ, 1977. — 180 с.
9. Сарт Ж.-П. Очерк теории эмоций. Психология эмоций. Тексты / Ж.-П. Сарт. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 342 с.
10. Симонов П. В. Исследование эмоциональных реакций животных и человека в научных учреждениях США / П. В. Симонов // Журнал высшей нервной деятельности. — 1968. — Вып. 5. — С. 836–849.
11. Цагарелли Ю. А. Функциональная музыка в структуре психологической службы вуза / Ю. А. Цагарелли // Психологическая служба в вузе : сб. статей / научн. ред. Н. М. Пейсахов. — Казань, 1981. — 240 с.
12. Элькин В. Целительна магия музыки. Гармония цвета и звука в терапии болезней / В. Элькин. — СПб. : Респекс, 2000. — 224 с.
13. Levinson R. W. Autonomic nervous system differences among emotions / R. W. Levinson // Psychological Science. — 1992. — V. 3 (1). — P. 23–27.
14. Lykken T. Neuropsychology and psychophysiology in personality research / T. Lykken // E. Borgatta and W. Lambert (eds.) Handbook of Personality, theory and research. — Chicago : Rand McNally, 1961. — P. 139–153.

REFERENCES

1. Volzhentseva I. V. (2013). *Genesis polifunktionalnoy regulatsii psikhicheskikh sostoyaniy lichnosti emotsiogennymi sposobami [Multifunctional regulation genesis of person's mental conditions by emotional genic means]. Doctor's thesis.* Odessa 535 s.[in Ukraine].
2. Volzhentseva I. V. (2012) *Metodologicheskie i teoretiko-empiricheskie issledovaniya polifunktionalnoy regulyatsii psikhicheskikh sostoyaniy lichnosti emotsiogennymi sposobami: monografiya [Methodological and theoretical-empirical researches of a multifunctional regulation of mental conditions of the person by the emotio-genic means].* MEGI, Donetsk: Donbass. 536 s. [in Ukraine].
3. Volzhentseva I. V. (2014) *Polifunktionalnaya regulyatsii psikhicheskikh sostoyaniy studentov emotsiogennymi sposobami [Polyfunctional regulations of student's mental conditions by the emotio-genic means].* Obshchestvo Nauki i Tvorchestva. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Science Time». — Kazan. № 10 (10). — S. 89–97. [in Russian].
4. Volzhentseva I. V. (2016) *Strukturno-psikhologicheskii perekhod ot regulyatsii k samoregulyatsii psikhicheskikh sostoyaniy lichnosti emotsiogennymi sposobami [Structural and psychological transition from a regulation to a self-regulation of mental conditions of the person by the emotio-genic means]* Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «INNOVATIVE SOLUTIONS IN MODERN SCIENCE» (Innovatsiyi rishennya v suchasnyy nautsi) / Izd-vo: «TK Meganom», Dubai. № 1 (1). — S. 128–132. [Obedinennye Arabskie Emiraty]/
5. Ilin Ye. P. (2008) *Emotsii i chuvstva : ucheb. posob. Emotions and feelings* — 2-e izd. — SPb. : Piter. S. 524–527. [in Russian].
6. Dzheymys U. (1905) *Psikhologiya [Psychology].* — SPb. : Izd. K. L. Rikker. 448s.[in Russian].
7. Lange G. K. (1896) *Dushevnyye dvizheniya. Psikhofiziologicheskii etjud [Mental movements. Psychophysiological study]* — SPb.S. 37, 39; 112–130. [in Russian].
8. Peysakhov N. M. (1977) *Teoriya, metodika i praktika psikhofiziologicheskogo issledovaniya v vysshey shkole [The theory, methodology and practice of a psycho-physiological research at the higher school]* Teoreticheskie i prikladnye issledovaniya po psikhologii / R. V. Gabdreev, G. A. Kashina, M. M. Garifullina, N. M. Peysakhov. — Kazan : KGU. 180 s. [in Russian].
9. Sart Zh. — P. (1984) *Ocherk teorii emotsiy. Psikhologiya emotsiy. Teksty [Essey of the emotions theory. Psychology of emotions. Texts].* — M. : Izd-vo MGU. 342 s. [in Russian].
10. Simonov P. V. (1968) *Issledovanie emotsionalnykh reaktsiy zhyvotnykh i cheloveka v nauchnykh uchrezhdeniyakh SShA [Research of emotional reactions of animals and the person in scientific institutions of the USA]* Zhurnal vysshey nervnoy deyatelnosti. Vyp. 5. — S. 836–849. [in Russian].
11. Tsagarelli Yu. A. (1981) *Funktionalnaya muzyka v strukture psikhologicheskoy sluzhby VUZa [The functional music in structure of psychological service at the High School Institutes]* Psikhologicheskaya sluzhba v VUZe : sb. statey / nauchn. red. N. M. Peysakhov. — Kazan. 240 s. [in Russian].
12. Elkin V. (2000) *Tselitelna magiya muzyki. Garmoniya tsveta i zvuka v terapii bolezney [Salutary magic of music. Color harmony and sound in diseases therapy]* SPb. : Respeks. 224 s.
13. Levinson R. W. (1992) *Autonomic nervous system differences among emotions.* Psychological Science. V. 3 (1). — P. 23–27.
14. Lykken T. (1961) *Neuropsychology and psychophysiology in personality research.* E. Borgatta and W. Lambert (eds.) Handbook of Personality, theory and research. — Chicago : Rand McNally. P. 139–153.

Волженцева Ірина Вікторівна

доктор психологічних наук, професор, академік Української технологічної академії, професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти, професор кафедри психології, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

**ІЄРАРХІЗАЦІЯ РІВНІВ ЕМОЦІЙНОГО РЕАГУВАННЯ
НА ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНУ РЕГУЛЯЦІЮ ЕМОЦІОГЕННИМИ
ЗАСОБАМИ**

Резюме

Запропонована поліфункціональна регуляція психічних станів особистості емоціогенними засобами. Уточнено понятійний апарат, розкрито суть емоціогенних засобів. Охарактеризовано суть феномену «емоційне реагування». Представлена узагальнювальна модель, ієрархізація рівнів емоційного реагування, проаналізовано суть їх показників. Представлена періодизація емпіричного досвіду в контексті вивчення фактів історії впливу емоціогенних засобів на психічний стан людини. У рамках рекомендаційної екстраполяції запропоновано міждисциплінарне використання ієрархії рівнів емоційного реагування на звукоколірну регуляцію.

Ключові слова: емоційне реагування, поліфункціональна регуляція, емоціогенні засоби, історичні факти, екстраполяція.

Volzhentseva Irina Viktorovna

Dr. of psychological Sciences, professor of psychology and pedagogy department of preschool education, professor of psychology department, the Academician of Ukraine Technological Academy Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda

**HIERARCHIZATION OF EMOTIONAL RESPONSE LEVELS
TO THE POLYFUNCTIONAL REGULATION BY THE EMOTIOGENIC
MEANS**

Abstract

The poly-functional regulation of mental conditions of the person in the emotio-genic means is offered, presented by the combined blocks of a perceptual psychotherapy: the sound therapy block (music, biosounds and binaural sounds) and the colour-therapy block (color (chromatic and achromatic), objects (natural and created by the person), graphic means (the detail and indistinct image), polymodal education and integration of which the textural uniform features causing a regulation of states are result. The conceptual framework is specified, it is opened a substance the emotio-genic means as various emotionally charged receptions which are estimated by the person as significant, capable to change a state, to give rise, develop, cause this or that emotion, emotional experiences in the subject, and, the emotio-genic depends on the purpose of a regulation (relaxation / activization), motivation and needs of the person, is defined by force of influence of a method, a significance of an irritant which causes emotional reactions of the person: changes in vegetative systems, behavior, expression, etc.

Phenomenon substance «emotional reaction» as private mechanism of the reaction and regulation meaning that in normal course of existence of the person there were deviations which are characterized by a sign (positive or negative experiences), influence on the behavior and activity (which is stimulating or braking), intensity (depth

of experiences and size of physiological shifts), course duration (short-term or the long-lived), is characterized by concreteness (degree of sensibleness and communication with a concrete object).

The generalizing model, hierarchization of levels of emotional reaction is presented, the substance of their indexes is analysed.

The periodization of empirical experience in a context of facts history studying of influence the emotio-genic means on a mental condition of the person is presented: the period of empirical facts accumulation, the period of theoretical judgment, the period of practical use on production, the period of loss of interests, the increase interests period of other spheres of activity of applied character, the period of cross-disciplinary use of the obtained data.

Within recommendatory extrapolation, cross-disciplinary use of hierarchy of emotional levels response to a sound color regulation is offered.

Key-words: emotional reaction, poly-functional regulation, emotio-genic means, historic facts, extrapolation.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2017

УДК 159.923.2

Мартынюк Юлия Александровна

Кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры общей психологии и психологии развития личности ОНУ им. И. И. Мечникова
qerida28@gmail.com

ORCID 0000–0001–5246–848X

**ПРОБЛЕМА ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ ЛИЧНОСТИ
В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ**

В статье рассматривается сложное, многогранное и недостаточно исследуемое на данное время понятие «эмоциональное состояние». Проводится теоретический анализ различных точек зрения и подходов в психологической науке относительно понятия «эмоциональные состояния». Отдельно рассматриваются эмоциональные состояния, выявленные в ходе исследования.

Ключевые слова: эмоциональные состояния, эмоции, подходы, дисгармонии, депрессия, агрессивность, тревожность.

Проблема исследования. Сложность исследования эмоциональных состояний личности заключается в том, что будучи многомерным психическим явлением, они остаются сугубо индивидуальными, разнообразными и не всегда поддаются рефлексии. Эмоциональная сфера личности, несмотря на широкую представленность в психологической науке, является одним из самых недифференцированных и неоднозначных феноменов: понятие «психическое состояние», «эмоциональное состояние», «эмоция», «чувство», «эмоциональное переживание» и др. рассматриваются почти как синонимы.

Цель исследования. Изучить различные подходы и теории о проблеме эмоциональных состояний личности в психологической науке.

Задачи: 1. Изучить литературу по проблеме исследования.

2. Рассмотреть различные подходы и теории о проблеме изучения эмоциональных состояний личности.

Основное содержание. П. В. Симонов считал, что эмоциональные состояния определяются качеством, интенсивностью актуальной потребности индивида и вероятностью ее удовлетворения [13]. Оценку этой вероятности личность производит на основе личного опыта, сопоставляя информацию о времени и ресурсах, необходимых для удовлетворения потребности, с актуальной информацией. По мнению П. В. Симонова, эмоции не возникают в случаях, если у человека нет потребности или если человек имеет полную возможность для ее реализации; осознавая или не осознавая это, человек постоянно сравнивает информацию о том, что нужно для удовлетворения потребности, с тем, что у него есть, и в зависимости от этого испытывает разные эмоции [13].

В контексте континуального подхода О. П. Санниковой в структуре эмоциональности основными характеристиками выступают качественные со-

стояння, поскільки в них отражаються ведучі признакі емоцій — отношение суб'єкта к отображаемому объекту [11]. О. П. Саннікова зв'язує емоції с отображаемым об'єктивним содержанием потребностей, которое подталкивает суб'єкта к активной діяльності.

Анализує стан проработки проблеми емоціональних состоянь, Л. В. Степаненко підкріплює складність самого объекта дослідження: емоціональні состояння, як будь-який другий об'єкт психологічного аналізу, являються багатокачественним и многомерным явлением, при этом они остаются сугубо индивидуальними, різноманітними и не всегда подвергаються рефлексії [15]. Все это и обусловлює появу в науковій літературі фрагментарних описань и отсутствие единой теоретической концепції психічних состоянь.

Згідно науковому підходу Н. Д. Левітова, емоціональні состояння складають окрему підгрупу всіх можливих психічних состоянь людини, а їх дослідження необхідно проводити по параметрам: продовжителі, усвідомленості причин, експресія, динаміка, взаємодія с другими психічними состояннями [7]. Крім того, емоціональні состояння розглядалися ученим як цілісна характеристика психічної діяльності за визначений час, характеризуються своєрідністю протікання психічних процесів, которая залежить от отраження предметів и явлень оточуючої середовища и предыдущих состоянь и психічних властивостей особистості [7].

Значущий місце в науковій знанні об емоціональних состояннях займають погляди М. Я. Басова, который рассматривал проблему емоціональних состоянь через чотири основні величини: людина, середовище, процес діяльності и общий фон, которому уделяється особе уваження [2]. Ефективність зовнішнього стимула во многом залежить именно от общего фона, на котором он действует, приче учений розрізняє зовнішній фон (зовнішня ситуація) и внутрішній фон (общая установка) особистості, характеризуючийся в кожен даний момент її психологічним станом [2]. Внутрішній фон особистості найбільш тісно зв'язаний с емоціональними психічними состояннями, в основі котрих М. Я. Басов розмістив «емоціональну установку», или особе стан людини, при котрому все її внутрішнє устроєння складає узгоджене єдність, все елементи котрого зв'язані між собою. В кожен момент своєї життя особистість знаходиться в стані визначеної емоціональної установки, котрому провокує релевантний стимул. Важним тезисом наукового насліддя М. Я. Басова являється утвердження, что длительное перебування людини в стані визначеної емоціональної установки (емоціональному стані) приводит к постійним змінам на особистісному и даже фізіологічному рівнях [2].

Окреме місце в науковій знанні займає дослідження емоціональних состоянь через категорію дисгармонії (А. М. Лось [7], Л. В. Степаненко [15], В. М. Юрченко [17] и др.). В цілісній системі емоціональних состоянь особистості Л. В. Степаненко [15], В. М. Юрченко [17] и др. виділяють дисгармонічні емоціональні состояння, под котрими розуміють

ся, как правило, негативные эмоциональные состояния, характеризующие нормальное развитие здорового человека и представляющие собой временное явление. Дисгармонию авторы понимают как нарушение равновесия во внутреннем мире личности, что приводит к возникновению негативных эмоциональных состояний. К дисгармонии, связанной с эмоциональным ядром, Л. В. Степаненко относит переживания, комплексы, внутренние конфликты, чувство неполноценности, несущие в себе недовольство, негативные эмоциональные состояния, которые и могут быть показателем дисгармонии [15]. Проведенное им исследование подтверждает понимание дисгармоничной личности с недостаточным развитием эмоциональной сферы, которое в свою очередь, образует психологические трудности и включает неблагоприятный поведенческий комплекс [15]. В. М. Юрченко различает нормальные психологически дискомфортные эмоциональные состояния (волнение, тревога, страх, стресс, фрустрация, аффект и др.) и патологические эмоциональные состояния (маниакально-депрессивный психоз, циклотимия, эпилепсия и др.) с повышенной психофизиологической активностью. Согласно мнению ученого, на психологическом уровне нормальных психологически дискомфортных эмоциональных состояний отмечается господство напряженного, подавленного, раздражающего настроения, которое роднит их [17, с. 340]. Важно, что основной системообразующей психологической характеристикой дискомфортных эмоциональных состояний является негативное или амбивалентное отношение человека, а именно его активная антипатия, неприязнь к определенной ситуации как к субъективно угрожающей, опасной, или опасения относительно получения желаемых результатов определенной деятельности (например, воспитание детей с различным уровнем психосоциального развития).

А. Н. Лось, рассматривая природу и происхождение дисгармоний, отмечает, что они характеризуются формальным сохранением задатков и способностей, однако теряют свою социальную значимость вследствие выраженной диспропорции между отдельными компонентами темперамента, характера, потребностей и мотивов деятельности личности [7]. Это может проявляться чрезмерно повышенной уязвимостью, эмоциональной возбудимостью, сенситивностью, лабильностью темпа реакций личности, которые часто сочетаются с преувеличенной экстраверсией и ригидностью, аффективностью мышления. В других случаях, отмечает А. Н. Лось, может наблюдаться снижение количественных параметров темперамента, обычно сочетается с подчеркнутой интроверсией; значительно нарушаются целостность, глубина, сила, стойкость, пластичность свойств характера, что внешне проявляется в изменении ранее присущих человеку отношений к самому себе, людям, коллективу, труду и т. д. Снижаются уровень и выраженность потребностей, наблюдается регресс мотивов деятельности [7]. Объективно падает социальная активность и производительность, растут стереотипность поведения, его ригидность, иногда с преувеличенной щепетильностью, теряются психическая гибкость, пластичность. Активность личности значительно снижается, а пассивная подчиненность жизненным обстоятельствам углубляется [7].

В контексте проведенного нами исследования выделяются следующие эмоциональные состояния, которые также создают дисгармоничные фоны личности: депрессия, невротичность, реактивная и спонтанная агрессивность, личностная тревожность и внутренний дискомфорт. Остановимся на каждом из выделенных эмоциональных состояний.

Депрессия (от латинского слова *deprimo* — подавление) — это психологическое расстройство, характеризующееся пониженным настроением (гипотимией), торможением интеллектуальной и моторной деятельности, снижением витальных побуждений, пессимистическими оценками себя и своего положения в окружающей действительности, соматоневрологическими расстройствами (О. П. Вертоградова, Н. М. Максимова [5] и др.). Депрессия проявляется в плохом настроении, низкой самооценке, пессимизме, апатии, вялости, быстрой утомляемости, всевозможных недомоганиях, постоянной неудовлетворенности, покинутости, беспомощности, ощущении несчастливости, подавленности, тоскливости, длительной грусти и нежелании жить [5].

Позицией психоанализа касательно депрессии (М. Селигман, Р. Б. Дарлинг [12] и др.) является признание ее экзогенным расстройством, которое возникает в ответ на психотравмирующие события. Хотя депрессия может рассматриваться как автономное образование, возникшее однажды в результате фрустрирующего влияния, которое остается устойчивым в течение жизни, этиологически она определяется как реактивная.

Когнитивная теория депрессии (А. Бек, А. Раш, Г. Эмери [3]) утверждает, что главной детерминантой депрессии является взгляд человека на себя, мир и свое будущее. А. Бек подчеркивает, что познание является первичной детерминантой эмоций, настроения и поведения. Негативный взгляд на себя заставляет депрессивную личность рассматривать себя как «неадекватную» и «недостойную» и объяснять собственные несчастья своими дефектами.

В позитивной психотерапии (И. Пезешкиан [9]), депрессия рассматривается как способность чрезвычайно эмоционально реагировать на конфликтные ситуации и напряжение. Конфликт переносится внутрь вместо того, чтобы быть выведенным наружу. Депрессивный больной обладает часто пугающей его окружение способностью игнорировать смысл, и тем самым, открыто и вместе с тем незащищенно выступать навстречу экзистенциальному страху нашей жизни. На первом плане стоит конфликт между учтивостью, как скрытой агрессией вследствие ущемления собственных интересов и недостаточной прямоотой, как признаком слабой способности к противостоянию.

Реактивной депрессией или депрессивной реакцией называют состояние, связанное с внешними причинами, утратами, обидами или тяжелыми жизненными обстоятельствами (например, смерть близких, профессиональные неудачи, войны, национальные катастрофы) [9].

Невротичность (А. Н. Кротов, Е. Т. Соколова [14], К. Хорни [16] и др.). Процесс становления этого вида устойчивого эмоционального состояния ученые рассматривают в виде постепенного закрепления на поведенческом уровне форм личностно-характерологических реакций, свойственных соот-

ветствующему типу невроза. При этом в симптоматике невроза доминируют вегетативные нарушения — потливость, тахикардия, нарушения сна и др., а чрезвычайная эмоциональная лабильность, раздражительность при этом сглаживаются, уходят на второй план.

Постепенно при невротичности закрепляются проявления неустойчивого настроения, иногда с признаками депрессии, повышенная утомляемость, стремление вызвать к себе сочувствие, эгоизм, чрезмерная пунктуальность [16]. В науке выделяют различные формы невротического развития личности: истерическую (проявляются истероидные черты, эгоцентризм, прямолинейность в суждениях); астенодепрессивную (ухудшение настроения, утомляемость, неприятные ощущения в области сердца, вспышки раздражения в сочетании со стремлением вызвать сочувствие, привлечь к себе внимание); обсессивную (тревожная мнительность, навязчивые мысли, частые невротические срывы, быстрая утомляемость); эксплозивную (взрывная эмоциональная возбудимость по ничтожному поводу, дальнейшее ощущение слабости, застревание на конфликтах) [14; 16].

Реактивная и спонтанная агрессивность (Р. Бэрн, Д. Ричардсон [4], А. А. Реан [10], и др.). Высокая спонтанная агрессивность свидетельствует о психопатизации личности, импульсивности, наличии предпосылок неконтролируемой агрессии; ее высокий уровень свидетельствует о плохом самоконтроле, стремлении к острым аффективным переживаниям, неспособности отсрочить удовлетворение своих желаний, радости при наличии трудностей у других, желания испортить настроение, разозлить, досадить другому. Высокая реактивная агрессивность также указывает на проявления психопатизации, стремление к доминированию, агрессивное отношение к социальному окружению, обидчивость, конфликтность, недоверчивость и т. д. На проявления агрессии существенно влияют как внешние, так и внутренние факторы [10]. К группе внешних факторов относят: большое скопление людей, посягательство на личное пространство, возникновение стрессовой ситуации, влияние культурных факторов, враждебную социальную среду, вид и характер социальных, экономических и политических отношений, в которых преобладает провокация, оценка другими людьми, недостатки семейного воспитания и т. д. В группу внутренних факторов входят: выраженное физическое и психическое утомление, неудовлетворенность собственной учебной или профессиональной деятельностью, дискомфорт, страх, стыд, боль, фрустрация, алкогольное опьянение и др. [4]. Кроме того, к личным факторам, обуславливающим повышение у человека уровня агрессивности, относят: повышенную враждебность и раздражение, повышенный уровень тревожности и депрессии, негативную аффективность, неадекватный уровень самооценки и притязаний, повышенную эмоциональную реактивность и нестабильность, негативные особенности мотивационной сферы, нарушения функций социального взаимодействия, склонность приписывать окружающим агрессивные намерения и т. д. [4].

По мнению представителей позитивной психотерапии (Н. Пезешкиан [9]), агрессивность — это способность реагировать на что-либо спонтанно, эмоционально и прямо.

Личностная тревожность (В. М. Астапов [1], Н. Д. Левитов [6] и др.) Как индивидуальная психологическая особенность заключается в повышенной склонности личности испытывать беспокойство в различных жизненных ситуациях, в том числе и тех, объективные характеристики которых к этому не предрасполагают. Тревожность — это субъективное проявление неблагополучия личности, ее дезадаптации. Очень часто тревожность — это готовность к страху, состояние целесообразного подготовленного повышения внимания, сенсорной и моторной напряженности в ситуации возможной опасности, обеспечивающее соответствующую реакцию. Тревога — это эмоциональное состояние, возникающее в ситуациях неопределенной опасности и проявляющееся в ожидании неблагоприятного развития событий. Н. Д. Левитов следующим образом определяет тревогу: это психическое состояние, вызываемое возможными или вероятными неприятностями, неожиданностями, изменениями в привычной обстановке, деятельности, задержкой приятного, желанного, что выражается в специфических переживаниях (опасения, волнения, нарушения покоя и др.) и реакциях [6].

Согласно позитивной психотерапии, тревога — это ожидание общего неблагополучия, не всегда понятного, часто неоформленного, но всегда направленного в будущее. Позитивный аспект тревоги — способность обеспечить нам безопасность [8].

Внутренний дискомфорт (Л. В. Степаненко [15], В. М. Юрченко [17] и др.). В предлагаемом исследовании рассматривается как душевная неудовлетворенность, подавленность личности, вызванная любым обстоятельствами. Внутренний дискомфорт как эмоциональное состояние является неприятным и преимущественно негативным, причем он касается различных психических функций и сторон личности, а степень переживания дискомфорта зависит не только от объективных условий, но и от индивидуальных особенностей личности, ее темперамента, мотивов поведения, волевых качеств, умения владеть собой и иметь определенные навыки саморегуляции. Именно благодаря этому дискомфорт по-разному влияет на разных людей.

Таким образом, эмоциональные состояния являются многокачественным и многомерным феноменом, которое остается сугубо индивидуальным, разнообразным и не всегда поддается рефлексии.

Выводы. 1. Анализ литературы показал, что в психологической науке подход к концепции эмоциональных состояний фрагментарный и неоднозначный: они рассматриваются как более высокий уровень интеграции индивидуальной психики, для которого характерны свойства целостности и единства; как относительно статический компонент психики; как таковой, что проявляется в различных видах деятельности и свойствах личности, а эмоция у него определяет всю структуру и его параметры. В контексте проведенного нами исследования выделяются следующие эмоциональные состояния: депрессия, невротичность, реактивная и спонтанная агрессивность, личностная тревожность и внутренний дискомфорт.

2. Рассматривая подходы и теории о проблеме изучения эмоциональных состояний личности мы выявили: информационные концепции эмоций П. В. Симонова (эмоциональные состояния определяются качеством,

интенсивностью актуальной потребности индивида и вероятностью ее удовлетворения); континуальный подход О. П. Санниковой (в структуре эмоциональности основными характеристиками выступают качественные состояния, поскольку в них отражаются ведущие признаки эмоций — отношение субъекта к отображаемому объекту); теории дисгармоничного развития личности (дисгармоничные эмоциональные состояния в основном являются негативными и характеризуют нормальное развитие здорового человека и являются временным явлением).

Список использованной литературы

1. Астапов В. М. Функциональный подход к изучению состояния тревоги / В. М. Астапов // Психологический журнал. — 1992. — № 5. — С. 45–57.
2. Басов М. Я. Общие основы педологии / М. Я. Басов. — М.: Педагогика, 2001. — 265 с.
3. Бек А. Когнитивная терапия депрессии / Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. — СПб.: Питер, 2003. — 304 с.
4. Берон Р. Агрессия / Берон Р., Ричардсон Д. — СПб.: ПИТЕР, 1999. — 267 с.
5. Вертоградова О. П. Динамика тревожной депрессии при лечении антидепрессантами с различным механизмом действия / Вертоградова О. П., Максимова Н. М. // Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. — 2012. — № 2. — С. 41–77.
6. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Н. Д. Левитов. — М.: Просвещение, 1991. — 224 с.
7. Лось О. М. Міжособистісні дисгармонії, їх вплив на особистість професіонала / О. М. Лось // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — 2010. — Т. XII, ч. 3. — С. 269–276.
8. Операционализация анализа контрпереноса в позитивной психотерапии / Гончаров М. А. // Психотерапия. — 2012. — № 1. — С. 26–35 : рис., табл. — Библиогр.: с. 35 (9 назв.). — ISSN 2074–0166
9. Пезешкиан Н. Введение в позитивную психологию и психотерапию / Н. Пезешкиан, М. Воронов. — Харьков, 2003–66 с.
10. Реан А. А. Социализация агрессии // Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. — СПб., 1999.
11. Санникова О. П. Соотношение устойчивых индивидуально-типических особенностей эмоциональности и общительности / О. П. Санникова // Вопросы психологии. — 1982. — № 2. — С. 109–115.
12. Селигман М. Звичайні сім'ї, особливі діти / М. Селигман, Р. Б. Дарлінг; переклад Холмгорова Наталя. — М.: Тереминту, 2007
13. Симонов П. В. Эмоции и воспитание / П. В. Симонов // Вопросы философии. — 1981. — № 5. — С. 39–48.
14. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. — М., 1983.
15. Степаненко Л. В. Основні детермінанти психічних станів підлітків / Л. В. Степаненко // Вісник Харківського національного ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — 2005. — Вип. 14. — С. 182–188.
16. Хорни К. Тревожность // Хорни К. Собр. соч.: в 3 т. — М. : Смысл, 1997. — Т. 2. — С. 174–180.
17. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис / В. М. Юрченко. — Рівне, 2006. — 574 с.

REFERENCES

1. Astapov, V. M. (1992). Funktsionalnyi podkhod k izucheniu sostoiania trevohgi [The functional approach to the study of the state of alarm]. *Psikhologicheskii zhurnal*-Psychological magazine, 5, 45–57 [in Russian].
2. Basov, M. Ya. (2001). *Obshchie osnovy pedagogiki* [General foundation pedagogical]. M.: Pedagogika [in Russian].
3. Bek, A., Rash, A., Sho, B., Emeri, G. (2003). *Kognitivnaia terapiia depressii* [Cognitive therapy of depression]. SPb.: Piter [in Russian].
4. Beron, R., Ridcharson, D. (1999). *Agressia* [Aggression]. SPb.: PITER [in Russian].
5. Vertohgradova, O. P., Maksimova, N. M. (2012). *Dinamika trevozhnoi depressii pri lechenii antidepresantami s razlichnym mekhanizmom deistvia* [Dynamics of anxious depression in the treatment with antidepressants with different action]. *Zhurnal nevrologii i psikiatrii im. S. S. Korsakova — Journal of Neurology and Psychiatry named after S. S. Korsakov*, 2, 41–77 [in Russian].
6. Levitov, N. D. (1991). *O psikhologicheskikh sostoianiakh cheloveka* [About mental's states of the person]. M.: Prosvishenie [in Russian].
7. Los, O. M. (2010). *Interpersonal disharmony, their impact on the individual of the professional. Problems of general and educational psychology. Proceedings of the Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk APS of Ukraine. S. D. Maksimenko (Ed.). (Vols. 1–12; Vol. 3).*
8. *Operationalizing of the analysis of countertransference in Positive Psychotherapy. Psychotherapy. (2012).*
9. Pezeshkian, H., Voronov, M. (2003). *Vvedenie v pozitivnuiu psikhologiu* [Introduction in positive psychology and psychotherapy]. Kharkov [in Russian].
10. Rean, A. A., Kolomyynskiy, Ya. L. (1999). *Socializatsia ahgresii* [Socialization of aggression]. SPb [in Russian].
11. Sannikova, O. P. (1982). *Sootnoshenie ustoichivyykh individualno-tipicheskikh osobennostei emotsionalnosti i obshitelnosti* [The ratio of stable individual-typical features of emotionality and sociability]. *Voprosy psikhologii*- Questions of psychology, 2, 109–115 [in Russian].
12. Selyhman, M., Darlinhg, R. B. (2007). *Ordinary families, special children. (Natalia Kholmogorova, Trans.). M: Terebyntu.*
13. Simonov, P. V. (1981). *Emotsii i vospitanie* [Emotions and training]. *Voprosy filosofii — Questions philosophy*, 5, 39–48 [in Russian].
14. Sokolova, E. T. (1983). *Samosoznanie i samoootsenka pri anomaliiakh lichnosti* [Self-awareness and self-esteem of the anomalies of the person]. M [in Russian].
15. Stepanenko, L. V. (2005). *Osnovni determinanty psikhichnyx staniv pidlitkiv* [The main determinants of mental states of adolescent]. *Visnyk Kharkivskohgo natsionalnohgo un-tu im. H. S. Skovorody. Psikhologhia- Journal of Kharkov National Univ. named after G. S. Skovoroda. Psychology*, 14, 182–188 [in Ukraine].
16. Khorni, K. (1997). *Trevozhnost* [Anxiety]. (Vols. 1–3). M. : Smysl [in Russian]
17. Yurchenko, V. M. (2006). *Psikhichni stany liudyny: systemnyi opys* [Mental state of man: a systematic description]. Rivne [in Ukraine].

Мартинюк Юлія Олександрівна

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості ОНУ ім. І. І. Мечникова

**ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ
В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ**

Резюме

У статті розглядається складне, багатогранне і недостатньо досліджуване на даний час поняття «емоційний стан». Проводиться теоретичний аналіз різних точок зору і підходів у психологічній науці щодо поняття «емоційні стани». Окремо розглядаються емоційні стани, виявлені в ході дослідження.

Ключові слова: емоційні стани, емоції, підходи, дисгармонії, депресія, агресивність, тривожність.

Martynuk Juliya

PhD , senior lecturer, Department of General psychology and psychology of personality development ONU im. I. I. Mechnikov

**PROBLEM EMOTIONAL STATE PERSONALITY IN PSYCHOLOGICAL
SCIENCE**

Abstract

In the article is considered complex, many-sided and insufficiently researched for this time of the concept of «emotional states». Is carried out the theoretical analysis of various points of view, approaches in psychological science concerning a concept of «an emotional state». Separately considered emotional states identified during the study.

Tags: emotional states, emotions, attitudes, disharmony, depression, aggression, anxiety.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2017

УДК 159.9.01(477)«20»

Данилюк Іван Васильович

доктор психологічних наук, професор
декан факультету психології КНУ ім. Т. Шевченка
dank07@ukr.net
ORCID 0000–0002–6522–5994

Ларін Дмитро Ігорович

аспірант кафедри загальної психології
КНУ ім. Т. Шевченка, «член Ради молодих вчених»
larin-00@mail.ua
ORCID 0000–0002–0934–7591

**СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ ХХ СТОЛІТТЯ В СТРУКТУРІ:
ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ — КАТАРСИС — ЕКСТАЗ**

У статті подано теоретичний аналіз психологічних проблем особистості в контексті вчинкової парадигми В. А. Роменця. Роль відкритої психологічної кризи висвітлюється автором принциповими засадами дії та післядії. порушуються питання «вчинковості», наголошується на ролі катарсису, екстазу в історичному, культурному та релігійному контекстах. Період відкритої психологічної кризи 10–30 рр. ХХ століття висвітлює поліаспектність культурно-історичного розвитку у становленні вітчизняної психологічної науки в Україні.

Як висновок, становлення сучасної психологічної науки в Україні відбувається завдяки подоланню суперечностей у знаходженні людиною самої себе та у впровадженні комплексного системного підходу дослідження з урахуванням контексту становлення сучасної парадигми історико-психологічної науки

Ключові слова: роль відкритої психологічної кризи, вчинковий підхід, інтеріоризація, екстаз, катарсис, контекст.

Постановка проблеми. Предмет дослідження з історії психології передбачає використання досягнень історіографії психології (О. О. Будилова, Л. С. Виготський, А. М. Ждан, Д. Кляйн та ін) [1–3]. В сучасних історико-психологічних дослідженнях недостатня увага приділяється ролі періоду «відкритої психологічної кризи» й вичерпується дослідженням Л. С. Виготського [6], С. Л. Рубінштейна [11] та його послідовників. Тому постає необхідність більш детального аналізу історико-психологічного дослідження періоду, який полягає у висвітленні думок представників Львівсько-Варшавської школи, харківської та ін. з урахуванням контексту культурно-історичного розвитку [13].

Розвиток української психології неможливий без осмислення та узагальнення великого історичного спадку вітчизняної психологічної науки. Вивчення історії психологічної думки в Україні, особливо врахування ролі відкритої психологічної кризи, змушує нас здійснювати якісний прогностичний аналіз у побудові історико-психологічних висновків [8].

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз становлення української психологічної науки з урахуванням ролі «відкритої психологічної кризи» з позицій вчинкового підходу.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом надрукована низка праць, в яких частково розв'язується проблема розвитку історико-психологічної думки в Україні. Однак у більшості з них розглядаються тільки питання історії психології Наддніпрянської України, але залишається нерозкритою історія психологічної думки інших регіонів. Вивчення та пояснення історичного шляху науки — важлива передумова аналізу сучасних проблем та прогнозування тенденцій її розвитку. Ідеї та послідовні дії сучасного психолога, його досягнення та труднощі — лише один з моментів загальної траєкторії всесвітньо-історичного руху науково-психологічної думки [8, с. 7].

Чим чіткіше постає перед нами картина цього руху, тим адекватніше ми орієнтуємося у створеній ситуації, тим краще розуміємо, звідки та куди ми йдемо. Тому, звертаючи свій погляд до історії, ми не лишаємо поле розробки, з яким взаємодіє психолог з усіх сторін актуальних проблем, але проникаємо в їх більш глибокі підвалини. На початку ХХ століття Україна мала низку наукових центрів (Київ, Одеса, Харків та ін.), в яких розвивалася психологічна наука [11].

Неможливо об'єктивно відобразити становлення психологічних проблем, гіпотез, концепцій, абстрагуючись від розвитку природознавчого знання та соціологічної думки, а також ігноруючи загальні галузі практики, пов'язаними з їхнім впливом на людину [14]. Використання методу прогностичного аналізу у дослідженні історичного смислу періоду відкритої кризи у психології передбачає врахування методики прогнозування, а саме:

1) використання моделей історичного майбутнього психологічної науки і шляхів його досягнення (прогностику, з'ясування ступеня відповідності історичного смислу через здійснення аналізу у майбутньому, тобто у історичній перспективі), що включає в себе два підвиди: перший — нормативний прогностичний аналіз, коли задається стан історичного майбутнього та способи його досягнення в межах дослідження та другий — пошуковий прогноз (який ми будемо використовувати у нашому дослідженні), при якому за допомогою побудови концептуальних моделей психологічних шкіл періоду відкритої кризи визначається ситуація посткризового історичного майбутнього [5, с. 15];

2) в історико-психологічному дослідженні майбутнє є одночасно явищем буття і небуття, з одного боку, воно зберігає спадкоємність з минулим (спадкоємність ідей психологів періоду кризи з сучасниками), з іншого — принципово відрізняється від нього [10; 12];

3) узагальнений прогностичний аналіз у зв'язку з даними твердженнями припускає наступні процедури: виявлення в минулому і теперішньому часі прецедентів майбутнього, його зародків, одні з яких розвинуться в основи майбутнього, а інші не набули розвитку, лишаючись у контексті минулого, оцінка їх перспективності: а) визначення незмінних (сталих) характеристик (тенденцій) історичного смислу періоду відкритої кризи у психологічній науці; б) аналіз процесу становлення сучасної психологічної науки в період

відкритої психологічної кризи; в) аналіз подій процесу становлення психології в межах конкретного історичного періоду; г) перевірка та уточнення прогностичної моделі розвитку історико-психологічного знання [5; 7].

Психологічна теорія розвивається на базі тих даних, які накопичуються в експериментальних та прикладних дослідженнях (саме цими дослідженнями обумовлений період відкритої кризи у психології). Постаючи для теорії невичерпним джерелом інформації, вони слугують і засобом перевірки її істинності [10; 11]. Отже, на початку ХХ століття сформувалися основні течії, провідні пошуки у психології, пов'язані з ідеєю інтеріоризації. Принципового значення поняття інтеріоризації набуло в культурно-історичній теорії Л. С. Виготського. Одне із основних тверджень цієї теорії полягає в тому, що будь-яка справді людська форма психіки початково складається як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми й лише потім, у результаті інтеріоризації, стає психічним процесом окремого індивіда [9].

Саме вчинковий принцип, на нашу думку, доцільно використовувати у розкритті зв'язку історії психологічної думки з історією людської культури. «Саме через структуру вчинку, як він тлумачиться в історичному ключі, відкривається можливість, — стверджує В. А. Роменець, — показати справжні зв'язки психології з іншими дисциплінами, евристичну взаємодію між ними» [9, с. 10].

На те, що категорія вчинку має загальнокультурне тлумачне значення, переконливо вказав М. М. Бахтін: «Кожна моя думка з її змістом є моїм індивідуально-відповідальним вчинком, одним із вчинків, із яких складається все моє єдине життя як суцільне учинкування, тому що все життя в цілому може бути розглянуте як певний складний вчинок». Основним предметом вивчення в психології на зламі ХІХ й ХХ століть стає післядійова сторона вчинку. Психологія післядії, на думку В. А. Роменця, охоплюється ідеями інтеріоризації, катарсису та екстазу [8, с. 9].

Основним предметом вивчення в психології на зламі ХІХ й ХХ століть стає післядійова сторона вчинку (таблиця).

Після того, як людина здійснює особисто значущий для себе вчинок і усвідомлює те, що нею зроблено, вона повертається до свого внутрішнього світу. В результаті інтеріоризації, коли людина заглиблюється у внутрішню суть, відбувається формування внутрішнього плану свідомості. У ході акту інтеріоризації поглиблюються суперечності, які постають під час зіткнення зовнішнього і внутрішнього світів, після чого виникають «болісні та неприємні» афекти [2].

Поєднання зовнішнього і внутрішнього, явища й сутності іноді переживається як відкриття, інсайт, як задоволення від звернення шляху напруженого пошуку. Катарсис «...є подоланням розкиданості суб'єктивності, без принциповості, її безвихідності, її знесилюючих нерозумних страждань. Разом з цим катарсис є новою якістю психічного, новим його станом», — зазначає В. А. Роменець. У зв'язку з учинковим принципом напрями української психології першої половини ХХ століття, пов'язані з характером інтерпретації психіки, посідають своє місце в цій ієрархізованій структурі: інтеріоризація — катарсис — екстаз [14].

Таблиця

Вчинковий принцип в історії психології на прикладі Західних регіонів України останньої чверті XIX — першої половини XX століття

ПІСЛЯДІЙОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВЧИНКУ. ОПАНУВАННЯ ЛЮДИНОЮ САМОЇ СЕБЕ		
Характеристика змістового компонента вчинку	Механізм розвитку трансформації вчинку	Внутрішній алгоритм вирішення суперечностей
Формування внутрішнього плану свідомості: інтеріоризація вчинкової дії	Катарсис і зняття великої суперечності душі	Психологічні мотиви зняття суперечностей і знаходження людиною самої себе: екстаз і сублимація
ІНДИВІДУАЛЬНЕ, НАРОДНЕ, ВСЕЛЮДСЬКЕ		
Характеристика змістового компонента процесу інтеріоризації	Механізм вирішення проблем та прийняття абсолютної відповідальності	Віднайдення внутрішнього ресурсу та подолання суперечностей
Інтеріоризація як самовідображення буття	Розв'язання життєвих проблем. Самозречення і абсолютна експансія	Самопізнання і сенс життя. Творчість. Еротизм
Представники біогенетичних та соціогенетичних концепцій (біо-соціо)	Розгляд особистості як такої, що має творче начало (творча особистість)	
Твардовський, Кройц, Вітвіцький, Грушевський, Гнатюк, Мірчук	Балей, Франко, Колесса, Шлемкевич, Ярема	Кобиланська, Захер-Мазох, Горбачевський, Костельник
САМОПІЗНАННЯ		
Відчуження самості	Вияв самості	Пізнання і самостворення самості
Біологічне Фізіологічне Національне	Продуктивна діяльність Художня. Моральна. Наукова	Людина у світі: свобода і незалежність від світу. Самовизначення та його ідеал

Катарсис дає поштовх до пошуку вищих цінностей (що можна було спостерігати на початку XX століття), і людина у вищому стані наближається до цих цінностей. Але екстаз, в розумній історії психології, не є злиттям з першосутністю, він швидше сприяє віднайденню людиною самої себе. Екстаз, на думку В. А. Роменця, є рухом до вершин досконалості, перебуваючи у досконалому світі безкінечного, ідеального, розумного [13].

Ідея екстазу знаходить свої відображення також у релігійній психології. Проблема Боголюдини є проблемою поєднання людського, партикулярного, незавершеного із завершеним, загальним, всеосяжним, тобто в ідеї боголюдства завершується екстатичний акт. Уявлення про Бога відіграють важливу роль і унікально пов'язані з тим, як людина сприймає саму себе, своє значення й мету свого існування, допомагають установлювати стосунки з оточенням.

Поняття екстазу сягає глибини віків, запозичене із царини релігійних містерій. Розрізнялися гнітючий, хворобливий екстаз («гібрис», пристрасть, сп'яніння) і екстаз полегшення (в якому людина долучається до трансцендентної «істини» буття). Плотін вживає слово екстаз, описуючи

надрозумове споглядання, коли душа, відкинувши все чуттєве та інтелектуальне, підіймається над сферою буття-розуму (нуса) і в певнім захваті й захопленні безпосередньо стикається з надбуттєвим — єдиним. Плотинівське розуміння екстазу прийняли неоплатоніки (Порфирій, Прокл), а також представники патристики (Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Августин) [2].

Дослідження психологічної думки Львівсько-Варшавської філософської школи викликає особливий інтерес у нашому дослідженні. Адже вона виникла і розвивалася на відокремлених від України її західних землях, які входили до складу Австро-Угорщини. Хоча західноукраїнські вчені мали змогу друкуватися в різноманітних україномовних виданнях, у Львівському університеті на кафедрах і в аудиторіях вони повинні були спілкуватися польською мовою. Виникнення Львівсько-Варшавської школи пов'язується саме з педагогічною діяльністю К. Твардовського, який виховав у студентських осередках цілу плеяду учнів. Твардовський поглиблює інтерес молоді до вивчення філософських і психологічних питань. А в 1925 році (в період відкритої психологічної кризи) з ініціативи Степана Балея та Мечислава Кройца виникла психологічна секція [11].

Твардовський вважав, що психологія є основою, а метафізика — доповненням філософії. Вся наукова психологія, зазначав учений, має бути емпіричною, досвідною, інакше вона перестає бути психологією і стає метафізикою.

Методологічною підставою для такого розуміння психологічного експерименту й емпіричної психології є психофізичний паралелізм. Під впливом Твардовського, який велику увагу надавав експерименту в науці, майже всі представники Львівсько-Варшавської школи — як психологи, так і філософи — здійснювали психологічні дослідження [6].

Результати дослідження. Отже, розглянувши методологію побудови дослідження історичного смислу періоду відкритої кризи як чинника становлення сучасної психології, ми вважаємо доречним використання теоретичних, емпіричних, та спеціальних методів (аналізу, тлумачення та інтерпретації теоретичних та емпіричних даних), що відповідає методології історико-психологічних досліджень.

Сучасна вітчизняна соціальна та гуманітарна наука, зокрема психологія культури, має піднятися до перетворення соціально-політичних, історичних і культурних завдань на професійно орієнтовані проблеми, програми, технології, рекомендації та практику їх здійснення. Постійне підвищення інтересу громадськості до досліджень у галузі психології культури, зокрема історичної психології, — ознака суспільного пошуку виходу із системної кризи

Таким чином, за допомогою аналізу ми виявляємо в минулому і теперішньому часі прецеденти майбутнього, його зародків через розвиток таких напрямків психології, як інженерна, психологія особистості, культурно-історична психологія, психотерапія з її численними напрямками, як наслідок потужний розквіт психологічної служби на теренах пострадянського простору (90-рр. ХХ ст.) та зарубіжної психологічної науки [1].

Перспективи використання результатів дослідження. Слід сказати про нове розуміння психічного розвитку, що було розроблено М. Я. Басовим

[2] і Л. С. Виготським [6]. Поява цих концепцій доводить, що 20–30-ті рр. були періодом розквіту, злету вітчизняної психології, і ідеї, що з'явилися в той час, ще протягом довгого періоду направляли теоретичні розробки вчених [10].

Історизм, конкретність та системність аналізу постають передумовами адекватного розвитку еволюції наукових ідей (періоду відкритої психологічної кризи), ключем для розуміння причин тих уявлень, якими оперує сучасний психолог. Глобальна, позаконтекстна оцінка різних гіпотез, концепцій, методологічних установок перешкоджає розумінню їх справжнього смислу та функцій у межах наукового прогресу [4].

Те, з чого починала радянська психологія, яка ще не розвинула свого власного змісту вивчення психології людини, було своєрідною методологією, яка номінально вважалася марксистською, але насправді могла задовольняти (чи не задовольняти) широке коло теоретиків, які взялися за вирішення фундаментальних проблем людського буття.

Використання результатів історико-психологічного дослідження матиме перспективи у здійсненні якісного історико-психологічного аналізу ролі історичного періоду відкритої психологічної кризи у психології першої третини ХХ століття, яке буде реалізоване у подальшому дослідженні.

Список використаних джерел

1. Акімова Л. Н. Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукраїнського регіону) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Акімова Л. Н. — Одеса, 2001. — 48 с.
2. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. — Минск: Воронеж, 1996. — 309 с.
3. Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність / Інститут психології АПН України. — К., 1992. — С. 222–304.
4. Балей С. Нарис психології / С. Балей. — Львів: Ранок, 2011. — 409 с.
5. Балей С. Про поняття психологічної основи почувань / С. Балей // Записки НТШ. — 2012. — № 9. — С. 105–115.
6. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский. — 2008. — № 1. — С. 56–65.
7. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. — Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 312 с. — (Мир психологии).
8. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: західні регіони (кінець ХІХ — початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Данилюк І. В. — Київ, 2002. — 24 с.
9. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання : історико-теоретичний вимір : [монографія] / І. В. Данилюк. — К. : Самміт-книга, 2010. — 432 с.
10. Зеньковский В. В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике / В. В. Зеньковский // Вопросы философии и психологии. — 4-е изд., испр. и доп. — Киев: Акад. педагог. наук СССР, 2011. — С. 110–154.
11. История психологии (10-е — 30-е гг. Период открытого кризиса) / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — Екатеринбург: Деловая книга, 1999. — 480 с.
12. Методологические и теоретические проблемы психологии // Психол. журн. — 2009. — № 4. — С. 69–107.
13. Татенко В. А. Предмет и метод психологической науки: субъектная парадигма / В. А. Татенко // Предмет и метод психологии. — Киев, 2009. — С. 490–509.
14. Ярошевский М. Г. Философско-психологические воззрения А. А. Потебни / М. Г. Ярошевский // Известия АН СССР. Серия истории и философии. — 1946. — Т. 3, № 2.

REFERENCES

1. Akimova, L. N. (2001). Stanovlennja i rozvytok vitchyznjanoji eksperymentalnojoi psykholohiji: na materialy c. Odesa [The establishment and development of national experimental psychology]. *Extended abstract of candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian]*.
2. Asmolov, A. G. (1996). Cultural Psychology and history constructs worlds. [*Cultural in examples and problems*]. Minsk: Voronezh [in Ukrainian].
3. Budilova, E. A. (1992) Aktualni problemy psykholohiji: tradyciji i suchasnistj. [*Aktual problems of psychology: tradition and modernity*] Institute of Psychology Ukraine, 2, 222–304 [in Ukrainian].
4. Balej, S. V. (2011). Narys psykholohiji. [Outline of psychology] Lviv: Ranok, [in Ukrainian].
5. Balej, S. V. (2012) Pro ponjatja psykholohichnojoi osnovy pochuvan. [*On the concept of psychological foundations feelings*]. NTSh, 9, 105–115 [in Ukrainian].
6. Vyigotskiy L. S. (2008). Istoricheskiy smysl psihologicheskogo krizisa [The historical meaning of psychological crisis], (Vols 1). [in Russian].
7. Vyigotskiy L. S. (2000). *Psychologyya [Psychology]*, (Vols 2). Moscow: EKSMO-Press [in Russian].
8. Danyljuk, I. V. (2002). Istorija psykholohiji v Ukrajinі: zakhidni rehiony (kinecj XIX — pochatok XX stolittja): na materialy c. Kiev [*The history of psychology in Ukraine: Western Region (late XIX — early XX century)*]. Extended abstract of candidate's thesis. Kiev [in Ukrainian].
9. Danyljuk, I. V. (2010). Etnichna psykholohija jak ghaluzj naukovogho znannja. [*Ethnic psychology as a field of scientific knowledge: historical and theoretical dimension*]. Kiev: SAMMIT-KNYGhA [in Ukrainian].
10. Zenkovskiy, V. V. (2005). Printsip individualnosti v psihologii i pedagogike [*The principle of personality in psychology and pedagogy*] *Voprosy filosofii i psihologii.*: Vol 4, 110–154 [in Russian].
11. Galperin, P. Y., & Zhdan, A. N. (1999). Istorija psihologii (10-e — 30-e gg. Period otkryitogo krizisa) [History of Psychology (10th — 30th of a period of open crisis.)]. Vol 4, 110–180 [in Russian].
12. Rubinsteyn, S. L. (2009) Metodologichesskie i teoretichesskie problemy psihologii [Methodological and theoretical problems of psychology]. *Psychological journal*, Vol. 4, 69–107 [in Russian].
13. Tatenko, V. A. (2007) Predmet i metod psihologicheskoy nauki: sub'ektnaya paradigma [Subject and method of psychological sciences: subjective paradigm]. Vol. 2, 490–509 [in Russian].
14. Yaroshevskiy, M. G. (1946) Filosofsko-psihologichesskie vozzreniya A. A. Potebni [Philosophical views psihologichesskie A. A Potebni]. *Izvestiya AN SSSR, seriya istorii i filosofii*, Vol 2. [in Russian].

Данилюк Иван Васильевич

доктор психологических наук, профессор,
декан факультета психологии КНУ им. Т. Шевченко

Ларин Дмитрий Игоревич

аспирант кафедры общей психологии
КНУ им. Т. Шевченко

СТАНОВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ПСИХОЛОГИИ XX СТОЛЕТИЯ В СТРУКТУРЕ: ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ — КАТАРСИС — ЭКСТАЗ

Резюме

В статье представлен теоретический анализ психологических проблем личности в контексте парадигмы В. А. Роменца. Роль открытого психологического кризиса освещается автором принципами действия и последствия. Затрагиваются вопро-

сы «поступков», отмечается роль катарсиса, экстаза в историческом, культурном и религиозном контекстах. Период открытого психологического кризиса 10–30-х гг. XX века освещает полиаспектность культурно-исторического развития в становлении отечественной психологической науки в Украине.

Ключевые слова: роль открытого психологического кризиса, психология поступка, интериоризация, экстаз, катарсис, контекст.

Danylyuk Ivan

Doctor of psychological Sciences, Professor,
Taras Shevchenko National University of Kiev

Larin Dmitry

Graduate student of department General Psychology
Taras Shevchenko National University of Kiev

**FORMATION OF UKRAINIAN DOMESTIC PSYCHOLOGICAL
THOUGHT PSYCHOLOGY IN STRUCTURE STOLIITTYA XX:
INTERNALIZATOIN, CATFRSIS, ECSTASY**

Abstract

The article presents a theoretical analysis of psychological problems of the individual in the context vchynkovoyi paradigm V. A. Romentsya. The role of open psychological crisis highlights the author of fundamental principles of action and aftereffect.

Violated question «vchynkovosti», emphasizes the role of catharsis, ecstasy in the historical, cultural and religious contexts. Open psychological crisis period 10–30 years. XX century poliaspects highlights the cultural and historical development in the formation of national psychology in Ukraine.

Accordingly, analyzing stages of modern Ukrainian psychology, we find a correlation with the stages of categories of act, namely motivation, situations, actions and aftereffects. Period open category covers psychological crisis aftereffects when there is a debriefing and create new psychological paradigm. The impact of the Lvov-Warsaw school property Harkivsklyi, Odessa and other schools that have developed psychological science in Ukraine — it is the result of a large property. Contribution to the development of science such as scientists, psychologists V. A. Romenets, S. L. Rubinstein, Vygotsky can not be overstated. In the article the author proposes a new vision of open psychological crisis.

XX century for psychological science in Ukraine — is, first of all growing trend to study a unique person that contributed recognize personality traits and individual vision.

In conclusion, the establishment of modern psychological science in Ukraine is due to the removal of contradictions in finding the man himself, and implementing an integrated system approach research from context the formation of the modern paradigm of historical and psychological science.

Key words: the role of the open crisis in psychology, psychology of action, ecstasy, catharsis, context.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2017

УДК 159.923.3:179.9-029:93

Кашпур Юрій Михайлович

кандидат психологічних наук,
доцент, докторант кафедри теоретичної та консультативної психології
факультету соціально-психологічних наук та управління
НПУ імені М. П. Драгоманова
y_kashpur@yandex.ru
ORCID 0000–0002–0259–1137

ЕВОЛЮЦІЙНО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВІРНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

В статті презентовано різні міждисциплінарні дослідження феномена вірність. Враховуючи недостатню розробленість цієї проблеми в психології, автор іде шляхом пошуку психологічної природи вірності з позицій фізіологічної, антропологічної та етологічної наук, а також окреслює історичні аспекти вірності як феномену, що має конкретне соціально-психологічне коріння. В цій статті доведено, що вірність межує з такими поняттями як прихильність, турбота, емпатія, довіра, зобов'язання, які вносять до природи означеного явища психологічну складову та визначають його консистенцію. Проведений ретроспективний аналіз трактування поняття вірність у суспільстві в стародавні часи, в грецькій та римській міфології, східних вченнях, а також в Середньовіччі та епоху Відродження. В кожному з цих історичних періодів аналізуються факти, в яких відображені уявлення та інтерпретації розуміння феномена вірність.

Ключові слова: вірність, прихильність, турбота, довіра, турбота, зобов'язання, історично-психологічний аналіз, психологічна природа.

Постановка проблеми. Актуалізація сьогоденних суспільних настроїв щодо розвитку моральних та етичних якостей людства спонукає все більше науковців замислюватися над такими поняттями як довіра, справедливість, чесність. Чільне місце серед цих пошуків займає розуміння поняття «вірність». До недавня його розглядали виключно як етичне утворення. Проте локус-аналіз почав закономірно змінюватися в ході масштабних суспільно-політичних подій, що відбуваються останні десятиліття в Україні та світі. Все частіше вірність позиціонується як психологічна якість особистості, моральна цінність або більш глибокий продукт психосоціальних взаємин людей.

Аналіз останніх досліджень. Якісну інформацію про змістову сутність вірності епізодично можна віднайти у різних наукових джерелах, зокрема філософських (М. Бердяєва, Ю. Бохенського, К. Вальверде, Ю. Кімельова, М. Налімова, В. Розіна), етнографічних (М. Арандаренка, В. Щербаківського, Д. Яворницького), антропологічних (О. Лавджоя, З. Рубіна), мистецьких (І. Франка, Т. Шевченка, М. Коцюбинського) та ін. Та попри широку вживаність означеного поняття у контексті міжособистісних взаємин воно не стало об'єктом окремого психологічного дослідження. Відтак вважаємо за потрібне акцентувати увагу на цій проблемі й проаналізувати

еволюційно-фізіологічні та історичні результати досліджень та окреслити вектори нашого подальшого емпіричного дослідження.

Мета нашої статті полягає у презентації результатів проведеного теоретичного аналізу якісного змісту феномена «вірність» у джерелах різної наукової спрямованості, виокремленні з них психологічних конструктів вірності.

На шляху до реалізації поставленої мети вважаємо правомірним здійснити аналітичний екскурс по наукових джерелах різної спрямованості.

Питання вірності та зради залишаються актуальними не лише у гуманітарних науках, а й у дослідженнях природничого циклу. Вчені (Г. Ленг, С. Меллой, Х. Фішер та ін.) весь час намагаються пояснити природу цих феноменів з фізіологічної точки зору. Предметом їх дослідження виступає вірність, насамперед у міжособистісних стосунках. Аналізуючи розвиток взаємин двох людей на різних стадіях комунікації, фізіологи прийшли до висновку, що їх міжособистісна поведінка детермінується цілою сукупністю гормональних речовин, які по чергово продукуються залозами внутрішньої секреції [5]. На перших етапах знайомства особистість керується лібідом, нуждою, потребою чи бажанням, які детермінуються тестостероном та естрогеном; феромонами, що сприймаються особливим воміроназальним органом, інформація від якого передається безпосередньо у підсвідомість; та балансом гормонів-нейромедіаторів (дофаміном та серотоніном), що виробляються гіпоталамусом та відповідають за стійкість людської психіки в цілому. На думку Х. Фішер, в момент встановлення довірливих стосунків комбінація цих гормонів створює відчуття ейфорії та, одночасно, стривоженості й сконцентрованості, як при нав'язливих станах. Люди багато думають про своїх суб'єктів захоплення і намагаються позиціонувати себе з найкращої сторони. Основним продуктом, що формується протягом цього етапу, є *довіра* [7].

Проте найбільш значущим для нашого дослідження є наступна стадія розвитку стосунків, яку фізіологи С. Хазанс та А. Бартелс називають *прихильністю*. На цьому етапі гормональний фон вирівнюється і людина вже не відчуває різких перепадів настрою від ейфорії до розпаду. Домінуючим гормоном в цьому процесі виступає окситоцин, під дією якого, зазвичай, відбуваються перейми під час пологів, продукується лактація та активується материнський інстинкт. І разом з тим цей гормон ще й діє на організм людини як м'яке заспокійливе, знижує тривожність, розслабляє, а також здійснює слабкий наркотичний ефект. Після спільно прожитого часу організм людини звикає до регулярного отримання порцій окситоцину, і якщо його рівень в крові знижується, відчуває гомеостатичний дисбаланс. Це спонукає індивіда шукати нових регулярних контактів зі своїм партнером, адже під дією його запаху, або навіть згадки про нього ця речовина рефлекторно знову продукується залозами внутрішньої секреції і, як наслідок, викликає приємні та ніжні відчуття. Це вказує на те, що особистість на психофізіологічному рівні виявляє зацікавленість у тому, щоб залишатися зі своїм суб'єктом вірності якомога довше, адже для неї це запорука комфорту та захищеності.

Посилює нужду в партнерові ще один, не менш важливий у означеній схемі, гормон — вазопресин, який викликає *емпатію* та спонукає людину до побудови глибоких інтегруючих взаємин зі своїм суб'єктом вірності [7]. Ми розділяємо таку позицію фізіологів щодо розвитку парних взаємин та відмічаємо, що цей алгоритм має багато спільного з побудовою взаємин вірності, а можливо є платформою для становлення такої морально-особистісної якості як *вірність*.

Цікавими щодо вірності є спостереження етологів та зоопсихологів. Опираючись на пануючу сьогодні еволюційну теорію розвитку, відповідно до якої людська психіка має спільне походження з твариною, можна вважати правомірним порівняння однакових форм поведінки у тих і інших. У науковій практиці існує традиція моделювання психологічних явищ на базі спостережень за поведінкою тварин. Наприклад, Дж. Боулбі, Н. М. Ладигіна-Котс, І. П. Павлов змогли підтвердити свої припущення за допомогою порівняльного методу. Через низький ступінь дослідженості явища вірності у психології та необхідність вичленення його природи зі складної та багатогранної людської психіки ми також вимушені були звернутися до етологічних досліджень.

Не вдаючись до презентації прикладів взаємин вірності серед представників фауни, вважаємо за потрібне лише окреслити наші наступні висновки, що пояснюють специфіку цього феномена у тварин:

- у більшості випадків вірність у тваринному світі обумовлена доглядом один за одним, потребою в охороні свого житла та захистом нащадків;

- вірність у тварин не є радикальною і не зберігається при умові смерті одного з партнерів. Відтак стереотипні уявлення про самопожертву окремих представників фауни є гіперболізованими;

- моногамність у тварин зберігається лише з конкретним партнером і протягом якогось часу. У випадку розриву стосунків вони вдаються до нових взаємин;

- тварини є вірними лише у подружніх стосунках. Зі своїм потомством вони сепаруються в ході реалізації програми «турбота про нащадків». Це може свідчити про притаманність тваринам також двох окремих явищ — прив'язаності та вірності;

- тваринам притаманна чуйність та співпереживання. Цим пояснюються випадки турботи один про одного під час хвороби партнера та відмову від еміграції. Це може свідчити про наявність у змісті вірності названих емоційних конструктів.

Антропологи О. Лавджой та Г. Вейнер вважають, що складність пояснення феномена вірності полягає в офіційному позиціонуванні людини як моногамної істоти. Тоді як їх спостереження доводять, що виду *Homo sapiens* більше притаманна не чиста, а «серійна моногамія» (поєднання моно- та полігамії), відповідно до якої людина може забезпечити більшу турботу про себе та нащадків під час спільного проживання, а також одночасно мати дітей від інших партнерів, не чекаючи втрати одного з подружжя, як це буває серед певних видів тварин. Це дозволяє зайняти людям панівне місце в еволюції тваринного світу і напрацювати складні

і багатогранні взаємини один з одним. На думку відомого антрополога О. Лавджоя, вірність, як соціально-психологічне явище, має конкретне біологічне походження. Самці австралопітеків (попередників людей), як довів учений, були керовані бажанням бути впевненими у своїх нащадках, намагалися забезпечувати самку всім необхідним за умови, якщо та буде зберігати їм вірність і не матиме потреби шукати іншого. Самка ж, отримуючи від цього самця підтримку в реалізації своєї материнської програми та оргазмічні відчуття, ще більше упевнювалася у необхідності бути вірною конкретному суб'єктові [8]. В подальшому, з розвитком моногамності та сімейних форм, взаємини подружжя стали носити не лише сексуальний, а й побутовий, розвивально-виховний, рекреаційний характер, що вимагало збереження інтимної інформації між двома особами [5; 11]. Так, потреба один в одному на фоні міжстатевих та сексуальних стосунків розповсюдилася й на інші сфери соціально-психологічного життя особистості, що створювало підґрунтя для диференціації уявлень про вірність як про моральну цінність та когнітивно-емоційне утворення.

Дослідники в галузі історії (Т. Апінян, А. Нейхард, Л. Селиванова) також не оминули тему вірності та констатували власні тенденції розвитку цього феномена у різні історичні епохи. В основу суспільної моралі у стародавньому Римі були покладені уявлення про вірність як про основну чесноту громадянина. На думку М. Куна, дотримання канонів вірності для римлян-язичників було настільки важливо, що її було персоніфіковано в окрему богиню Фідес (Фідею) (лат. *Fides populi Romani*), якій на Капітолійському пагорбі у Римі, поряд з храмом головного Бога Юпітера було побудовано храм, в якому зберігалися різного роду договори та міжнародні документи [4; 13]. Атрибутом вірності вважалася права рука, по лікоть загорнута в білу тканину, яка символізувала чистоту намірів того, хто зазначає договір чи бере на себе зобов'язання, а зображені на древніх монетах рукостискання і на сьогодні залишаються символом дотримання даної клятви [4]. До цієї богині зверталися не лише у державних та громадських справах, а й у особистих питаннях, які могли б порушуватися через перепони у реалізації домовленостей. Тут варто звернути увагу на появу в звичному розумінні нових змістових відтінків вірності. Стосунки, котрі регулювалися поняттям «*fides*», були пов'язані з інститутом патронату, який регулював лише ті домовленості, які базувалися на взаємовигідній співпраці [10].

Підкреслюючи значущість досліджуваного феномена вірності, варто зауважити, що для всіх древніх культур характерна наявність божественного образу на зразок римської богині Фідес. Так, у грецькій міфології своє місце має Пістіс, а в Єгипті — Ізіда. Проте остання символізувала жіночність, а вірність була їй властива як невід'ємний атрибут подружнього ставлення до свого чоловіка [3]. Саме тому покарання за зраду стосувалось лише жінок і вимірювалось 1000 ударами або відрізанням їй носа. Чоловіча ж вірність у древніх єгиптян асоціювалась переважно з державними справами та регулювалася конкретними домовленостями. Схожою була трактовка вірності у древніх шумерів, які могли лише за одну підозру в

зраді кинути жінку в річку. У разі, якщо та тонула, її вину було автоматично доведено. Смертною карою за зраду карали й інки та євреї. Жінку забивали камінням у разі, якщо чоловік привселюдно відмовлявся від неї, мотивуючи своє рішення зрадою своєї дружини. Додамо, що значення вірності у східних народів залишається гіперактуальним і сьогодні. Дилема «вірності-зради» у них є настільки важливою для суспільної моралі, що лише у 2015 р. шляхом тривалих перемовин у Південній Кореї вдалося відміняти смертну кару за цей вчинок.

У східних народів трактовки феномена вірності сягають найглибшого значення. Їй присвячуються різноманітні трактати, законні акти, літературні твори та ін. В Японії самурай, проводячи ритуальне вбивство шляхом розпорювання власного живота — сепуку чи харакірі, виказував своє зневажливе ставлення до смерті, виявляючи хоробрість та вірність своєму сюзерену, що було ознакою наявності у нього найвищих людських чеснот. В Китаї для означення вірності існував окремий ієрогліф 忠 «чжун» [zhōng], який складався з двох частин: «середина» та «серце». Перша частина лінгвістичного знаку означає, що потрібно не відхилитися ні вправо, ні вліво. А друга вказує на необхідність всім серцем, не лінуючись, робити це, зберігаючи непохитність. У китайців культивувалися переконання, що щира вірність своїй країні та правителю повинна бути дотримана навіть всупереч власному життю. Підтвердженням таких ідеологічних уявлень є археологічна знахідка, яку було названо Теракотовою армією, що знайдена в 1974 р. та датована I ст. до н. е. Вона являє собою захоронення понад 8000 глиняних статуй військових та коней, що символізують прихильність до свого імператора Цинь Ши Хуанді та бажання його охороняти після смерті. Ця знахідка є виключенням, бо на більш ранніх етапах китайської історії існував звичай реального масового самопожертвування у разі смерті правителя. Відтак китайські уявлення про вірність вказують на ціннісну складову в ній та наявність неабияких особистісних зусиль, котрих потрібно було докласти людині для дотримання відповідних моральних принципів та розвитку необхідних для цього особистісних якостей.

Відома історик-китаїст І. Ф. Попова доводить, що категорія «вірності» в Китаї складала найважливіший елемент державної ідеології по відношенню до сановників та пересічних громадян. На її думку, цей феномен лежав у основі осмислення способів особистісної самореалізації в традиційній китайській культурі, й таким чином пронизував весь уклад тогочасної людини [6]. Китайський філософ Ван Чун у своїх працях «Про виховання людини» та «Трактаті про звичайну мораль» виокремив для цього феномена окрему частину тіла: нирки. Саме в них, на його думку, коріниться означена морально-особистісна якість, поряд з гуманністю в серці, почуттям обов'язку в печінці, почуттям міри в шлунку та мудрістю в легенях. Він зазначав, що у разі хвороби того чи іншого органу розум людини починає затьмарюватися і відповідним чином змінюється її поведінка [1; 12].

У Середньовіччі вірності відводили особливе місце у взаєминах васала та сеньйора, лицаря та принцеси, короля та народу. Подібні сюжети відо-

бражені у літературних пам'ятках того часу. Цей період відзначався специфічним трактуванням вірності і стосувався осіб шляхетного походження, які брали на себе певні зобов'язання. В середньовічних уявленнях це явище мало конкретний часовий початок, а саме: від моменту, коли два об'єкти вступали у певного роду взаємини, аж до взаємного анулювання клятви. Звідси походять окремі ритуали: давання обітниць під час заручин, коронування короля, посвята в лицарі, дефлорація нареченої і т. д. В цьому випадку вірність мала певний психологічний тягар, бо несла за собою ряд обмежень для особистості, але при цьому надавала їй вчинкам конкретного ціннісного значення, сприяла самоідентифікації особистості у певній рольовій іпостасі, підвищувала її самоповагу та модифікувала самоприйняття. При цьому конкретне символічне значення мав «пояс вірності» (засіб, що унеможлиблював адюльтер), який дівчина повинна була носити, доки її коханий виконував свій обов'язок [2].

Аналізуючи проблему психологічної складової вірності в Середньовіччі, неможливо оминати християнське розуміння цього феномена. Саме в цей період широкого розповсюдження набувають різного роду релігійні постулати. Церква, що продукує ідею християнської смиренності звичайної людини перед божественним началом, повинна дотримуватися ряду канонів та приписів. Так, дружина взагалі не мала права ініціювати розлучення, якщо шлюб був закріплений у церкві, і таким чином його дія пролонговувалась навечно. Жінка могла не відчувати прихильного ставлення до свого чоловіка, але зобов'язана була зберігати йому вірність, навіть ціною власних дискомфортних переживань. У таких ситуаціях вірність ставала догматизованим саморуйнівним явищем [9].

Специфічною для становлення морально-психологічних понять стала епоха Відродження, яка характеризується насамперед зміною локусу сприймання людьми мистецьких та соціальних подій. В контексті нашого дослідження важливо зрозуміти конкретні суспільно-психологічні обставини цього історичного періоду, адже саме вони детермінують трансформації уявлень особистості. Так, на думку N. Vulst, перехід від Середньовіччя до Відродження пов'язаний з явищем бубонної чуми, яка з різною інтенсивністю спалахувала в Європі та Азії з 1348 р. по 1666 р. Як наслідок, у свідомості людини того часу відбувалися фундаментальні зміни, що пов'язані з втратою монопольного права церкви інтерпретувати вчинки та долю людини. Зміни відображалися в переконаннях про те, що перед обличчям смерті всі люди стають рівними, а на спасіння має право кожен [2]. Закономірно, що після череди втрат та смертей, якими були сповнені уявлення тогочасних людей, актуалізується потреба у збереженні родинних зв'язків, материнських почуттів, дружніх взаємин, шанобливого ставлення до сім'ї. Можна припустити, що в контексті цих змін соціально дезінтегрованна особистість стає більш чутливою до прекрасного та вічного. Як наслідок, з'являються нові антропоцентричні та сповнені надії твори мистецтва: «Пьєта» Мікеланджело (1499), «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі (1498), «Сикстинська Мадонна» Рафаеля (1502–1506 рр.) [9]. А відтак вірність починає пояснюватись не як взятий на себе тягар страждань

та випробувань, а як почуття, що несе стабільні, безпечні та передбачувані взаємини, що виступають для людини значущою опорою під час переживання різного роду психотравмуючих подій.

Підводячи **підсумки** нашого короткого дослідження психологічної природи вірності в контексті еволюційно-історичного аналізу, можна зробити кілька ключових висновків. Отже, вірність особистості проходить своє становлення від тимчасового емоційного стану симпатії до стійкого продукту когнітивно-емоційної єдності, що детермінується нейрогуморальними процесами. На протигагу літературним уявленням про високоморальну вірність для більшості тварин ця якість не є характерною, тоді як людині притаманна серійна вірність, яка обумовлена тривалим періодом вигодування дітей та необхідністю виховання й турботи про них. Історично склалося, що трактування змісту терміну вірність залежить від певної епохи, що дає підстави визначити широкий його змістовний обсяг й смислове навантаження. З одного боку, вірність застосовували для визначення моральних і професійних якостей людини, патріотичних переконань та її особистісних чеснот, а з іншого — природу означеного феномена пов'язували з обмеженням свободи вибору людини й процесу її особистісного зростання.

Список використаних джерел і літератури

1. Антология мировой философии : [в 4 т.]. — М : Мысль, 1969. — Т. 1. — 936 с.
2. Бульст Н. Почитание святых во время чумы (Позднее Средневековье) / Н. Бульст // Одиссей. Человек в истории. — М., 2000. — С. 152–185.
3. Голикова М. С. Трансформация образа древнеримской богини Фидес (верность) в произведениях античных авторов I–IV веков / М. С. Голикова // Вестник МГЛУ : [сб. науч. тр.]. — М., 2014. — Вып. 21 (707). — С. 63–69.
4. Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима / сост. А. А. Нейхардт. — М. : Правда, 1990. — 576 с.
5. Палмер Дж. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens : [пер. с англ.] / Джек Палмер, Линда Палмер. — 2-е изд. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 382 с.
6. Попова И. Ф. Категория «верность» (чжун) в политической мысли раннетанского Китая / И. Ф. Попова // Материалы научной конференции, посвященной 50-летию образования Китайской Народной Республики (Санкт-Петербург, 27–28 октября 1999 г.). — СПб., 1999. — С. 58–61.
7. Фишер Х. Почему мы любим: природа и химия романтической любви = Why We Love: The Mature and Chemistry of Romantic Love / Фишер Х. ; пер. с англ. Е. И. Милицкая. — М. : Альпина нон-фикшн, 2012. — 319 с.
8. Хрисанфова Е. Н. Антропология : [учебник] / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. — М. : Изд-во Моск. ун-та : Наука, 2005. — 400 с.
9. Чемберлин Е. Эпоха Возрождения. Быт, религия, культура / Ерик Чемберлин ; [пер. с англ. Е. Ф. Левиной]. — М. : ЗАО Центрполиграф, 2006. — 239 с.
10. Buchli J. Fides — Religion, Law, Christian / Buchli J., Prescendi F., Schiemann G. // Brill's New Pauly. — 2002. — Vol. 12/2. — P. 964–965.
11. Durrant R. Evolutionary Psychology / R. Durrant, B. Ellis // Comprehensive Handbook of Psychology / M. Gallagher, R. Nelson (Eds.). — New York : Wiley & Sons, 2003. — Vol. 3. — P. 1–33.
12. Lun-Hkng. Philosophical Essays of Wang Chong / [translated from the Chinese and annotated by Alfred Forke]. — New York : Paragon Book Gallery, 1962. — 342 p.
13. Silius Italicus T. C. Punica / Silius Italicus T. C. — Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1968. — Vol. 2. — 480 p.

REFERENCES

1. Antologiya mirovoy filosofi (1969) [Anthology of World Philosophy] (Vols. 1–4; Vol. 1). Moskva: Mysl'. [in Russian].
2. Bul'st N. (2000). Pochitaniye svyatykh vo vremya chumy (Pozdnye Srednevekov'ye) [The veneration of saints in the Time of Cholera (Late Middle Ages)]. Odysseus. Man in History. (pp.152–185). Moskva [in Russian].
3. Golikova, M. S. (2014) Transformatsiya obraza drevnerimskoy bogini Fides (vernost') v proizvedeniyakh antichnykh avtorov H–IV veka [The transformation of the image of the Roman goddess Fides (fidelity) in the works of ancient authors of I-IV century]. *Bulletin of Moscow State Linguistic University*, Vol. 21 (707), 63–69. Moskva [in Russian].
4. Neykhardt A. A. (Eds.). Legendy i skazaniya Drevney Gretsii i Drevnego Rima [Legends and Legends of Ancient Greece and Ancient Rome] (1990) Moskva: Pravda [in Russian].
5. Palmer, J., & Palmer L. (2003) Evolyutsionnaya psikhologiya. Sekrety povedeniya. Homo sapiens [Evolutionary psychology. Secrets behavior. Homo sapiens]. (Trans). Moskva: OLMA-PRESS [in Russian].
6. Popova, I. F. (1999) Kategoriya «vernost'» (chzhun) v politicheskoy mysli rannetanskogo Kitaya [The category of «loyalty» (zhong) in the political thought of Early T'ang China]. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 50-letiyu obrazovaniya Kitayskoy Narodnoy Respubliki. (27–28 oktyabrya 1999 hoda) [Proceedings of the scientific conference dedicated to the 50th anniversary of the founding of the People's Republic] (pp. 58–61). Sankt-Peterburg [in Russian].
7. Fisher, K. H. (2012) Pochemu my lyubim: priroda i khimiya romanticheskoy lyubvi = Why We Love: The Mature and Chemistry of Romantic Love (E. I. Militsky, Trans). Moskva: Al'pina non-fikshn [in Russian].
8. Khrisanfova, Y. N., & Perevozchikov I. V. (2005) Antropologiya: uchebnik [Anthropology: Textbook]. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta: Nauka [in Russian].
9. Chamberlin, E. (2006) Epokha Vozrozhdeniya. Byt, religiya, kul'tura [Renaissance. Genesis, religion and culture] (E. F Levina, Trans) Moskva: ZAO Tsentrpoligraf [in Russian].
10. Buchli, J., Prescendi, F., & Schiemann, G. (2002). Fides — Religion, Law, Christian. Brill's New Pauly, Vol. 12/2, 964–965.
11. Durrant, R., & Ellis, B. (2003) Evolutionary Psychology. Comprehensive Handbook of Psychology. M. Gallagher & R. J. Nelson [Eds.]. New York: Wiley & Sons, Vol. 3, 1–33.
12. Lun-Hkng. Philosophical Essays of Wang Chong (1962) [translated from the Chinese and annotated by Alfred Forke]. New York: Paragon Book Gallery.
13. Silius Italicus, T. C. (1968) Punica: Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Vol. 2.

Кашпур Юрий Михайлович

кандидат психологических наук,

доцент, докторант кафедры теоретической и консультативной психологии

факультета социально-психологических наук и управления

НПУ имени М. П. Драгоманова

ЭВОЛЮЦИОННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЕРНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье представлены различные междисциплинарные исследования феномена верности. Учитывая недостаточную разработанность этой проблемы в психологии, автор идет по пути поиска психологической природы верности с позиций физиологической, антропологической, этологической и исторической наук. Доказано, что верность имеет общее с такими понятиями как: привязанность, забота, эмпатия, доверие, обязательства, которые вносят в природу указанного явления

психологическую составляющую и определяют его консистенцию. Презентованы результаты ретроспективного анализа трактовки понятия верность в греческой и римской мифологии, восточных учениях, а также во времена Средневековья и эпоху Возрождения.

Ключевые слова: верность, привязанность, забота, доверие, обязательства, психологическая природа.

Kashpur Iurii

Candidate of psychological sciences,
Docent of department of theoretical and counseling psychology
National pedagogical university by the name of Dragomanova

EVOLUTION AND HISTORICAL ASPECTS OF THE PERSON FIDELITY

Abstract

Loyalty to personality passes its formation starting from the temporary emotional state of affection and to the firm product of cognitive and emotional unity that is determined by the neurohumoral processes. At the stage of *devotion*, oxytocin is the dominating hormone; it decreases anxiety and makes a person relaxed. Lack of this hormone induces an individuum to seek new regular contacts with its subject of loyalty. At the same time, vasopressin induces to build deep integrating relations with its subject of loyalty. Contrary to the beliefs in literature regarding the highly-moral loyalty, ethologists prove that the *Homo sapiens* species have a greater propensity for the «serial monogamy» than the clear one due to the long-time feeding of children and the need to bring them up and care for them. It was generalized from the intersexual and sexual relations to the other spheres of social and psychological life of a personality that created a basis for differentiation of beliefs about loyalty as a moral value, as well as cognitive and emotional formation.

For historical reasons, interpretation of the content of the term 'loyalty' depends on the specific period, which give grounds to define its broad content-related volume and meaning. On the one part, loyalty was used to define moral and professional features of a person, its patriotic beliefs and personal qualities, and on the other part, nature of the said phenomenon was associated with limitation of human freedom in choosing and process of its personal growth.

Key words: loyalty, affection, care, trust, commitment, historical and psychological analysis, psychological nature.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2017

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 8 від 25.04.2017 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Ум. друк. арк. 14,18. Тираж 100 прим. Зам. № 373 (84).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
E-mail: vestnik-psy.onu.edu.ua

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.ua
www.stranichka.in.ua
e-mail: astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.